

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η πρόσληψη των ιδεολογικών ρευμάτων του Μεσοπολέμου στο
λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Εστία* (1927-1941)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αφροδίτη Γεωργοπούλου

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Βασίλειος Μπογιατζής, Ειδικό Διδακτικό Προσωπικό Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Δέσποινα Παπαδημητρίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Κωνσταντίνος Κατσάλης, Ειδικό Διδακτικό Προσωπικό Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Αφροδίτη Γεωργοπούλου, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε υπό την επίβλεψη του καθηγητή μου στο Πάντειον Πανεπιστήμιο, κύριου Βασίλειου Μπογιατζή, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για την καθοριστική του συμβολή τόσο στην επιλογή του θέματος όσο και σε όλη την πορεία της εργασίας. Με τις καίριες υποδείξεις του και το επιστημονικό του κύρος, που μου δημιούργησαν μία αίσθηση ασφάλειας, στάθηκε ανεκτίμητος σύμβουλος, καθοδηγητής και εμπνευστής. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα, επίσης, να απευθύνω στην κυρία Δέσποινα Παπαδημητρίου και στον κύριο Κωνσταντίνο Κατσάπη για τη συμμετοχή τους στην τριμελή επιτροπή εξέτασης και τις σημαντικές τους επισημάνσεις. Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω και όλους τους καθηγητές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία», γιατί με τη διδασκαλία τους και την επιστημονική τους κατάρτιση με βοήθησαν να εντρυφήσω στον συναρπαστικό χώρο της έρευνας.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Εισαγωγή	7
Ερευνητικά ερωτήματα-Μέθοδος	7
Η ταυτότητα του περιοδικού	8
Δομή εργασίας	9
Κεφάλαιο πρώτο	10
Ένα πανόραμα των ιδεών και των τάσεων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου	10
Κεφάλαιο δεύτερο	25
Ιστορικό περίγραμμα	25
2.1 Η Οικουμενική κυβέρνηση και η επάνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία.....	25
2.2 Η πολιτική αστάθεια και η πορεία προς τη δικτατορία.....	28
2.3 Η ιδεολογία της 4 ^{ης} Αυγούστου.....	31
2.4 Η διαδρομή του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος στον Μεσοπόλεμο	36
Κεφάλαιο τρίτο.....	39
Η πρόσληψη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και της Σοβιετικής Ένωσης στη <i>Νέα Εστία</i> . 39	
3.1 Κομμουνισμός-σοσιαλισμός –μπολσεβικισμός	39
3.2 Έλληνες λογοτέχνες και διανοούμενοι της Αριστεράς.....	53
3.3 Δημοτικισμός και κομμουνισμός	69
3.4 Ο κομμουνισμός μέσα από το θέατρο	72
3.5 Ο σοβιετικός κινηματογράφος και οι «Μοντέρνοι καιροί».....	77
3.6 Ο ρόλος της τέχνης και η προλεταριακή λογοτεχνία	79
3.7 Οι μετανοούντες διανοούμενοι	90
3.8 Ανακεφαλαίωση	93
Κεφάλαιο τέταρτο	95
Η πρόσληψη του φασισμού στη <i>Νέα Εστία</i>	95
4.1 Η Ιταλία του Μουσολίνι	95
4.2 Η Γερμανία του Χίτλερ	99
4.3 Η σύνδεση του Νίτσε με τον εθνικοσοσιαλισμό.....	107
4.4 Το καθεστώς Μεταξά	109
4.5 Ανακεφαλαίωση	117
Κεφάλαιο πέμπτο	119

Η πρόσληψη του φιλελευθερισμού.....	119
5.1 Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων	119
5.2 Ο Γεώργιος Θεοτοκάς.....	122
5.3 Διεθνισμός-Πασιφισμός.....	126
5.4 Ανακεφαλαίωση.....	137
Συμπεράσματα	139
Πηγές-Βιβλιογραφία	142

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτελεί η πρόσληψη των ιδεολογικών ρευμάτων του Μεσοπολέμου στο λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Εστία* και ο τρόπος παρουσίασής τους στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό σε μια περίοδο που εκτείνεται από το 1927, χρονιά ίδρυσης του περιοδικού, ως το 1941. Μέσα από τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού και συγκεκριμένα τριακοσίων τριάντα τριών τευχών της εν λόγω περιόδου, διερευνάται ο ρόλος που διαδραμάτισε το περιοδικό σε μια περίοδο ιδεολογικών αναζητήσεων, το νόημα που απέδωσαν οι συντάκτες του στις κοσμοαντιλήψεις και τα ποικίλα πολιτικά συστήματα της εποχής, οι ιδέες που επικράτησαν, η επαφή του με την ξένη πνευματική ζωή και ο ιδεολογικός του προσανατολισμός. Η εξέταση του περιεχομένου των άρθρων του οδήγησε στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τις τάσεις που κυριάρχησαν στη θέαση του κομμουνισμού, του φασισμού και του φιλελευθερισμού/κοινοβουλευτισμού από το περιοδικό, αναδεικνύοντας παράλληλα τη σχετικοποίηση του χαρακτηρισμού του ως συντηρητικού και τον αρκετά μεγάλο βαθμό ιδεολογικής ανοχής που το χαρακτήριζε.

Λέξεις-κλειδιά: Νέα Εστία, πρόσληψη ιδεών, κομμουνισμός, φασισμός, εθνικοσοσιαλισμός, δημοκρατία, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Πέτρος Χάρης.

Abstract

The subject of this thesis is the reception of the ideological currents of the interwar period by the literary magazine *Nea Estia* and the way these were presented to the Greek readership during a period extending from 1927- the year of the magazine's foundation- to 1941. The study of primary material, specifically three hundred and thirty-three issues of the period in question, investigates the role played by the magazine in a period of ideological searches, the meaning attributed by its editors to the worldviews and the various political systems of the time, the prevalent ideas, its contact with foreign intellectual life as well as its ideological orientation. Examination of the content of its articles led to useful conclusions being drawn about the trends that dominated the magazine's view of communism, fascism and liberalism/parliamentarianism, while highlighting the relativity of its conservative label and the considerable degree of ideological tolerance that characterized it.

Keywords: Nea Estia, reception of ideas, communism, fascism, national socialism, democracy, Grigorios Xenopoulos, Petros Haris.

Εισαγωγή

Ερευνητικά ερωτήματα-Μέθοδος

Η ανθρωπότητα περνά μια μεταβατική περίοδο, ανήσυχη, τρικυμισμένη, γόνιμη και πλούσια, όπως όλες οι περιόδοι, όπου πεθαίνουν κόσμοι, για να γεννηθούν άλλοι.[...] Η εποχή μας είναι μια εποχή αρχής, δεν είναι μια εποχή τέλους. [...] Χρειάζεται να εκφραστούν οι νέες αξίες που αντικαθιστούν τις παλιές.¹

Με αυτά τα λόγια εικονοποιείται στο πρώτο τεύχος του περιοδικού *Νέα Εστία* η ατμόσφαιρα αγωνίας που κυριαρχούσε μετά την καταστροφή του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου αλλά και οι αόριστες ελπίδες για μια νέα αφετηρία.

Ποιο ρόλο διαδραμάτισε σε αυτή την εποχή του κοχλασμού των ιδεών, των ιδεολογικών συγκρούσεων και των αιτημάτων για ανανέωση το λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Εστία*; Περιορίστηκε αυστηρά στον χώρο της λογοτεχνίας ή εξέφρασε και ιδεολογικό προβληματισμό μέσα από τα άρθρα, τα δοκίμια και τα κριτικά του σημειώματα; Αν ναι, πώς νοηματοδότησαν ή ανανοηματοδότησαν οι συντάκτες του τα ποικίλα πολιτικά συστήματα και ποιες ιδέες υπερίσχυσαν; Υπήρχε εποπτεία των αντίστοιχων ευρωπαϊκών αναζητήσεων; Σε ποιο βαθμό το περιοδικό έμεινε πιστό στην υπόσχεσή του προς τους αναγνώστες του «να μη χρωματιστεί πολιτικά και να κρίνει την πολιτική κίνηση ως εκδήλωση πνευματικής ζωής, απαλλαγμένη από τους χρωματισμένους φακούς των αρθρογράφων των εφημερίδων» σύμφωνα με τις προγραμματικές του αρχές;²

Η παρούσα εργασία διερευνά αυτά τα ερωτήματα με βάση το πρωτογενές υλικό. Συγκεκριμένα, αποδελτιώθηκαν τα τεύχη της μεσοπολεμικής περιόδου του περιοδικού, που εκτείνεται από 15.4.1927, ημερομηνία κυκλοφορίας του πρώτου τεύχους του, ως 15.10.1940 (τεύχος 332). Επίσης, μελετήθηκε και το τεύχος-αφιέρωμα στον Ιωάννη Μεταξά αμέσως μετά τον θάνατό του. Υλικό αντλήθηκε και από δευτερογενείς πηγές, τη σχετική βιβλιογραφία, ελληνική και ξενόγλωσση αλλά και από άρθρα περιοδικών Η μέθοδος που ακολουθήθηκε για την προσπέλαση του πρωτογενούς υλικού, το οποίο εντοπίστηκε στο ψηφιακό αποθετήριο του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ), είναι η κριτική ανάλυση λόγου κατά την οποία οι γλωσσικές και υφολογικές επιλογές του συγγραφέα ενός κειμένου συνδέονται με τις κοινωνικές, ιστορικές, πολιτικές και ιδεολογικές αντιλήψεις και παραμέτρους της

¹ Θ., «Η χρονογραφία- Το θέατρο», π. *Νέα Εστία*, τχ. 1, 1927, σ. 58.

² Ξ., «Πολιτικόν δελτίον», π. *Νέα Εστία*, τχ. 1, 1927, σ. 52.

περιόδου παραγωγής του κειμένου.³ Με δεδομένο ότι ο τρόπος που εκφράζεται κάποιος και αποδίδει νόημα σε συγκεκριμένα ζητήματα παίζει ρόλο στις πολιτικές και ιδεολογικές διαμάχες⁴ τα κείμενα προσεγγίζονται ως γλωσσικές πράξεις (κατά την ορολογία του Skinner) και ανιχνεύεται τι εννοούν οι συγγραφείς τους με τα γραφόμενά τους, τι επιθυμούν να κάνουν με αυτά και πώς μπορεί να θέλουν ή να αποσκοπούν να εκλάβουν και να κατανοήσουν οι δέκτες τα λεγόμενά τους.⁵

Η ταυτότητα του περιοδικού

Η *Νέα Εστία*, ένα από τα πιο αξιόλογα εκδοτικά εγχειρήματα του μεσοπολέμου και το μακροβιότερο λογοτεχνικό περιοδικό, αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία του ελληνικού περιοδικού Τύπου. Ιδρυτής και διευθυντής του από το 1927 ως το 1932 ήταν ο Γρηγόριος Ξενόπουλος με συνδιευθυντή από το 1933 ως το 1934 τον Πέτρο Χάρη, ο οποίος ανέλαβε μόνος του τη διεύθυνση τα επόμενα χρόνια. Ο τίτλος του παρέπεμπε στο παλαιότερο περιοδικό *Εστία*, με το οποίο αρχικά συνεργαζόταν και στη συνέχεια διεύθυνε ο Ξενόπουλος.⁶ Η *Νέα Εστία* σύμφωνα με τον εκδότη της επιχείρησε να καλύψει το κενό στο χώρο του περιοδικού Τύπου μετά τη διακοπή της κυκλοφορίας των *Παναθηναίων*. Ο ίδιος σημειώνει ότι η εσπερινή εφημερίδα *Εστία* υπέβαλε μήνυση για τη χρήση του τίτλου από τη *Νέα Εστία*, χωρίς, όμως, να δικαιωθεί από το πρωτοδικείο που αποφάνθηκε ότι επρόκειτο για διαφορετικό είδος. Αυτή η δικαστική διαμάχη καθυστέρησε για δεκαπέντε μέρες την κυκλοφορία του περιοδικού.⁷ Αναφορικά με τη διάταξη της ύλης του, το κύριο σώμα του περιλάμβανε εξήντα τέσσερις (στην αρχή τουλάχιστον) σελίδες λογοτεχνικής κίνησης ελληνικής και ξένης, επιστημονικής αρθρογραφίας, χρονογραφήματα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, τέχνες, γλώσσα, ιστορία, λαογραφία. Το δεύτερο μέρος του με τίτλο «Το δεκαπενθήμερον» περιείχε κριτικά σημειώματα για διάφορα θέματα ενώ στους

---

³ Αθανάσιος Μιχάλης, Σύγχρονες τάσεις της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας. Στο Ε. Φρυδάκη, Θ. Κάββουρα, Ε.-Ε. Μηλίγκου, & Μ.-Ζ. Φουντοπούλου (επιμ.), *Εκπαίδευση εκπαιδευτικών, διδακτική και διδακτική άσκηση στο τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής & Ψυχολογίας* (σ. 171-186). Αθήνα, 2013, ΠΜΣ "Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση του Εκπαιδευτικού Έργου".

⁴ Khan Jamil, Bengt Johansson & Roger Hildingsson, «Strategies for greening the economy in three Nordic countries», *Wiley*, 2021, σ. 2.

⁵ Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Μετεώρος Μοντερνισμός Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, 2012, σ. 10.

⁶ Νάση Μπαλτά, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), τ. Γ', ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 253.

⁷ Ξ., «Ο επίλογος μιας δίκης» και «Αποφεύγετε τας απομιμήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 5, 1927, σ. 305-306.

συνεργάτες του συμπεριλαμβάνονταν γνωστοί κριτικοί και όλα σχεδόν τα πρόσωπα της ελληνικής πνευματικής ζωής της περιόδου.⁸

Δομή εργασίας

Η έρευνα διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια: στο πρώτο επιχειρείται μια πανοραμική παρουσίαση των ιδεολογικών αναζητήσεων της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και των λύσεων που πρότειναν οι διανοούμενοι για την υπέρβαση της παρακμής μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την οικονομική κρίση. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται το ιστορικό πλαίσιο της εποχής, δηλαδή η δεύτερη θητεία της κυβέρνησης Βενιζέλου, τα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν με τα αλληπάλλληλα στρατιωτικά κινήματα, την παλινόρθωση και την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας με εστίαση στον χαρακτήρα του δικτατορικού καθεστώτος και την κοσμοθεωρία του εμπνευστή του. Ειδική αναφορά γίνεται, επίσης, στην πορεία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Στα επόμενα τρία κεφάλαια διερευνάται η πρόσληψη των ιδεολογικών ρευμάτων του Μεσοπολέμου από τους συντάκτες της *Νέας Εστίας* με βάση τρεις άξονες: ο πρώτος άξονας που καλύπτει το τρίτο κεφάλαιο είναι ο κομμουνισμός, η Μπολσεβίκικη Επανάσταση και το σοβιετικό πολιτικό σύστημα, ο δεύτερος άξονας που αντιστοιχεί στο τέταρτο κεφάλαιο αφορά στη σημασιοδότηση του φασισμού, του ναζισμού αλλά και του μεταξικού καθεστώτος, ενώ ο τρίτος άξονας στο πέμπτο κεφάλαιο σχετίζεται με τη νοηματοδότηση του κοινοβουλευτισμού, του φιλελευθερισμού και του πασιφισμού. Στο τέλος της εργασίας εξάγονται διαπιστώσεις και συμπεράσματα.

---

⁸ Νάση Μπαλάτ, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), ο. π., σ. 253-255.

Κεφάλαιο πρώτο

Ένα πανόραμα των ιδεών και των τάσεων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της ύφεσης που ακολούθησε, δε δέχτηκε επίθεση σύμφωνα με τον Peter Wagner μόνο ο οικονομικός φιλελευθερισμός αλλά και οι ιδέες της δημοκρατίας. Σε αυτό το κλίμα τα κοινωνικά, πολιτικά και καλλιτεχνικά κινήματα της εποχής προσπάθησαν να φέρουν τη συλλογική λύτρωση και παλιγγενεσία μέσα από τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας και ενός νέου τύπου ανθρώπου. Αυτές οι προσδοκίες δε συνδέθηκαν μόνο με την Αριστερά και τη Δεξιά αλλά και με τις ιδεολογίες του Τρίτου Δρόμου,⁹ που έδιναν έμφαση στην ηθική και τον αλτρουισμό, υποστήριζαν πολιτικές λύσεις με σημείο αναφοράς το έθνος και τοποθετούσαν τους διανοούμενους στην πρώτη γραμμή. Στις θεωρίες των Τρίτων Δρόμων εντάσσονται ο φασισμός, ο ηθικός σοσιαλισμός του Βρετανού Tawney αλλά και του Βέλγου Hendrik de Man, οι κορπορατιστικές λύσεις στη Γαλλία, ο αντιφασιστικός φιλελεύθερος σοσιαλισμός των Ιταλών διανοούμενων και οι εκφραστές της Συντηρητικής Επανάστασης στη Γερμανία. Αντικείμενο του πρώτου κεφαλαίου είναι η παρουσίαση όλων αυτών των αναζητήσεων.

Φασισμός. Ο φασισμός, ο οποίος οριοθετούνταν έξω από τον διεθνιστικό καπιταλισμό και τον κομμουνισμό απέβλεπε στη συγκρότηση μιας κλειστής και αυτόνομης κοινότητας ενός εθνικού σοσιαλισμού.¹⁰ Ο Roger Griffin κάνει λόγο για στενή συγγένεια του φασισμού με τον μοντερνισμό και τη νεωτερικότητα, επικαλούμενος αφενός άρθρο του Emilio Gentile που ανιχνεύει τα πρώτα σπέρματα φασισμού στην εκστρατεία για έναν μοντερνιστικό εθνικισμό που ξεκίνησε στις αρχές του εικοστού αιώνα από πρωτοποριακούς Ιταλούς καλλιτέχνες και διανοούμενους, οι οποίοι ήθελαν να παράσχουν ένα εθνικό πρόγραμμα ριζικού εκσυγχρονισμού και αφετέρου την άποψη του Fritzsche ότι το Τρίτο Ράιχ ενσάρκωνε μια ακραία μορφή πολιτικού μοντερνισμού, μια προσπάθεια υλοποίησης ενός εναλλακτικού οράματος νεωτερικότητας, όποιο και αν ήταν το ανθρώπινο κόστος.¹¹ Επιπλέον, ενστερνίζεται τον ισχυρισμό του νεομαρξιστή φιλοσόφου Peter Osborne

⁹ Vassilios A. Bogiatzis, «From the ‘Nobleman’s Sword’ to the ‘Flag of the Fascist Ideals’ The Formation and Development of Ioannis Metaxas’s Intellectual Weltanschauung (1897–1941)», *Fascism* 11, 2022, σ. 316.

¹⁰ Β. Μπογιατζής, «Από τη συντηρητική Επανάσταση στο Νέον Κράτος: Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* 31(Ιούνιος 2014), 85-86.

¹¹ Roger Griffin, «Modernity, modernism and fascism. A mazeway resynthesis», *Modernism/modernity*, Volume 15, Number 1, January 2008, σ. 9-10.

ότι ο φασισμός αποτέλεσε μια ριζοσπαστική μορφή συντηρητικής επανάστασης που βασιζόταν στα θεωρούμενα υγιή στοιχεία του παρελθόντος και δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως οπισθοδρομική μορφή πολιτικής αλλά ως αντίδραση προερχόμενη από το αύριο. Με αυτά τα δεδομένα το οικοδόμημα του μέλλοντος δομείται πάνω σε μια νέα θέαση του παρελθόντος που βασίζεται σε μια στέρεα εθνική κοινότητα, όπου οι κοινωνικές αναταραχές με αβέβαιη κατάληξη εκλείπουν. Για τον Griffin δε διεκδικούσε κατά αποκλειστικότητα μόνο η Αριστερά το λεγόμενο «μοντερνιστικό ήθος» και την επανεκκίνηση αλλά και η Δεξιά.¹²

Αγγλία. Ο σοσιαλιστής διανοούμενος με τη μεγαλύτερη επιρροή στη Βρετανία ήταν ο R. H. Tawney (1880-1962) που διατύπωσε τη θεωρία του ηθικού σοσιαλισμού ενάντια στις στατικές βρετανικές παραδόσεις. Δεν ήταν απλά ένας ακαδημαϊκός συγγραφέας, συνέταξε το υπόμνημα του Εργατικού Κόμματος, βοηθώντας το κοινό να καταλάβει τις αρχές του. Υποστήριζε τη μικτή οικονομία που συνδύαζε ιδιωτική και δημόσια ιδιοκτησία και καυτηρίαζε την ιδέα κάποιων Βρετανών σοσιαλιστών ότι η έγγεια ιδιοκτησία ή η περιουσία σε χρήμα είναι προβληματική, αμφισβητώντας έντονα την εμμονή τους με την ιδιοκτησία. Κομβικό σημείο αυτής της θεωρίας ήταν η πίστη στην κυβέρνηση συνεργασίας, με την οποία αποφεύγεται η διχοτόμηση ανάμεσα στη δημόσια και ιδιωτική ιδιοκτησία. Στην ανάλυση της καπιταλιστικής ανάπτυξης που επιχειρεί στο βιβλίο του *Η υλιστική Κοινωνία* αρνείται τον καπιταλισμό μόνο στη μορφή που έφτασε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μια ριζική αλλαγή στον βιομηχανικό καπιταλισμό θα επέλθει χωρίς απαραίτητα να εξαλειφθεί ο καπιταλισμός. Δεν υιοθετεί τη μεταβίβαση των οικονομικών δραστηριοτήτων στη δημόσια ιδιοκτησία, καθώς η τελευταία δεν αποτελεί πανάκεια. Υποστηρίζει τις μεταρρυθμίσεις στη βιομηχανία με αλλαγές στη φύση της ιδιοκτησίας και έλεγχο στους βιομηχανικούς οργανισμούς, γεφυρώνοντας το χάσμα ανάμεσα στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα και εξασφαλίζοντας το ενδιαφέρον του κοινού και για τους δύο.

Η θεωρία του Tawney περιλαμβάνει τη διεύρυνση της δημόσιας σφαίρας με την προσθήκη της ιδιωτικής και τη βιομηχανία να τίθεται σε αυστηρή δημόσια επίβλεψη, ώστε να δημιουργηθεί «η κοινότητα στη σφαίρα των οικονομικών σχέσεων», κάτι που αποτελεί για αυτόν όνειρο, φιλοδοξία. Οι οικονομικές μέθοδοι και τα αποτελέσματα όλων των βιομηχανιών πρέπει να δημοσιοποιούνται, για να

---

¹² Στο ίδιο, σ. 87-88.

επαληθεύεται αν εκτελείται η λειτουργία της βιομηχανίας. Η μεταρρυθμιστική του ατζέντα για την ανώνυμη εταιρεία, που στη Βρετανία είχε εξελιχθεί ως ένα ολοκληρωτικά ιδιωτικό ίδρυμα, περιλαμβάνει δύο αρχές: πρώτον προκειμένου να αποκατασταθεί η σύνδεση ανάμεσα στο εισόδημα και τη λειτουργία, η βιομηχανία πρέπει να υποβαθμιστεί στην κοινωνία, ώστε να αποδώσει την καλύτερη δυνατή τεχνικά υπηρεσία και αυτοί που την παρέχουν πιστά πρέπει να πληρώνονται έντιμα, ενώ όσοι δεν παρέχουν καμία υπηρεσία δε θα πρέπει να πληρώνονται καθόλου. Δεύτερον τοποθετεί την ευθύνη της οργάνωσης των βιομηχανιών στα χέρια αυτών που δουλεύουν και όχι των ιδιοκτητών. Στα μάτια του τα απολυταρχικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη σφαίρα των ανώνυμων εταιρειών έχουν γίνει πιο άδικοα, αφού η ιδιοκτησία έχει διαχωριστεί από τον έλεγχο και ο εισοδηματίας δεν εκτελεί καμία λειτουργία.

Η οπτική του Tawney είναι ουτοπική, αφού κάνει έκκληση για επαναπροσανατολισμό της κοινωνίας, ηθικοποίηση των κινήτρων στην οικονομική σφαίρα και αναδιοργάνωση της βιομηχανίας. Το εμπόδιο για μια σοσιαλιστική κοινωνία δεν είναι η περιουσία. Ο Tawney επισημαίνει ότι η χαμηλή παραγωγικότητα επιδρά ψυχολογικά στους εργάτες, αφού για κάθε πρόσθετο χτύπημα με αξίνα ή σφυρί, ένα πρόσθετο κέρδος θα μοιραστεί στους μετόχους που δεν κρατούν ούτε το ένα ούτε το άλλο. Μόνο αν δοθεί ρόλος στους εργάτες (ανθρακωρύχους) να διοικήσουν τη βιομηχανία και αποκτήσουν ευθύνες θα εξαλειφθούν τα αρνητικά στην οργάνωση και τον εξοπλισμό, όπως έλλειψη βαγονιών, ραγών, ξυλείας. Η ενδυνάμωση του εργατικού δυναμικού και η παραχώρηση σε αυτό όχι μόνο δικαιωμάτων αλλά και ευθυνών θα αποβεί ευεργετική για την αποδοτικότητα, αφού μεγαλύτερες ευθύνες δεν αντικρούουν το αίτημα για πιο αποτελεσματική δουλειά.

Η προσέγγιση της αγοράς από τον Tawney τοποθετείται ιστορικά στο πλαίσιο διαμόρφωσης πολλών από τις αρχές της εργατικής σκέψης και μπορεί να συσχετιστεί με τη διαμάχη Φαβιανών-Hobson σχετικά με την αγορά. Οι Φαβιανοί, που ήταν διανοητές της μεσαίας τάξης και στόχευαν στον μετασχηματισμό της αγγλικής κοινωνίας μέσω συμβουλών μετά τη διανοητική κρίση του 1880¹³ ήταν εχθρικοί απέναντι στις αγορές εξαιτίας του περισσεύματος που δημιουργούνταν από τον ανταγωνισμό και τα αναπόφευκτα στοιχεία κερδοσκοπίας αλλά ενθουσιώδεις για τα τραστ και τα μονοπώλια. Η ένσταση του οικονομολόγου και κοινωνικού επιστήμονα,

---

¹³ Lewis A. Coser, *Men of ideas*, Boring from within, σ. 171.

J. A. Hobson ήταν ότι τα μονοπώλια θα έπρεπε να εθνικοποιηθούν, δεν αντιπροσώπευαν, όπως πρότειναν οι Φαβιανοί, την κορυφή της παραγωγικότητας και θα έπρεπε να θεωρηθούν ως ενδιάμεση φάση της εξέλιξης του καπιταλισμού. Για τους Φαβιανούς η κατανάλωση είναι μια υπερεκτιμημένη ανθρώπινη δραστηριότητα, οι καταναλωτές είναι ελλιπώς ενημερωμένοι σχετικά με τις πραγματικές ανάγκες τους, παραπλανημένοι από τις διαφημίσεις. Από την άλλη ο Hobson είδε τις επιθυμίες των καταναλωτών ως πιο νόμιμες και την κατανάλωση ως παράγοντα αισθητικής, ενώ για την αγορά πίστευε ότι έχει θετικά προτερήματα, αφού φέρνει περιορισμούς, πειθαρχία και κίνητρα για σύνδεση με την ατομική συμπεριφορά.

Παρόλο που ο Tawney χαρακτήρισε τον Hobson «παραμελημένο προφήτη» συγκλίνει στην πλευρά των Φαβιανών. Θεωρεί τη διαφήμιση καθαρή απώλεια για τον καταναλωτή και αξιολογεί ως σημαντικό το φρόνημα και την αποδοτικότητα του αγρότη αντί της τεχνικής. Ασκεύει κριτική στην κοινωνία που παράγει ακόρεστη επιθυμία για περισσότερα αγαθά τόσο για τους καπιταλιστές όσο και για τους εργάτες. Κατά τη γνώμη του τα οικονομικά ελατήρια θα έπρεπε να παίζουν μικρότερο ρόλο στην οικονομία. Απέναντι στον εκφραστή του οικονομικού φιλελευθερισμού, Adam Smith και το δόγμα «του αόρατου χεριού» στέκεται κριτικά. Αυτό που καθιστά «το αόρατο χέρι» αναχρονιστικό είναι η εξέλιξη της οικονομικής συγκρότησης με τη δημιουργία της ανώνυμης εταιρείας και τον διαχωρισμό της ιδιοκτησίας από τον έλεγχο, που έχει διευκολύνει την άνοδο των μονοπωλίων και των τραστ. «Η αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού στην οποία βασίστηκε η κοινωνία για πάνω από εκατό χρόνια ξόδεψε τις δυνάμεις της και είναι ψευδαίσθηση ότι ο καταναλωτής προστατεύεται από τον ανταγωνισμό των παραγωγών».¹⁴

Ιταλία. Όπως στη Βρετανία έτσι και στην Ιταλία την ίδια περίοδο έγιναν προσπάθειες να σφυρηλατηθεί ένας κεντροαριστερός τρίτος δρόμος σκέψης, βασισμένος στην ατομική ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Οι Gobetini, Rosselli και Calogero, που έζησαν κάτω από φασιστικό καθεστώς, ανέπτυξαν – συχνά στην εξορία ή στη φυλακή (όπως και ο Antonio Gramsci)- τα αιρετικά τους δόγματα στηριγμένοι στην παράδοση του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού. Ανασταλτικοί παράγοντες για τις προοδευτικές ιδεολογίες στην Ιταλία ήταν η αγροτική οικονομία και η καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης με εξαίρεση τις βόρειες περιοχές αλλά και το φασιστικό καθεστώς που δεν επέτρεπε πολιτικές εναλλακτικές.

---

¹⁴ Ben Clift and Jim Tomlinson, “Tawney and the third way”, *Journal of Political Ideologies* (2002) , 7 (3) 315-328.

Άλλωστε, για αυτό από το 1920 ως τα μέσα του 1940 ο ιταλικός φιλελεύθερος σοσιαλισμός ήταν περισσότερο πολιτικές φιλοσοφικές αρχές παρά συμπαγείς πολιτικοί σκοποί. Παράγοντες που ευνόησαν την άνοδο του φασισμού είναι η καθυστερημένη θέσπιση καθολικού δικαιώματος ψήφου (στους άνδρες), η πατρωνία και η διαφθορά του πολιτικού συστήματος και η αποτυχία του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού να κυριαρχήσουν στην ιταλική πολιτική ζωή.

Ο Piero Gobetti, Τορινέζος ριζοσπάστης διανοητής, που πέθανε σε πολύ μικρή ηλικία, θύμα του μουσολινικού φασισμού, προσέγγισε τις επαναστατικές σοσιαλιστικές θεωρίες με μια αποκλειστικά φιλελεύθερη ηθική. Κατά τη γνώμη του η ιταλική ενοποίηση του 1860 απέτυχε να δημιουργήσει μια δυναμική φιλελεύθερη κοινωνία, εστιασμένη στην αξία της ελευθερίας και αυτό τον στόχο έπρεπε να εκπληρώσει το προλεταριάτο. Ο φιλελευθερισμός νοείται από τον Gobetti ως ηθική στάση και η ελευθερία ως αυτοχειραφέτηση. Η συμπάθειά του για την κίνηση των εργατών προκύπτει από την εμπειρία των αγώνων της επιτροπής του Τορίνο (1919-1920) και της επαφής του με τον ηγέτη τους Gramsci, που ανέπτυξε τη θεωρία της δημοκρατίας των εργατών από την οποία εμπνεύστηκε ο Gobetti, ο οποίος, επίσης, συμπαθούσε τη Ρωσική Επανάσταση. Συμφωνώντας με τον Gramsci, είδε το συμβούλιο του εργοστασίου ως τη βάση για έναν νέο τύπο αυτόνομων εργατών και πολιτών. Η αυτοδιοίκηση του εργοστασίου φαινόταν να διαμορφώνει μια νέα ψυχολογία που θα έκανε τους εργάτες πιο πειθαρχημένους και με επίγνωση των ευθυνών τους. Αυτά τα στοιχεία υποδεικνύουν τον ρόλο του προλεταριάτου στον εφοδιασμό με εθνικούς ηγέτες, «τη νέα αριστοκρατία». Η αποτυχία της κίνησης του συμβουλίου του εργοστασίου τον Σεπτέμβριο του 1920 σήμανε το τέλος των δράσεων της εργατικής τάξης και την έναρξη της αντίδρασης εναντίον του φασισμού.

Για τον Gobetti η αλλαγή της πολιτικής ατμόσφαιρας χρειαζόταν ένα είδος εκστρατείας, μια μακροπρόθεσμη πολιτιστική αλλαγή. Κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών του υποχρεώσεων εκδίδει το *La Rivoluzione liberale* (Φιλελεύθερη επανάσταση) με ανάλυση του χαρακτήρα των πολιτικών δυνάμεων στη σύγχρονή του Ιταλία και κριτική εξέταση της ιταλικής ιστορικής κληρονομιάς. Κριτικάρει τον φασισμό, τον οποίο καταλαβαίνει όχι ως διάλειμμα από την ιταλική ενοποίηση αλλά ως παραμορφωμένη κληρονομιά του, επικίνδυνη απειλή για την κοινωνική και πολιτική ελευθερία, συνέχεια της τάσης του καθεστώτος να αποτρέψει συγκρούσεις και να καταλαγιάσει την πολιτική πάλη αντί να αλλάξει την κοινωνία. Όπως

σημειώνει, «η αληθινή αντίθεση δεν είναι ανάμεσα στην ελευθερία και τη δικτατορία αλλά ανάμεσα στην ελευθερία και την ομοφωνία». Είναι εμφανές ότι ο στοχαστής καυτηριάζει τον εφησυχασμό και την αποστασιοποίηση από το πολιτικό γίνεσθαι. Οι ιδέες του, που παραμένουν στη σφαίρα της θεωρίας, είναι απαισιόδοξες και δεν έχουν τη μορφή διδακτισμού.

Ο Carlo Rosselli έγραψε το βιβλίο του *Socialismo liberale* κατά τη διάρκεια της εξορίας του από τους φασίστες και πέτυχε να συσπειρώσει διανοητές ακτιβιστές στην Ιταλία, τη Γαλλία και την Ισπανία μετά το ξέσπασμα του εμφυλίου. Υπήρξε συνιδρυτής της κίνησης (και εφημερίδας) *Δικαιοσύνη και Ελευθερία*, που οργάνωσε τον αντιφασιστικό αγώνα στην Ιταλία. Δολοφονήθηκε με τον αδελφό του στη Γαλλία το 1937 με εντολή Μουσολίνι. Στον *φιλελεύθερο σοσιαλισμό* του ξετύλιξε αυτό που ονόμασε «ιδεολογική ανανέωση του σοσιαλισμού σε συνθήκες διανοητικής κρίσης της αριστεράς». Θεωρούσε τον σοσιαλισμό κληρονομιά του φιλελευθερισμού και όχι ανταγωνιστή του, μια κληρονομιά της ελευθερίας για όλους τους ανθρώπους, όχι για ένα προνομιακό τμήμα της κοινωνίας. Ο Μαρξισμός για αυτόν ήταν ένα πρακτικά ανεπαρκές δόγμα που υπερεκτίμησε τη σημασία των οικονομικών παραγόντων στην ιστορική ανάπτυξη, χωρίς να ανταποκρίνεται στις προκλήσεις του 20^{ου} αιώνα. Με άλλα λόγια ο Μαρξ είχε μια ρεαλιστική κατανόηση των κοινωνικών αλλαγών, αλλά καταλάβαινε τη πολιτική μόνο στα όρια της πάλης των τάξεων. Για την ιδιωτική περιουσία ο Rosselli πιστεύει ότι δε χρειάζεται να καταργηθεί αλλά πρέπει να χάσει την ηγεμονική της θέση. Η γραφειοκρατία και οι απολυταρχικές τάσεις της Σοβιετικής Ένωσης είναι το αποτέλεσμα της μονόπλευρης θεώρησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Η πιο εκλεπτυσμένη προσπάθεια να οριστεί ο φιλελεύθερος σοσιαλισμός ήταν αυτή του Guido Calogero, που επινόησε τον όρο «φιλελευθεροσοσιαλισμός», για να ορίσει την ενότητα των δύο επιμέρους εννοιών. Ο Calogero μαζί με τον Capitini που ήταν ιδρυτικά μέλη του Partito d' Azione (κόμμα δράσης) και καθηγητές στο πανεπιστήμιο της Πίζας, υπερασπίστηκαν τον φιλελευθεροσοσιαλισμό ως δόγμα του τρίτου τρόπου σκέψης στο ιδεολογικό πρόγραμμα της μεταφασιστικής εποχής. Εμπνευσμένοι από τον αντιφασισμό έδωσαν απαντήσεις στους διανοητές που αισθάνονταν απομονωμένοι μετά τον πόλεμο του Μουσολίνι στην Αιθιοπία και τους φυλετικούς νόμους του 1938 και διατύπωσαν αρχές για μια ανανεωμένη πνευματική ζωή βασισμένη στην ιδέα του ανθρώπου ως ηθικού υποκειμένου. Εμπνεύστηκαν από τον Croce και τη θεώρηση του φιλελευθερισμού ως πολιτιστικής αξίας

Στα δύο μανιφέστα του ο Calogero προτείνει τον κολλεκτιβισμό βασικών δημόσιων αγαθών όπως είναι οι μεταφορές, η επικοινωνία, η ενέργεια, η εθνικοποίηση μεγάλων αγροτικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, ενώ μια διεθνής πολιτική, βασισμένη στην ειρήνη και τη συνεργασία μεταξύ των χωρών θα υποστηρίζει αυτούς τους σκοπούς, με απόρριψη του εθνικισμού, του ρατσισμού, του ιμπεριαλισμού και την επέκταση των πολιτικών και οικονομικών δικαιωμάτων. Το κόμμα δράσης, που όπως προαναφέρθηκε είχε ιδρύσει, έφερε μαζί του μια ευρεία ποικιλία από ριζοσπάστες διανοητές και έπαιξε ρόλο στην οργανωμένη αντιφασιστική κίνηση και την αντίσταση κατά την περίοδο 1943-1945. Αν και απέκτησε φήμη ως αντιφασιστική οργάνωση, δεν κέρδισε ποτέ τη δημόσια υποστήριξη που χρειαζόταν για να εξελιχθεί σε μεγάλη δύναμη στη μεταφασιστική πολιτική σκηνή, αφού δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τα κομμουνιστικά και καθολικά κόμματα. Ακόμα και κάποιοι υποστηρικτές του, θεωρούσαν τον «φιλελευθερισμό» του Calogero ως δογματικό.

Συμπερασματικά, ο φιλελεύθερος σοσιαλισμός και ο αντιφασισμός δομήθηκαν γύρω από την κριτική στις αποτυχίες της προ-φασιστικής πολιτικής κουλτούρας και θεσμών. Το θέμα της ελευθερίας εκφράστηκε διαφορετικά σε κάθε συγγραφέα. Για τον Gobetti ήταν πολιτιστική και πολιτική αξία, για τον Calogero ηθική αρχή ενώ για τον Rosselli το θέμα ήταν ο επαναπροσδιορισμός του σοσιαλισμού ως πολιτικού σχεδίου. Αναφορικά με την επιβίωση του φιλελεύθερου σοσιαλισμού στα επόμενα χρόνια η επικέντρωση στον αντιφασισμό εξηγεί την αποτυχία να αναπτυχθεί σε μια μαζική πολιτική ιδεολογία, αφού μετά τον πόλεμο ο αντιφασισμός έπαψε πλέον να ενώνει τα πολιτικά κόμματα της Αντίστασης.¹⁵

Γαλλία. Εισήλθε στον Α΄ Παγκόσμιο ως ένα υγιές έθνος και εξήλθε κατεστραμμένο οικονομικά αλλά και με τεράστιο αντίκτυπο στην ψυχολογία. Μεταπολεμικά στις πνευματικές συζητήσεις κυριαρχούσαν τρία θέματα: ο πόλεμος, ο φόβος για τη Γερμανία και ο κομμουνισμός. Παράλληλα, σχηματίστηκαν τέσσερα πνευματικά κινήματα, στα οποία οι διανοούμενοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο: ο ειρηνισμός ή πασιφισμός, ο κομμουνισμός, ο σουρεαλισμός και ο εθνικισμός. Ο πασιφισμός με εκφραστή τον Barbusse δημιουργήθηκε ως αντίδραση στη σφαγή του πολέμου. Ένας ακόμα ηγέτης του πασιφισμού, ο Romain Rolland, που αρχικά συμπαθούσε τη Ρωσική Επανάσταση, στη δεκαετία του 1920 σταμάτησε να την

---

¹⁵ James Martin, "Italian liberal socialism: anti-fascism and the third way", *Journal of Political Ideologies* (2002), 7 (3), σ. 333-348.

υποστηρίζει λόγω των κατασταλτικών μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν για την ίδρυση και την εδραίωση του καθεστώτος. Ως «Σουρεαλιστές» αυτοπροσδιορίστηκαν ορισμένοι Γάλλοι διανοούμενοι, κουρασμένοι από τον δογματικό μηδενισμό του Νταντά, οι οποίοι συζητούσαν τη σχέση μεταξύ σουρεαλισμού και μαρξισμού και τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν απέναντι στο Γαλλικό Κομμουνιστικό κόμμα.¹⁶ Οι εθνικιστές κάτω από το έμβλημα του συνδικάτου διεξήγαγαν μια πατριωτική εκστρατεία με κεντρική θέση αφενός τη διασφάλιση ότι η Γερμανία δε θα απειλούσε ποτέ ξανά τη Γαλλία και αφετέρου την προετοιμασία για αντίσταση στον κίνδυνο του μπολσεβικισμού.¹⁷

Η σταδιακή ταύτιση των διανοουμένων με μια συγκεκριμένη περισσότερο οργάνωση ή κίνημα ήταν το έναυσμα για τον Julien Benda να διαμαρτυρηθεί ενάντια σε αυτή την τάση με το εμβληματικό του βιβλίο *Προδοσία των διανοουμένων*. Σε αυτό τον απασχόλησε ιδιαίτερα η εμπλοκή του σύγχρονου διανοούμενου σε πολιτικά πάθη και υποστήριξε ότι ο διανοούμενος δεν πρέπει να είναι μέλος ενός πολιτικού κόμματος, γιατί αυτό περιορίζει την ελευθερία σκέψης του. Ο λόγος του αποδείχτηκε μάταιος, καθώς η αυξανόμενη ένταση και κρίση έφερε τη Γαλλία στα πρόθυρα του εμφυλίου.¹⁸

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της δεκαετίας του 1930 στη Γαλλία ήταν η άνοδος ακροδεξιών ομάδων και κομμάτων των οποίων η δημοτικότητα τροφοδοτήθηκε από την οικονομική κρίση, την αποτυχία των πολιτικών να βρουν μια λύση, που εξελίχθηκε σε περιφρόνηση για την κοινοβουλευτική δημοκρατία και τον φόβο του κομμουνισμού. Τρεις ήταν οι κύριες οργανώσεις της ακροδεξιάς: η Solidarite Francaise, το Croix de Feu και το Parti Populaire Francais.¹⁹

Ήδη από τη Γαλλική Επανάσταση θεωρητικοί από όλο το ιδεολογικό φάσμα είχαν στραφεί σε μια παραλλαγή του κορπορατισμού (συντεχνιακό κράτος) ως ενός μέσου ανασυγκρότησης του γαλλικού πολιτικού συστήματος και επαναπροσδιορισμού της σχέσης ανάμεσα στην πολιτεία, το άτομο και την πολιτισμένη κοινωνία. Με το ξέσπασμα της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, τις κοινωνικές διακρίσεις και την οξυμένη διεθνή ένταση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου τέθηκαν ξανά στην κοινωνική και πολιτική σκέψη τα ζητήματα της

---

¹⁶ David Drake, *Intellectuals and Politics from the Dreyfus affair to the occupation*, (2002), σ. 67-69, 111.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 96.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 101-102.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 118.

κοινότητας και της οργάνωσης. Το πλαίσιο στο οποίο η κορπορατική θεραπεία υποστηρίχτηκε το 1930 ήταν διαφορετικό από αυτό της προπολεμικής Γαλλίας. Η ύφεση αν και λιγότερο σοβαρή από αυτή της Γερμανίας έθεσε ερωτήματα για την αποδοτικότητα, τη δικαιοσύνη, τη νομιμότητα του καπιταλισμού και των δυνάμεων της αγοράς, αφού ο Μπολσεβικισμός και η άνοδος του φασισμού είχαν οξύνει τις δυσκολίες μιας ταλαιπωρημένης από πολιτική αστάθεια και σκάνδαλα χώρας κατά τη διάρκεια της Γ΄ Δημοκρατίας.

Πριν από την κρίση του 1930 ο George Valois στο πλαίσιο της αποτυχημένης του φασιστικής κίνησης ανέσυρε τα θέματα οργάνωσης και αλληλεγγύης του κορπορατισμού, περιγράφοντάς τον ως προσπάθεια να ενώσει σκόρπια μέλη του σώματος με το κεφάλι που είναι η πολιτεία, με τον κορμό που είναι η χώρα και με την καρδιά που είναι η οικογένεια, ώστε να συντονιστούν οι δραστηριότητες του κράτους.

Η ανάγκη προσαρμογής στις επείγουσες ανάγκες της περιόδου διατυπώθηκε από έναν Ρουμάνο συγγραφέα στη Γαλλία, τον Mihail Manoilescu, που ανακήρυξε τον 20^ο αιώνα ως αιώνα του κορπορατισμού, όπως ο 19^{ος} ήταν αιώνας του φιλελευθερισμού. Η θέση του ήταν ότι η ευημερία των βιομηχανικών κρατών οφείλεται στην εκμετάλλευση των αγροτικών χωρών και ότι η κρίση στη δομή της παγκόσμιας οικονομίας και η αυξανόμενη οικονομική ισότητα των κρατών έκαναν τον κορπορατισμό επιτακτική ανάγκη. «Σύμφωνα με τους νόμους της φυσικής η εξωτερική πίεση αυξάνει την εσωτερική συνοχή». Με άλλα λόγια όσο πιο πολύ πιέζονται οι πολίτες από τις καταστάσεις, τόσο πιο πολύ αυξάνεται ο συνεκτικός δεσμός μεταξύ τους. Θεωρεί την πολιτεία ως υπέρτατη έκφραση αλληλεγγύης και το παρεμβατικό φιλελεύθερο κράτος ανίκανο. Αυτό που χρειαζόταν ήταν κοινή αφοσίωση σε εθνικές ιδέες, πολιτική και οικονομική αναδιοργάνωση και κινητοποίηση των πόρων για το καλό του έθνους.

Ο Manoilescu διαχωρίζει κριτικά έναν κορπορατικό οργανισμό που αναδύθηκε από τη δυναμική της κοινωνικής εξέλιξης και τα κορπορατικά καθεστώτα που εργαλειοποιήθηκαν από την πολιτεία, δείχνοντας προτίμηση στον πρώτο. Στην κορπορατική ηθική ο σεβασμός για τη μάζα έχει αντικατασταθεί από τον σεβασμό στο έθνος και ο σεβασμός στην ατομική ελευθερία από τον σεβασμό για τον οργανωμένο κολλεκτιβισμό. Η λατρεία της πλειοψηφίας έχει αντικατασταθεί από τη λατρεία του έθνους. «Το έθνος είναι ο στόχος, η συνεργασία είναι το μέσο». Το κείμενό του ανακεφαλαιώνει πολλά από τα θέματα που αρθρώνονται στον Durkheim.

Και οι δύο απορρίπτουν τον ατομικισμό και τη χωρίς κανόνες οικονομική δραστηριότητα για τον εγωισμό που παράγει αλλά και τη μαρξιστική θεώρηση της πολιτείας ως ενός εργαλείου για την κυριαρχία της τάξης και την πάλη των τάξεων ως τον μηχανισμό κοινωνικών αλλαγών. Ερμηνεύουν τα προβλήματα του καπιταλισμού ως τεχνικά ζητήματα που θα επιλυθούν μέσω οργανωμένης ειδημοσύνης παρά μέσα από έναν ριζικό μετασχηματισμό. Κρίσιμη διαφορά μεταξύ τους είναι ότι ο Manojlesco αποκηρύσσει τη φιλελεύθερη δημοκρατική κληρονομιά, ενώ ο ρεπουμπλικάνος Ντρεϋφουσιανός Durkheim παρέμενε αφοσιωμένος στο ηθικό στοιχείο του φιλελευθερισμού.

Αυτή η διττή αναζήτηση για οργάνωση και κοινότητα χαρακτηρίζει όλες τις κορπορατικές θεωρίες του 1930. Στα γραπτά του καθολικού Emmanuel Mounier είναι εμφανής η υποστήριξη επαγγελματικών οργανισμών ως ενός μέσου απάλειψης της απληστίας και της εκμετάλλευσης. Ο φιλελευθερισμός είναι ουτοπικός, γιατί η ελευθερία όταν φθείρεται από τις υλιστικές δυνάμεις της βιομηχανίας και της οικονομίας οδηγεί όχι στην αρμονία αλλά στην τυραννία και τον πόλεμο. Υποστήριζε ένα σύστημα ενδιάμεσων κοινοτήτων με την πολιτεία να λειτουργεί ως νομοθέτης και διαιτητής, προστατεύοντας το άτομο. Παρόμοιες αρχές στα κείμενα του Colonel de la Rocque που στηλιτεύει τη διεφθαρμένη δημοκρατική πολιτεία και το οικονομικό σύστημα για την αποτυχία του να προσφέρει εργασία στους ήρωες του Α΄ Παγκοσμίου και κάνει λόγο για την ανάγκη αποκατάστασης της ηθικής κοινωνικής και οικονομικής ισορροπίας μέσα από μια κορπορατική αναδιοργάνωση της κοινωνίας και του πολιτεύματος. Ο ρόλος των ενώσεων παραγωγών, τις οποίες υποστηρίζει, δεν είναι να εναντιωθούν στην πολιτεία αλλά να επικοινωνήσουν τα ενδιαφέροντά τους και την οπτική τους με το κράτος να παρεμβαίνει, όπου είναι αναγκαίο, ως διαιτητής. Επιπλέον, οι εργάτες του ίδιου κλάδου παραγωγής από χειρώνακτες ως διευθυντές να ανήκουν στον ίδιο σύνδεσμο.

Για τον Firmin Bacconnier είναι αναγκαία η ρύθμιση της οικονομίας και το κορπορατικό καθεστώς με στενή συνεργασία εργατών, διευθυντών, τεχνικών αλλά και βιομηχανίας, γεωργίας, εμπορίου και μεταφορών. Ως σοβαρά εμπόδια στην ολοκλήρωση του κορπορατισμού αναγνωρίζει το δημοκρατικό και κοινοβουλευτικό σύστημα και την κυριαρχία των κομμάτων. Ο αντιδημοκρατικός του προσανατολισμός φαίνεται, άλλωστε, και από τη συμμετοχή του στο μοναρχικό Action francaise.

Αντίθετα, ο συγγραφέας Charles Albert επιμένει ότι όλες οι αλλαγές πρέπει να γίνουν στο πλαίσιο της δημοκρατίας και του δικαιώματος ψήφου με ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας. «Ζούμε κάτω από το έμβλημα του συνδικάτου». Η πολιτεία επιδρά όχι μόνο ατομικά στους πολίτες αλλά και στις συλλογικότητες και υπάρχουν πολλές περιοχές δράσεις στις οποίες η πολιτεία μπορεί να επηρεάσει μέσω της ομάδας. Για αυτό προτείνει την αντικατάσταση των δύο τωρινών νομοθετικών σωμάτων από μια ένωση που θα εκλέγεται και από τα δύο φύλα με αναλογική εκπροσώπηση. Ο πρόεδρος θα εκλέγεται από ένα εθνικό συμβούλιο, αποτελούμενο από μέλη της Εθνικής Συνέλευσης, του οικονομικού συμβουλίου με εκπροσώπους από διαφορετικούς επαγγελματικούς χώρους και τοπικούς εκπροσώπους. Στο θέμα της υποχρεωτικότητας της συμμετοχής σε συνδικάτα πιστεύει ότι αν η εμπειρία οδηγούσε σε αυτή την κατεύθυνση, θα μπορούσε να καθιερωθεί αλλά θεωρεί ότι τα άτομα θα ήθελαν να ανεξαρτητοποιηθούν από τις αντίστοιχες επαγγελματικές ομάδες. Υποστηρίζει θερμά ένα μεταρρυθμισμένο δημοκρατικό καθεστώς, με άρνηση του ατομικισμού, που βλέπει την πολιτεία ανταγωνιστικά και του σοσιαλισμού που υποβιβάζει την πολιτεία σε όργανο της πάλης των τάξεων.²⁰

Γερμανία. Στη χώρα αυτή οι Τρίτοι Δρόμοι εκφράστηκαν από τους στοχαστές της Συντηρητικής Επανάστασης Hans Freyer, Werner Sombart, Oswald Spengler, Moeller Van de Bruck, Martin Heidegger, Carl Schmitt ενάντια στις αρχές της εύθραυστης δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Κοινά σημεία στη σκέψη τους ήταν η πρόταξη της εγχώριας Kultur έναντι της διεθνιστικής Zivilization, η προσδοκία ενός νέου ξεκινήματος, ο υπερτονισμός του πνευματικού χαρακτήρα της επιστήμης και της τεχνολογίας, η δημιουργία ενός κραταιού τεχνοκρατικά Έθνους που θα οργανώσει την κοινωνία και την οικονομία και η προτεραιοποίηση του πολιτικού έναντι της οικονομίας.²¹

Παράλληλα, στη Γερμανία οι έντονες συζητήσεις για τον ρόλο της λογοτεχνίας στην πολιτική αποτυπώνονται στη λεγόμενη «αδελφική διαμάχη» μεταξύ του Heinrich και του Thomas Mann. Και οι δύο χαιρέτισαν την κριτική της διανοητικής τεμπελιάς της αστικής τάξης από τον Νίτσε. Ο Χάινριχ έχοντας ως πρότυπο τους Γάλλους διαφωτιστές διανοούμενους που συνέβαλαν στη Γαλλική Επανάσταση υπογράμμισε ότι ήταν καθήκον του διανοούμενου να βοηθήσει στη

---

²⁰ Mike Hawkins, "Corporatism and third way discourses in inter-war France", *Journal of Political Ideologies* (2002), 7(3), σ. 301-310.

²¹ Β. Μπογιατζής, «Από τη συντηρητική Επανάσταση στο Νέον Κράτος: Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 86-87.

διαμόρφωση της απελευθέρωσης των πολιτικών αξιών. Εξοργίστηκε με τις εθνικιστικές αντιλήψεις του αδελφού του που συμπυκνώνονταν στο ότι οι Γερμανοί ήταν «οι πιο σημαντικοί άνθρωποι της Ευρώπης και ότι ο υπόλοιπος κόσμος θα έπρεπε να προσέξει την ηρωική αυτή χώρα τα επόμενα χρόνια» και τις αντέκρουσε με το δοκίμιο «Ζολά». Ο Τόμας διέκρινε στο έργο του αδελφού του όχι μόνο προσωπική επίθεση αλλά επίθεση στο έργο του καλλιτέχνη και σε ολόκληρο τον γερμανικό πολιτισμό γενικότερα. Πάλεψε ενάντια στην αντίληψη του αδελφού του ότι το πνεύμα πρέπει να πολιτικοποιηθεί στο όνομα της ελευθερίας και υπερασπίστηκε τον δικό του αντιπολιτικό ρομαντισμό, δηλώνοντας ότι οι Γερμανοί ήταν από τη φύση τους αντιπολιτικοί, ενώ θεώρησε την κίνηση της Γερμανίας να γίνει δημοκρατία στροφή προς τον αναρχισμό και τη βαρβαρότητα. Ο Χάινριχ με τη σειρά του είχε εμπνεύσει ακτιβιστές για τη δημιουργία πολιτικών συμβουλίων διανοουμένων και προσπάθησε να βοηθήσει τη χώρα να αντισταθεί στη λαίλαπα του φασισμού, προφητεύοντας την ανάρρηση του Χίτλερ στην εξουσία με «νόμιμο» τρόπο και προειδοποιώντας ότι το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα του τελευταίου δεν ήταν ούτε εθνικό ούτε κοινωνικό αλλά έκρυβε έναν παράλογο εθνικισμό, ένα λουτρό αίματος.²²

Ο ηθικός σοσιαλισμός του Βέλγου Hendrik de Man. Στους Τρίτους Δρόμους θα μπορούσε να συμπεριληφθεί ο ηθικός σοσιαλισμός του Βέλγου σοσιαλιστή διανοούμενου Hendrik de Man (1885-1953), που ο Dick Pels θεωρεί ως έναν από τους πιο δημιουργικούς και με πολιτική επιρροή διανοητές του 20^{ου} αιώνα. Ο De Man στο έργο του *Psychology of socialism* ασκεί συστηματική κριτική στην αιτιοκρατία (ντετερμινισμό) του Μαρξ και εστιάζει στα σημαντικά θέματα της θεωρίας τρίτου δρόμου του εργατικού κόμματος, που είναι ο αντιμαρξισμός, οι πολιτιστικές αξίες, η αλληλεγγύη, η υπευθυνότητα, η κοινωνική σημασία της εργασίας, ο ήπιος πατριωτισμός. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η τρίτη ιδέα καλλιεργήθηκε από τις προσπάθειες του De Man να ξανασκεφτεί τον σοσιαλισμό ως μια θετική συμφιλίωση των αρχών της κοινωνικής ενότητας και της ατομικής ελευθερίας ή του κινήτρου για αλληλεγγύη με το κίνητρο του ανταγωνισμού. Η κύρια κριτική του προσπάθειά είναι να δείξει την ψυχολογική αφέλεια του μαρξισμού. Η «απολυταρχική δημοκρατία», το ειδύλλιο με στοιχεία φασιστικής ιδεολογίας και η εγγύτητα με τον εθνικοσοσιαλισμό αποτελούν τις σκοτεινές πλευρές του ηθικού σοσιαλισμού, γεγονός που επιβεβαιώνεται, άλλωστε, από τη σύντομη συνεργασία του

---

²² Karin Gunnemann στο *Weimar Thought*, Peter Gordon and John Mc Cormick, Princeton and Oxford, κεφ. 11, σ. 220-239.

De Man ως προέδρου του Βελγικού εργατικού κόμματος με τους Ναζί κατακτητές του Βελγίου (1940-1941).²³

Η διεθνής εμβέλεια του κομμουνισμού και η απομάγευσή του. Ο Λένιν επιδίωκε να δώσει διεθνή διάσταση στη Ρωσική Επανάσταση, γιατί γνώριζε ότι ο σοσιαλισμός δε θα ήταν βιώσιμος σε μια καθυστερημένη αγροτική χώρα, όπως η Ρωσία, χωρίς να εξαπλωθεί στα προηγμένα βιομηχανικά κράτη. Επιπρόσθετα, λόγω της επέκτασης του καπιταλιστικού συστήματος η ταξική πάλη υπερέβαινε τα εθνικά σύνορα και η Σοβιετική Ένωση ως η πρώτη σοσιαλιστική κοινωνία αναλάμβανε τη μεσσιανική αποστολή να χειραφετήσει την ανθρωπότητα, διαδίδοντας την επανάσταση σε όλο τον κόσμο. Οι ηγέτες της Οκτωβριανής Επανάστασης βάσιζαν πολύ τις προσδοκίες τους στη Γερμανία, επειδή ήταν η γενέτειρα του μαρξιστικού κινήματος και διέθετε το πιο αναπτυγμένο εργατικό κίνημα, αλλά το μεγαλύτερο αριστερό γερμανικό κόμμα, οι Γερμανοί σοσιαλιστές (SPD), στήριζαν την κυβέρνηση, συντρίβοντας την εξέγερση των κομμουνιστών (1919). Οι Μπολσεβίκοι θέλοντας να ελέγξουν τα κομμουνιστικά κόμματα ανά την Ευρώπη ίδρυσαν την Κομιντέρν, τη διεθνή οργάνωση κομμουνιστικών κομμάτων με στόχο την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και για να διαχωρίσουν τη θέση τους από τους Ευρωπαίους σοσιαλιστές που είχαν στηρίξει τις εθνικές κυβερνήσεις αυτοπροσδιορίζονταν ως κομμουνιστές και όχι ως σοσιαλδημοκράτες.

Το 1928 με το πενταετές σχέδιο τα Σοβιέτ εισέρχονταν στο νέο και τελευταίο στάδιο διεθνούς πάλης με τον καπιταλισμό. Η Κομιντέρν υιοθέτησε τη θεωρία ότι καπιταλισμός εισερχόταν σε μια τρίτη φάση οικονομικής κρίσης και επαναστατικής ταραχής μετά την πρώτη της περίοδο του ρωσικού εμφυλίου και τη δεύτερη της καπιταλιστικής εξυγίανσης κατά την περίοδο της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (N.E.P). Το κραχ της Wall Street και η Μεγάλη Ύφεση ενίσχυσαν αυτή τη θεωρία και νέες επαναστατικές ευκαιρίες δημιουργήθηκαν με τους εργάτες στη Δύση να μετακινούνται προς τα αριστερά και να στρέφονται προς την εναλλακτική λύση της Σοβιετικής Ένωσης. Μετά τη συντριβή των Γερμανών κομμουνιστών από τον Χίτλερ το 1933 η Γαλλία διέθετε πλέον το μεγαλύτερο κομμουνιστικό κόμμα μετά τη Σοβιετική Ένωση, όπως επίσης και ένα ισχυρό αντιφασιστικό κίνημα που βγήκε στους δρόμους. Μετά από τις ταραχές που ξέσπασαν, σοσιαλιστές και κομμουνιστές διαδήλωσαν ενωμένοι ενάντια στην απειλή από την ακροδεξιά και η Κομιντέρν

---

²³ Dick Pels, «Socialism between fact and value: from Tony Blair to Hendrik de Man and back», *Journal of Political Ideologies* (2002), 7 (3), σ. 281-299

έδωσε εντολή στο γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα να ενωθεί με τους σοσιαλιστές ενάντια στη φασιστική απειλή.²⁴ Έτσι, οι διανοούμενοι αναγκάστηκαν να κινητοποιηθούν υπό τη σημαία του αντιφασισμού, διοργανώνοντας στο Παρίσι τον Ιούνιο του 1935 διεθνές συνέδριο αντιφασιστών συγγραφέων για την υπεράσπιση του πολιτισμού και με σκοπό να συζητήσουν για τον ρόλο του συγγραφέα στην κοινωνία, τη σχέση μεταξύ του έθνους και του πολιτισμού και τη φύση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το συνέδριο αυτό, που ήταν συντονισμένο με τη γραμμή των ευρέων μετώπων που προωθούσαν οι κομμουνιστές, αποτέλεσε μεγάλη προπαγανδιστική επιτυχία του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος και της Κομιντέρν.²⁵ Σε αυτό το χρηματοδοτούμενο από τη Μόσχα συνέδριο διάσημοι συγγραφείς, όπως ο Andre Gide, ο Andre Malraux, ο E. M. Forster και ο Aldous Huxley, δήλωσαν την αλληλεγγύη τους στον αγώνα κατά του φασισμού προς τους σοβιετικούς ομότεχνούς τους («συντρόφους»), συμπεριλαμβανομένων των Boris Pasternak και Ilya Ehrenburg, οι οποίοι παρευρέθησαν ως καλεσμένοι.

Μέσω του ενιαίου αυτού μετώπου η Σοβιετική Ένωση κέρδισε πολλές συμπάθειες στη Δύση, αφού η σοβιετική προπαγάνδα την παρουσίαζε πλέον ως ηγέτιδα δύναμη της προοδευτικής ανθρωπότητας, ως το μοναδικό σοσιαλιστικό κράτος στον κόσμο, στο οποίο βάσιζε τις ελπίδες της για την αντιμετώπιση του φασισμού. Η συμπάθεια αρκετών δυτικών διανοούμενων (των αποκαλούμενων και «συνταξιδιωτών») για την αριστερά και ο φόβος τους για τον φασισμό στάθηκε εμπόδιο στη θέαση της σοβιετικής πραγματικότητας · έβλεπαν την πρόοδο στη Σοβιετική Ένωση αλλά παρέβλεπαν την πείνα και τον τρόμο. Ορισμένοι εντυπωσιάστηκαν από το Σοβιετικό Σύνταγμα του 1936, μια ψεύτικη διακήρυξη που υποσχόταν κοινωνικά δικαιώματα και θρησκευτικές ή πολιτικές ελευθερίες, στην πραγματικότητα άγνωστες στον σοβιετικό λαό και άλλοι κατέπνιξαν τις αμφιβολίες τους, αρνούμενοι να επικρίνουν τη Σοβιετική Ένωση. Την ίδια περίοδο, η αύξηση των μελών των Κομμουνιστικών Κομμάτων σε Γαλλία και Ισπανία τροφοδότησε τις φιλοδοξίες του Κρεμλίνου και δημιούργησε την εντύπωση ότι ο κομμουνισμός θα θριάμβευε στον αγώνα κατά του φασισμού.

Όμως, η υπογραφή του μυστικού πρωτοκόλλου Molotov Ribbentrop ανάμεσα στη ναζιστική Γερμανία και τον Στάλιν το 1939 προκάλεσε ισχυρό σοκ στους

---

²⁴ Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, A pelican introduction, Penguin books, 2014, σ. 209-213, 215.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 128-129.

κομμουνιστές όλου του κόσμου, καθώς έμοιαζε με προδοσία των θεμελιωδών ιδεολογικών αρχών τους. Ο ηγετικός ως εκείνη την εποχή (παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου) ρόλος της Σοβιετικής Ένωσης ενάντια στον φασισμό αποδείχθηκε μύθος. Αργότερα, θα προσπαθήσουν να δικαιολογήσουν το σύμφωνο, υποστηρίζοντας ότι η Σοβιετική Ένωση χρειαζόταν χρόνο για να προετοιμαστεί για τον πόλεμο. Στην πραγματικότητα, όμως, ο Στάλιν σκόπευε να μείνει όσο το δυνατόν περισσότερο έξω από τον πόλεμο. Στον στενό του κύκλο έλεγε ότι θα περίμενε τους δυτικούς συμμάχους και τη Ναζιστική Γερμανία να εξαντληθούν σε έναν μακροχρόνιο πόλεμο που θα υπονόμευε το καπιταλιστικό σύστημα.²⁶

Κοντολογίς, στις λύσεις που προτάθηκαν από τους Ευρωπαίους διανοούμενους του Μεσοπολέμου για την αντιμετώπιση των δεινών που είχαν συσσωρευτεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κυριάρχησε η αναζήτηση ενός νέου τρίτου δρόμου, ώστε να αντικατασταθούν οι παραδοσιακές μορφές Αριστεράς και Δεξιάς. Στο πλαίσιο αυτό ο φασισμός αποτέλεσε ένα κίνημα στηριγμένο στην παράδοση αλλά και με το βλέμμα στραμμένο προς το μέλλον. Στην Αγγλία προωθήθηκε το μοντέλο των κυβερνήσεων συνεργασίας και η παραχώρηση δικαιωμάτων και ευθυνών στους εργάτες για αύξηση της αποδοτικότητάς τους. Στην Ιταλία παρά τη σταδιακή φασιστικοποίηση του καθεστώτος και τις διώξεις ασκήθηκε κριτική τόσο στον φασισμό όσο και στον σοσιαλισμό και υποστηρίχθηκε ο φιλελευθεροσιαλισμός, με κολλεκτιβοποίηση των δημόσιων αγαθών και εθνικοποίηση των επιχειρήσεων. Στη Γαλλία αναδύθηκαν ποικίλα πνευματικά κινήματα ακόμα και ακροδεξιά-εθνικιστικά και υπερίσχυσαν οι κορπορατικές θεωρίες δηλαδή το σωματειακό-συντεχνιακό κράτος με δυνατότητα κρατικής παρέμβασης όποτε κρινόταν αναγκαίο, ενώ στη Γερμανία εξέχουσα θέση κατείχε το κίνημα της Συντηρητικής Επανάστασης. Τέλος, τα κομμουνιστικά κόμματα της Δυτικής Ευρώπης τάχθηκαν στο πλευρό της Σοβιετικής Ένωσης στον αγώνα για την υπεράσπιση της ανθρωπότητας από τον φασισμό.

---

²⁶ Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, ό. π., σ. 216-219.

Κεφάλαιο δεύτερο

Ιστορικό περίγραμμα

2.1 Η Οικουμενική κυβέρνηση και η επάνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία

Το πρώτο τεύχος της *Νέας Εστίας* κυκλοφόρησε στις 15.4.1927, όταν στην Ελλάδα είχε ήδη σχηματιστεί Οικουμενική κυβέρνηση με πρόεδρο τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό Αλέξανδρου Ζαΐμη μετά την ανατροπή του δικτάτορα Πάγκαλου και τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926, στις οποίες κανένα κόμμα δεν εξασφάλισε την αυτοδυναμία. Φιλελεύθεροι και αντιβενιζελικοί μοιράστηκαν τα υπουργεία και στο νέο Σύνταγμα ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο οποίος είχε τις αρμοδιότητες που πριν την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1924 είχε ο βασιλιάς, εκλεγόταν από τη Βουλή και ένα δεύτερο νομοθετικό σώμα τη Γερουσία.²⁷

Αυτή η κυβέρνηση συνασπισμού κατέρρευσε παρά τα σημαντικά επιτεύγματά της στον τομέα της οικονομίας υπό την καθοδήγηση του Φιλελεύθερου υπουργού Οικονομικών, Γεώργιου Καφαντάρη. Σε αυτό συνέβαλε και η επιστροφή του Ελευθέριου Βενιζέλου από το Παρίσι, όπου ζούσε τα τελευταία τέσσερα χρόνια, ιδιωτεύοντας, αλλά και η προηγούμενη έντονη πολεμική του κατά της πολιτικής του Καφαντάρη. Ακολούθησαν εκλογές τον Αύγουστο του 1928, στις οποίες ο Κρητικός πολιτικός θριάμβευσε.²⁸ Οι συνθήκες ευνοούσαν την ισχυροποίηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, την άμβλυνση των αντιθέσεων ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς και την απαλλαγή από την πόλωση,²⁹ που είχε οδηγήσει στο «Εθνικό Σχίσμα» και την εμφύλια διαμάχη κατά την προηγούμενη δεκαετία μετά τη διαφωνία Βενιζέλου και βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ σχετικά με την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο.³⁰ Ωστόσο, η επάνοδος Βενιζέλου δυναμίτιζε το κλίμα αυτό.³¹

Ο Βενιζέλος κατά την τετραετία της διακυβέρνησής του (1928-1932) δε συνέχισε την πολιτική της πρώτης του θητείας, όπως διασάλπιζαν οι Φιλελεύθεροι,

---

²⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β΄, μετάφραση: Θόδωρος Παρασκευόπουλος, επιστημονική επιμέλεια: Αγαθοκλής Αζέλης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθήνα, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004, σ. 1063-1068.

²⁸ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009, σ. 43-44.

²⁹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1142.

³⁰ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», *East Central Europe* 48 (2021), σ. 299.

³¹ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 43

ούτε, όμως, στράφηκε προς τον συντηρητισμό.³² Κατά την άποψή του, η σωτηρία για την κοινοβουλευτική δημοκρατία θα ερχόταν μόνο αν ανέβαιναν στην εξουσία ισχυροί άντρες, ικανοί να διευθύνουν και όχι να κατευθυνθούν από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Προκειμένου να καταστήσει την Ελλάδα «αγνώριστον», όπως οραματιζόταν, απαιτούνταν δύο προϋποθέσεις: η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας μέσα από το «Ίδιώνυμο», τον νόμο δηλαδή κατά της κομμουνιστικής ιδεολογίας και γνώμης³³ και οργανωμένοι θεσμοί, όπως ήταν το Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο για το οποίο υποστηρίχθηκε έντονα η ανάμιξή του σε κυβερνητικές και νομοθετικές δραστηριότητες, ώστε να συγκρατηθούν τα συνδικάτα και να αποτραπεί η «σοβιετικοποίηση» της χώρας και η επανάσταση.³⁴ Η δεύτερη προϋπόθεση ήταν ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων έργων για την αύξηση της παραγωγικότητας και της καλλιεργήσιμης γης, ώστε να αποφευχθεί η ένταξη των ικανοποιημένων προσφύγων-αγροτών στην εργατική τάξη και η ενδεχόμενη αμφισβήτηση του κοινωνικοπολιτικού συστήματος.³⁵ Στο πλαίσιο αυτό δόθηκε προτεραιότητα στη διατήρηση της δημόσιας ασφάλειας με την απαγόρευση του συνδικαλισμού των δημοσίων υπαλλήλων, τον περιορισμό του δικαιώματος της απεργίας, τη διεύρυνση των πρακτικών εκτοπισμού³⁶ Ωστόσο, η κυβέρνηση εναρμονιζόμενη με τις εξελίξεις στην Ευρώπη, συνεργάστηκε με το διεθνές Γραφείο Εργασίας για τη βελτίωση της εργατικής νομοθεσίας μέσα από σειρά νόμων κοινωνικής ασφάλισης.³⁷ Τέλος, στις μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου περιλαμβάνονταν και η συγκρότηση του Συμβουλίου της Επικρατείας.³⁸

Στον τομέα της οικονομίας η κυβέρνηση επικεντρώθηκε στη γεωργία. Όμως, παρά την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης και την εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο, η παραγωγικότητα παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα.³⁹ Επιπλέον, η διαχείριση της οικονομικής κρίσης κρίνεται ατυχής, καθώς ο πρωθυπουργός προσπάθησε χωρίς επιτυχία να διατηρήσει την Ελλάδα στον «κανόνα χρυσού συναλλάγματος»⁴⁰ μετά την απαγκίστρωση της βρετανικής στερλίνας από τον χρυσό το 1931, τη συνακόλουθη υποτίμηση της δραχμής (η ισοτιμία της οποίας

³² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1147.

³³ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 305.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 305,307.

³⁵ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό.π., σ. 304-305.

³⁶ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ.1148.

³⁷ Στο ίδιο, σ.1149- 1150.

³⁸ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό.π., σ. 305.

³⁹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1152-1153.

⁴⁰ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 44-45.

εξαρτιόταν από αυτό τον κανόνα) και τις προσπάθειες της Τράπεζας της Ελλάδος να αντικαταστήσει με χρυσό τις στερλίνες που χρησιμοποιούσε για την κάλυψη του νομίσματος.⁴¹

Στα θετικά της κυβέρνησης Φιλελευθέρων καταγράφονται η εγκατάλειψη της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας και η σύναψη σημαντικών διμερών συμφωνιών με Ιταλία, Γιουγκοσλαβία και Τουρκία. Η αποκατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων επικρίθηκε σφοδρά από τους πρόσφυγες που έβλεπαν να εγκαταλείπεται κάθε ελπίδα όχι μόνο για επιστροφή τους στις χαμένες πατρίδες αλλά και για πλήρη αποζημίωσή τους. Όσον αφορά τον τομέα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ενισχύθηκαν τα μαθήματα πρακτικού προσανατολισμού και λήφθηκε μέριμνα για την εκπαίδευση των ευπαθών ομάδων, όχι όμως και των γυναικών. Ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου θεωρούσε ως υπέρτατο ιδανικό της παιδείας και προϋπόθεση για την επίτευξη της ευημερίας την εξάρτηση της ιδέας του έθνους από τη διατήρηση της ειρήνης.⁴²

Η κυβέρνηση, όμως, δεν κατάφερε να υλοποιήσει το εκσυγχρονιστικό της πρόγραμμα παρά την άνετη πλειοψηφία της στη βουλή. Ο Βενιζέλος με τις αντισυνταγματικές παρεμβάσεις του για λόγους τακτικής, υπονόμει τους δημοκρατικούς θεσμούς και επεδείκνυε αλαζονεία. Τελικά αναγκάστηκε να παραιτηθεί πριν από τις εκλογές υπό το βάρος των οικονομικών δυσχερειών, της δυσαρέσκειας του λαού, των αντιδράσεων της αντιπολίτευσης και των απεργιών. Τα οικονομικά προβλήματα που οδήγησαν στην εξάντληση των αποθεμάτων χρυσού και την αδυναμία εξυπηρέτησης του εξωτερικού δημόσιου χρέους οφείλονταν περισσότερο στη νομισματική κρίση και την αποσταθεροποίηση της δραχμής και λιγότερο στη διεθνή οικονομική κρίση.⁴³

Τον ηγέτη των Φιλελευθέρων διαδέχτηκε τον Μάιο του 1932 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, που προερχόταν από την αριστερή πτέρυγα της βενιζελικής παράταξης.⁴⁴ Αυτή η βραχύβια κυβέρνηση, μέλη της οποίας υποστήριζαν θερμά την εργατική νομοθεσία, υπονομεύτηκε από τον Βενιζέλο, διότι εκτός των άλλων έθεσε ως προτεραιότητα την ψήφιση του νόμου για την ασφαλιστική νομοθεσία.⁴⁵ Μετά την πτώση της ο Βενιζέλος ηγήθηκε μιας νέας κυβέρνησης συγκεντρωτικού

⁴¹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1160-1161.

⁴² Στο ίδιο, σ. 1154-1158.

⁴³ Στο ίδιο, σ. 1160-1165.

⁴⁴ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 45.

⁴⁵ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993, σ. 508.

προσανατολισμού και αυταρχικού χαρακτήρα, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την επανασύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που άνοιξε τον δρόμο για την ανάμειξη του στρατού στην πολιτική και έδωσε το δικαίωμα στους βασιλόφρονες να αμφισβητήσουν τη σταθερότητα της αβασίλευτης δημοκρατίας.⁴⁶ Παράλληλα, προκαλώντας την έντονη δυσαρέσκεια ακόμα και στελεχών του κόμματός του, επανέφερε τη διχαστική ρητορική και πόλωσε το κλίμα.⁴⁷ Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1932 οι Φιλελεύθεροι αναδείχθηκαν δεύτερο κόμμα σε ψήφους, παρότι διέθεταν τρεις έδρες περισσότερες στη βουλή.⁴⁸ Ο Παναγής Τσαλδάρης του Λαϊκού κόμματος, αναγνωρίζοντας εγγράφως τη δημοκρατία, κατάφερε με την ανοχή των Φιλελεύθερων να σχηματίσει κυβέρνηση μειοψηφίας, στην οποία συμμετείχαν και δύο από τους πρωταγωνιστές της ανατροπής του βασιλιά το 1922, ο Κονδύλης και ο Χατζηκυριάκος. Όμως, τον Ιανουάριο του 1933 οι Φιλελεύθεροι, που όλο αυτό το διάστημα, θορυβημένοι από την τοποθέτηση του φιλόδοξου Κονδύλη στο Υπουργείο Στρατιωτικών πίεζαν για ανατροπή, απέσυραν τελικά την εμπιστοσύνη τους και σχημάτισαν την τελευταία βενιζελική κυβέρνηση.⁴⁹

2.2 Η πολιτική αστάθεια και η πορεία προς τη δικτατορία

Στις επόμενες εκλογές της 5^{ης} Μαρτίου 1933 ο Νικόλαος Πλαστήρας, μη αποδεχόμενος το αποτέλεσμα τους, επιχείρησε πραξικόπημα, για να εμποδίσει τον Τσαλδάρη, που τις είχε κερδίσει, να ανέλθει στην εξουσία. Συγκεκριμένα, διακηρύσσοντας ότι έχει αποτύχει η κοινοβουλευτική δημοκρατία, κατέλαβε το Υπουργείο Στρατιωτικών, διέταξε να συλληφθεί ο Τσαλδάρης και άλλα στελέχη της αντιπολίτευσης και απαγόρευσε την κυκλοφορία των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Ο Βενιζέλος, που ήταν ακόμα ο νόμιμος πρωθυπουργός, τήρησε μάλλον ουδέτερη, μη ξεκάθαρη στάση, περισσότερο επειδή δεν τον θεωρούσε ικανό και τον συμβούλευσε (κατά δήλωσή του) να μην προχωρήσει. Προσπάθησε να αποφύγει τη βίαιη καταστολή του κινήματος αλλά και να μην τιμωρηθεί ο Πλαστήρας, τον οποίο αργότερα βοήθησε να διαφύγει. Στις 10.3.1933 ορκίστηκε νέα κυβέρνηση συνασπισμού του Λαϊκού κόμματος, των Ελευθεροφρόνων και των Εθνικοριζοσπαστών με πρωθυπουργό τον Τσαλδάρη, ο οποίος εμφανίστηκε συναινετικός και χωρίς εκδικητική διάθεση σε αντίθεση με τον Ιωάννη Μεταξά των

⁴⁶ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1166.

⁴⁷ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 45.

⁴⁸ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1175-1176.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 1180-1182

Ελευθεροφρόνων που θεωρούσε τον Βενιζέλο συνένοχο και υποκινητή της συνωμοσίας.⁵⁰ Η απόπειρα δολοφονίας εναντίον του Βενιζέλου, οργανωμένη από παράγοντες του αντιβενιζελικού κρατικού μηχανισμού τρεις μήνες αργότερα όξυνε περισσότερο τα πάθη.⁵¹

Την 1^η Μαρτίου 1935 εκδηλώθηκε ένα ακόμα πραξικόπημα, αυτή τη φορά με την εμπλοκή του Βενιζέλου, πρόχειρα σχεδιασμένο και ανοργάνωτο, στο όνομα της σωτηρίας της Δημοκρατίας⁵² με στόχο την εκκαθάριση της αστυνομίας και του στρατού από βασιλόφρονες, το οποίο κατέστειλε ο Υπουργός Στρατιωτικών και αρχηγός των Εθνικορρίζοσπαστών, Γεώργιος Κονδύλης. Ο Βενιζέλος μαζί με τους στενούς συνεργάτες του δραπέτευσε στην Ιταλία και δεν επέστρεψε ποτέ στην Ελλάδα.⁵³

Ακολούθησε μία παραγμένη περίοδος με αντίποινα των αντιβενιζελικών, εκκαθάριση των δημόσιων υπηρεσιών και του στρατού από δημοκρατικούς⁵⁴ και πιέσεις προς την κυβέρνηση Τσαλδάρη για διώξεις και αυστηρές ποινές εναντίον των πρωταιτίων αξιωματικών. Ο αντιβενιζελικός τύπος υποστήριζε δικτατορική λύση και ο Μεταξάς δεν έχανε την ευκαιρία να κατηγορεί για ανικανότητα την κυβέρνηση, η οποία τελικά υπέκυψε στις πιέσεις και διέλυσε τη βουλή, κατήργησε τη γερουσία και προανήγγειλε εκλογές για εθνοσυνέλευση που θα ψήφιζε νέο Σύνταγμα.⁵⁵ Αδιαφιλονίκητος νικητής των εκλογών του Ιουνίου του 1935 και από τις οποίες απείχαν τα βενιζελικά κόμματα ήταν το Λαϊκό κόμμα.⁵⁶

Ο Τσαλδάρης υπό την πίεση φιλοβασιλικών κύκλων είχε εξαγγείλει δημοψήφισμα για το πολιτειακό, όταν συνωμότες αξιωματικοί τον απήγαγαν, απαιτώντας την πραξικοπηματική παλινόρθωση της βασιλείας και μετά την άρνησή του επέβαλαν κατάσταση έκτακτης ανάγκης, κατήργησαν την αβασίλευτη δημοκρατία και διόρισαν νέα κυβέρνηση υπό τον Κονδύλη,⁵⁷ που ήταν γνωστός για τα φιλοδικτατορικά, φιλομουσολινικά και αντιδημοκρατικά του αισθήματα.⁵⁸ Με το νόθο δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου 1935 ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ επέστρεψε και

---

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 1194-1198.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 1202.

⁵² Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 367.

⁵³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1223-1226.

⁵⁴ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 368.

⁵⁵ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1227-1231.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 1235.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 1244.

⁵⁸ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006, σ. 86.

παρουσιάστηκε ως βασιλιάς όλων των Ελλήνων και ως υπηρέτης των συμφερόντων όλου του λαού ανεξαιρέτως.⁵⁹ Παραμερίζοντας τον Κονδύλη,⁶⁰ αλλά και αγνοώντας το δικαίωμα του Λαϊκού κόμματος (που είχε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία) να σχηματίσει κυβέρνηση, διόρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον μετριοπαθή αντιβενιζελικό, καθηγητή Πανεπιστημίου, Κωνσταντίνο Δεμερτζή και προκήρυξε εκλογές για την 26^η Ιανουαρίου 1936, στις οποίες συμμετείχαν όλα τα κόμματα.⁶¹

Στις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου οι βενιζελικοί κέρδισαν 141 έδρες και οι αντιβενιζελικοί 143. Καμία από τις δύο παρατάξεις δεν μπορούσε να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική πλειοψηφία χωρίς τη συμμαχία της με τους κομμουνιστές, που είχαν εξασφαλίσει 15 έδρες.⁶² Όταν Φιλελεύθεροι και συντηρητικοί δεν κατάφεραν να συνεννοηθούν για τη συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού,⁶³ ο βασιλιάς τοποθέτησε τον Μεταξά, τον κατεξοχόν θιασώτη αντικοινοβουλευτικών μεθόδων,⁶⁴ στη θέση του στρατηγού και υπουργού Στρατιωτικών Αλέξανδρου Παπάγου, προκειμένου να επιβάλει την πειθαρχία στις ένοπλες δυνάμεις.⁶⁵

Ο ξαφνικός θάνατος του πρωθυπουργού Δεμερτζή την ώρα που Φιλελεύθεροι και Λαϊκοί συνέχιζαν τις διαπραγματεύσεις για τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης άνοιξε τον δρόμο για να επιλέξει ο βασιλιάς ως πρωθυπουργό τον Μεταξά, το κόμμα του οποίου στις εκλογές είχε συγκεντρώσει μόλις ένα 4% και επτά έδρες.⁶⁶ Φιλελεύθεροι και Λαϊκοί του έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης, αν και γνώριζαν ότι ήταν εχθρός του κοινοβουλευτισμού. Οι μόνοι που αντιτάχθηκαν ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο Γεώργιος Παπανδρέου και οι κομμουνιστές.⁶⁷ Έτσι, ο Μεταξάς, εκμεταλλευόμενος την αδράνεια του Κοινοβουλίου, άδραξε την ευκαιρία να πραγματοποιήσει το όραμά του. Άλλωστε, είχε προειδοποιήσει για τις προθέσεις του, έχοντας ήδη δηλώσει πως «είναι γνωστό ως ιστορικό μάθημα ότι σε μια πολιτική

⁵⁹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1246-1248.

⁶⁰ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 47.

⁶¹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1256,1258.

⁶² Στο ίδιο, σ. 1265.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 1266.

⁶⁴ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρόνων*, ό. π., σ. 85.

⁶⁵ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ.1267.

⁶⁶ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 371.

⁶⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1269-1270.

κρίση κυριαρχούν οι πιο ακραίες ιδέες και για αυτό οι άνθρωποι ορθά αισθάνονται ότι πρέπει να βρεθεί λύση εκτός κοινοβουλευτικού πλαισίου». ⁶⁸

Η κυβέρνησή του δεν άργησε να δείξει το αυταρχικό της πρόσωπο. Στις μαζικές απεργίες εργατών στη Θεσσαλονίκη η αστυνομία απάντησε με συγκρούσεις. Οι φήμες περί αποκάλυψης «βενιζελοκομμουνιστικής σκευωρίας» στο Ναυτικό, ο υποτιθέμενος εμπρησμός σε αποθήκη πυρομαχικών στη Λέρο⁶⁹ και η εξαγγελία εικοσιτετράωρης απεργίας της Γ.Σ.Ε.Ε ως ένδειξης διαμαρτυρίας για την επιβολή υποχρεωτικής διαιτησίας στις εργατικές διαφορές αποτέλεσαν το πρόσχημα για τον Μεταξά να επιβάλει στρατιωτικό νόμο στις 4 Αυγούστου 1936, ώστε σύμφωνα με το επίσημο διάγγελμά του προς τον λαό να σωθεί η χώρα από τον κομμουνισμό και τις έριδες των κομμάτων.⁷⁰

2.3 Η ιδεολογία της 4^{ης} Αυγούστου

Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου περιλαμβάνεται στους ποικίλους Τρίτους Δρόμους του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου που αναζητούσαν μια εναλλακτική πολιτική πρόταση πέρα από τον φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό.⁷¹ Οι περισσότεροι ιστορικοί που μελέτησαν τη φύση του συνέκλιναν στην άποψη ότι δε θα μπορούσε να οριστεί ως φασιστικό. Και αυτό γιατί σύμφωνα με τον Pelt στα σπάργανά του δεν πήγαζε από ένα μαζικό κίνημα ούτε διαπνεόταν από την ιδεολογία της εδαφικής επέκτασης· αυτή είχε θαφτεί στα ερείπια της Μικρασιατικής Καταστροφής.⁷² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Fleischer που αμφισβητώντας τη γνήσια φασιστική προέλευσή του, το χαρακτηρίζει παλαιού τύπου αυταρχική δικτατορία, φασιστικό περισσότερο στους εξωτερικούς τύπους παρά στην ουσία. Ομοίως και ο Close παρατηρεί ότι το καθεστώς διέθετε περιορισμένα φασιστικά στοιχεία, ενώ ο Kofas χρησιμοποιεί τους όρους «μοναρχοφασισμός του ενός» και «καισαρισμός», για να περιγράψει τις ελάχιστες ομοιότητές του με φασιστικά καθεστώτα που εκδηλώθηκαν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Άλλωστε ηγέτες και ιδεολόγοι του καθεστώτος απέφευγαν συνειδητά να χρησιμοποιήσουν τον όρο «φασισμός», για να περιγράψουν τους πολιτικούς τους

---

⁶⁸ Vassilios A. Bogiatzis, «From the ‘Nobleman’s Sword’ to the ‘Flag of the Fascist Ideals’ The Formation and Development of Ioannis Metaxas’s Intellectual Weltanschauung (1897–1941)», *Fascism* 11, 2022, σ. 325.

⁶⁹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1272, 1279.

⁷⁰ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 374, 375.

⁷¹ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 317.

⁷² Mogens Pelt, *The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41*, 2010, σ.157

στόχους, ενώ προσπάθησαν να πείσουν ότι το καθεστώς τους είχε ρίζες στις ελληνικές παραδόσεις και δεν αποτελούσε μίμηση ξένων πρακτικών. Έτσι, η ελληνική περίπτωση αντιμετωπίζεται ως παρεκκλίνουσα, αποτυχημένη και οριακή προσέγγιση του μεσοπολεμικού φασισμού,⁷³ άποψη, όμως, που δε βρίσκει σύμφωνο τον Kallis, ο οποίος προσπαθεί να επανατοποθετήσει το καθεστώς στο πεδίο των Σπουδών Φασισμού,⁷⁴ θεωρώντας ότι θα μπορούσε να επανεκτιμηθεί ως μέρος της περίπλοκης σύνθεσης ετερογενών ερεθισμάτων, τοπικών και διεθνών, παραδοσιακών και σύγχρονων, σε μια μεσοπολεμική Ελλάδα, όπου υφέρποντα ριζοσπαστικά ρεύματα είχαν διασταυρωθεί με πτυχές της διεθνούς φασιστικής εμπειρίας πολύ πριν ο Μεταξάς ευαγγελιστεί τη μεταβολή του πολιτεύματος.⁷⁵

Ο ίδιος ο Μεταξάς περιέγραφε το καθεστώς του ως αντιπλουτοκρατικό, αντικοινοβουλευτικό και αντικομμουνιστικό. Σύμφωνα με τον κ. Μπογιατζή συνδύαζε φασιστικά, αυταρχικά, συντηρητικά και εθνικιστικά στοιχεία, αλλά δεν υπήρξε πλήρως φασιστικό λόγω έλλειψης υπερεθνικιστικής δράσης, ενώ θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως παραφασιστικό και ταυτόχρονα να τονιστεί η έντονη φασιστική κλίση και δυναμική του.⁷⁶ Παράλληλα ο Stamos θεωρεί ότι δύναται να ιδωθεί ως ένα φαινόμενο που αναπτύχθηκε πέρα από τον απλό αυταρχισμό και που βρισκόταν σε άμεση, διαρκή αλληλεπίδραση με τις ευρωπαϊκές δεξιές ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁷⁷

Ο δικτάτορας, προσεγγίζοντας τις κρίσιμες για την Ευρώπη και την Ελλάδα εξελίξεις από τη συντηρητική και αντιφιλελεύθερη οπτική γωνία του εγχώριου πνευματικού πολιτισμού (Kultur), αντιμετώπιζε εχθρικά τον εξωτερικό, διεθνιστικό πολιτισμό (Zivilisation), προτάσσοντας την κυριαρχία του πρώτου έναντι του δεύτερου.⁷⁸ Ο νέος πολιτισμός που φιλοδοξούσε να δημιουργήσει και για τον οποίο κλήθηκαν να εργαστούν όλοι οι Έλληνες και ιδιαίτερα η νεολαία, οι διανοούμενοι και

---

⁷³ Aristotle Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation in 1930s Europe», *East Central Europe* 37 (2010), σ. 305, 307, 314

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 311.

⁷⁵ Aristotle Kallis -George Souvlis, «Editorial Introduction Re-assessing the Metaxas Dictatorship (1936-1941)—Greek Fascism or Old-Style Authoritarianism?», *Fascism* 11, 2022, σ. 164.

⁷⁶ Vassilios A. Bogiatzis, «From the ‘Nobleman’s Sword’ to the ‘Flag of the Fascist Ideals’ The Formation and Development of Ioannis Metaxas’s Intellectual Weltanschauung (1897-1941)», ό. π., σ. 335, 337.

⁷⁷ Yannis Stamos, «What’s in a Name? The Third Hellenic Civilisation», *Fascism* 11, 2022, σ. 287.

⁷⁸ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 316, αλλά και Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* 31(Ιούνιος 2014) 86, 90-91.

οι καλλιτέχνες ταυτίστηκε με τον Kultur και όχι με τον Zivilisation. Αυτό το αντιθετικό ζεύγος, που είχε αποτελέσει βασικό συστατικό της γερμανικής εθνικιστικής και συντηρητικής σκέψης τον δέκατο όγδοο αιώνα, κυριάρχησε στο κίνημα της Συντηρητικής Επανάστασης τον εικοστό αιώνα. Περιλαμβανόταν ήδη στο σύστημα πεποιθήσεων του Μεταξά, προτού ο ίδιος αναρριχηθεί στην εξουσία, όπως φάνηκε στο προσωπικό του ημερολόγιο και ήταν διαδεδομένο ανάμεσα στους Έλληνες διανοούμενους στα χρόνια του Μεσοπολέμου και νωρίτερα. Ο Kultur σε αντίθεση με τον Zivilisation είχε συσχετιστεί με τον τονισμό των εθνικών διαφορών και την καλλιέργεια μιας εξαιρετικής προσωπικότητας, με εστίαση στην ηθική αρετή και στα πνευματικά, διανοητικά, καλλιτεχνικά και θρησκευτικά στοιχεία. Η διάκριση μεταξύ των δύο όρων αφορούσε τη διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού πνεύματος και ύλης, δηλαδή ιδεαλισμού και υλισμού.⁷⁹

Επιπρόσθετα, ο Μεταξάς διακατεχόταν από εμμονή με μια προσωπική αποστολή να εμψυχήσει ήθος στην ελληνική κοινωνία και να την προστατεύσει από τον εκφυλισμό που συνόδευε τον αστικό εκσυγχρονισμό της, με απώτερο στόχο την εθνική παλιγγενεσία, ανανέωση και αναζωογόνηση.⁸⁰ Σκοπός του ήταν η τόνωση του εθνικού φρονήματος μέσα από τη διατήρηση των παραδόσεων, την αναβίωση των υψηλών ιδανικών της αρχαίας Ελλάδας, την πίστη στις αιώνιες αξίες της οικογένειας, της θρησκείας και του πατριωτισμού αλλά και την ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας και της ναυτιλίας και της τεχνικής κατάρτισης των εργαζομένων. Όλα αυτά τα στοιχεία συνέθεσαν τον λεγόμενο «πρακτικό εθνικισμό», έναν εθνικισμό που βασιζόταν στην πολιτισμική ανωτερότητα χωρίς ιμπεριαλιστικά και επιθετικά χαρακτηριστικά.⁸¹

Ο Μεταξάς - που προσέβλεπε σε ένα μόνιμο καθεστώς - κινούνταν σε παραπλήσια γραμμή με τα άλλα αυταρχικά καθεστώτα της Ευρώπης και κυρίως αυτά του Μουσολίνι, του Χίτλερ αλλά και του Στάλιν, προσπαθώντας να δημιουργήσει έναν «Νέο Άνθρωπο» και να κατευθύνει την ελληνική κοινωνία προς τον άξονα της «Νέας Τάξης» της Ευρώπης. Ενώ προωθούσε τη νεωτεριστική δυναμική της τεχνολογίας, προέτρεπε τους καλλιτέχνες να εμπνευστούν από την εθνική ψυχή και να δημιουργήσουν εθνική τέχνη. Αναζητούσε έναν νέο μύθο, μια νέα εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, που θα αντιμετώπιζε τις συνέπειες από το βενιζελικό πέρασμα και

⁷⁹ Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 268-269.

⁸⁰ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 317.

⁸¹ Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, ό. π., σ. 167-168.

τον κομμουνισμό και θα οδηγούσε το έθνος στην αναγέννηση, τακτική που είχαν ακολουθήσει οι Ναζί και οι φασίστες, για να κινητοποιήσουν τους νέους.

Με πίστη στη γραμμική συνέχεια του ελληνικού πολιτισμού από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο και την Ορθοδοξία και από εκεί στο σύγχρονο ελληνικό έθνος ο Μεταξάς διακήρυξε το νέο εθνικό ιδανικό, τη δημιουργία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού», ενός αυτόχθονος πολιτισμού μακριά από τη φθοροποιό επίδραση της Δύσης, με πρότυπα τη στρατιωτική πειθαρχία της αρχαίας Σπάρτης και Μακεδονίας, τη θρησκευτικότητα του Βυζαντίου και την ιδέα της ενότητας που παρείχε το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου (από αυτή την ιδεολογική σύνθεση αποκλειόταν αυστηρά η δημοκρατική Αθήνα).⁸² Ο όρος, που συνδέθηκε με τη Μεγάλη Ιδέα, αποτελώντας την επανεξέταση του εθνικού ιδεώδους με μια πιο σύγχρονη ματιά, εισήχθη από τον υφυπουργό Τύπου (τον αντίστοιχο Υπουργό Προπαγάνδας) Θεολόγο Νικολούδη τον Δεκέμβριο του 1936, που από κοινού με τον κριτικό Αρίστο Καμπάνη (μετέπειτα διευθυντή του μεταξικού περιοδικού *Το Νέον Κράτος*⁸³) τον επεξεργάστηκε και τον πρότεινε, ενώ ο Μεταξάς τον χρησιμοποίησε δημόσια μόλις το 1937. Ο αριθμός τρία παρέπεμπε τόσο στο Τρίτο Ράιχ όσο και στην Τρίτη Ρώμη. Ο Μεταξάς διαβεβαίωνε τη νεολαία ότι οι δύο προηγούμενοι πολιτισμοί δεν ήταν τέλειοι και πως οι πόθοι του ελληνισμού θα εκπληρώνονταν μόνο μέσω του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού». Το κατασκεύασμα αυτό αποτέλεσε το κεντρικό ιδεολογικό σύνθημα της δικτατορίας και χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο για τη νομιμοποίησή της, ενώ σε αυτό συνέβαλαν και οι προσωπικότητες που το ενσωμάτωσαν στον δημόσιο λόγο τους.⁸⁴

Ως εκ τούτου η πολιτιστική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος στηριζόταν περισσότερο στον λαϊκό πολιτισμό και την ελληνική ψυχή, ενώ αποθαρρυνόταν η ξενομανία. Σύμφωνα με τον δικτάτορα η τέχνη δε θα έπρεπε να υπόκειται σε περιορισμούς· αντίθετα θα πρέπει να αναπτύσσεται ελεύθερα και να κρίνεται από την κοινωνία, αλλά το κράτος μπορεί να παρέμβει σε περίπτωση άσεμνων εικόνων. Έτσι, η δικτατορία επέτρεψε στους καλλιτέχνες και τους συγγραφείς να δημιουργούν και να εργάζονται μέσα σε ένα πλαίσιο σχετικά ελεύθερο, εφόσον δε στρέφονταν ανοιχτά

---

⁸² Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 318.

⁸³ Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 83-84.

⁸⁴ Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 262, 277, 281, 282, 286.

κατά του καθεστώτος και των βασικών αξιών του.⁸⁵ Επιπλέον, επί Μεταξά εφαρμόστηκαν νόμοι σχετικοί με την κοινωνική ασφάλιση και τη ρύθμιση των χρεών των αγροτών, οι οποίοι, όμως, είχαν δρομολογηθεί από προηγούμενες κυβερνήσεις. Παρόλα αυτά ο λαός δε στήριξε το καθεστώς ενώ η αστυνομική βία κατέπνιγε κάθε αντίθετη φωνή. Έτσι, η μακροβιότητα του Μεταξά στην εξουσία οφείλεται περισσότερο στην αποδοκιμασία της πολιτικής των προηγούμενων χρόνων παρά στην απήχυσή του στα κατώτερα στρώματα.⁸⁶

Συνεπώς, η κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1930 προκάλεσε ισχυρά πλήγματα στο φιλελεύθερο/κοινοβουλευτικό σύστημα, που θεωρήθηκε ανίκανο να την αντιμετωπίσει, ωθώντας σε αυταρχικές, ολοκληρωτικές επιλογές και σε ένα πατερναλιστικό επί των πολιτών μοντέλο εξουσίας με σκοπό τη διατήρηση της πειθαρχίας και της κοινωνικής ειρήνης.⁸⁷ Στην εγχώρια δημόσια σφαίρα τέθηκε το δίλημμα «Κοινοβουλευτισμός ή δικτατορία», που αποτέλεσε το θέμα συνεδρίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο το 1932,⁸⁸ αλλά απασχόλησε και την εφημερίδα *Καθημερινή*, η οποία φιλοξένησε τη σχετική δημόσια συζήτηση το 1934,⁸⁹ ενώ όλο και αυξανόταν η αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας των δημοκρατικών θεσμών, εκφράζονταν θέσεις που απαξίωναν πλήρως τη δημοκρατία και απέδιδαν την παράλυση του κρατικού μηχανισμού στον υπερβολικό φιλελευθερισμό. Έτσι, ο Μεταξάς φαινόταν να εγγυάται μια δικαιότερη και πιο ορθολογική διακυβέρνηση και προβαλλόταν ως συνεχιστής του αστικού κράτους ενάντια στην αναρχία των κατώτερων στρωμάτων.⁹⁰ Το αυταρχικό καθεστώς του πέρα από την αρωγή του στρατού, της αστυνομίας και των ανώτερων δημοσίων υπαλλήλων χρειάστηκε και τη συναίνεση συντηρητικών αστών διανοούμενων, για να εγκαθιδρυθεί, όπως ήταν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, οι οποίοι ευνόησαν ή και προετοίμασαν τη συνταγματική εκτροπή.⁹¹ Ο πρώτος ήδη από το 1935 είχε ζητήσει τον διορισμό του

---

⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 263-264.

⁸⁶ Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, ό. π., σ. 377-378.

⁸⁷ Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Μετέωρος Μοντερνισμός Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, 2012, σ. 78, 13.

⁸⁸ Aristotle Kallis, «International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece», *Fascism 11*, 2022, σ. 204 αλλά και Vassilios A. Bogiatzis, «From the ‘Nobleman’s Sword’ to the ‘Flag of the Fascist Ideals’ The Formation and Development of Ioannis Metaxas’s Intellectual Weltanschauung (1897–1941)», ό. π., σ. 323.

⁸⁹ Aristotle Kallis, «International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece», ό.π., σ. 210. |

⁹⁰ Aikaterini (Kate) Papari, «Ideological Forerunners of Metaxas's Regime Conservative Intellectuals on Parliamentarianism’s Ruptures in the Second Hellenic Republic», *Fascism 11*, 2022, σ. 173, 177, 178.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 185.

Μεταξύ στην πρωθυπουργία ως μόνης λύσης στην αδυναμία των κομμάτων να κυβερνήσουν.⁹² Ο δεύτερος υποστήριξε ότι η εφαρμογή της λαϊκής κυριαρχίας αποδείχθηκε καταστροφική, καθώς ο λαός δεν ήταν πάντα ώριμος ή καλλιεργημένος, για να εκπληρώσει τα ιδανικά της και πρότεινε ως θεραπεία για τις αδυναμίες της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας το πλατωνικό ιδεώδες μιας χαρισματικής ηγεσίας με επικεφαλής τον «ένα», που δεν απείχε πολύ από τον πλατωνικό φιλόσοφο-βασιλιά. Στο πλαίσιο αυτό η κυβέρνηση θα αναλάμβανε την άσκηση νομοθετικής εξουσίας με μορφή αναγκαστικών νόμων, διότι επιτακτική ανάγκη της εποχής ήταν να διασφαλιστούν πιο σταθερές κυβερνήσεις και να περιοριστεί ο αχαλίνωτος κοινοβουλευτισμός.⁹³

2.4 Η διαδρομή του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος στον Μεσοπόλεμο

Η δυναμική του νεοσύστατου τότε Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος δεν απασχόλησε μόνο τους αντιπάλους του αλλά και τους συνεργάτες της *Νέας Εστίας*. Για αυτό θα ήταν χρήσιμο να γίνει αναφορά στην πορεία του κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Έχοντας λάβει πολύ χαμηλό ποσοστό στις εκλογές του 1928, ευθυγραμμίστηκε με τον Στάλιν στη σύγκρουση Στάλιν- Τρότσκι.⁹⁴ Στην εξωτερική πολιτική το ΚΚΕ, υιοθετώντας το αφήγημα της Μόσχας ότι η Δύση προετοίμαζε πόλεμο κατά της Σοβιετικής Ένωσης, κατηγορούσε τον Βενιζέλο ότι ήθελε να πάρει μέρος στη συγκεκριμένη επιχείρηση λόγω εξάρτησής του από το δυτικό κεφάλαιο αλλά και γιατί αναζητούσε άνοιγμα σε νέες αγορές.⁹⁵ Στο εσωτερικό του κυριαρχούσαν δύο συνιστώσες κατά αναλογία με αυτές της Σοβιετικής Ένωσης. Όπως ο εκπρόσωπος της «δεξιάς πτέρυγας» της Σοβιετικής Ένωσης Μπουχάριν ήθελε πρώτα να οργανωθούν οι οπαδοί και έπειτα να δραστηριοποιηθούν επαναστατικά, έτσι και η μία ομάδα του ΚΚΕ πρότασε την προετοιμασία του κόμματος, θεωρώντας ότι οι συνθήκες δεν ήταν πρόσφορες για μια αστική, όπως οραματίζονταν επανάσταση. Και όπως ο Στάλιν, που αντιπροσώπευε την αριστερή πτέρυγα ήταν υπέρ της επίσπευσης της επαναστατικής κινητοποίησης έτσι και η δεύτερη συνιστώσα του ΚΚΕ στόχευε στην προετοιμασία μιας μεγάλης πολιτικής απεργίας που θα οδηγούσε στη δικτατορία του προλεταριάτου.⁹⁶

⁹² Στο ίδιο, σ. 176.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 169, 181, 182, 184, 185.

⁹⁴ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1186.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 1189.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 1187-1188.

Η Κομιντέρν παρενέβη δίνοντας τέλος σε αυτές τις εσωκομματικές διενέξεις και στην «άνευ αρχών φραξιονιστική πάλη», εστιάζοντας στην οργάνωση του κόμματος και διορίζοντας νέα πολιτική ηγεσία με γραμματέα τον Νίκο Ζαχαριάδη, κίνηση, όμως, που αρχικά δεν προσέφερε νέα πνοή στο κόμμα. Παρόλα αυτά κατάφερε να αυξήσει τα ποσοστά του στις εκλογές του 1932, εκμεταλλευόμενο την οικονομική κρίση και την κόπωση από τα συνεχή πραξικοπήματα, τη γενικότερη καταπίεση και τη στροφή των απογοητευμένων προσφύγων προς τα αριστερά.⁹⁷

Το έκτο συνέδριο του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1935 υιοθέτησε την τακτική του λαϊκού μετώπου που είχε αποφασίσει η Κομιντέρν, χωρίς να εγκαταλείψει τον απώτερο στόχο της, δηλαδή τη σοβιετικοποίηση της Ελλάδας. Με εξαίρεση το πάγιο αλλά ανέφικτο αίτημα της απεξάρτησης της χώρας από το ξένο κεφάλαιο οι υπόλοιποι στόχοι ήταν μετριοπαθείς (φορολογικές ελαφρύνσεις μικροϊδιοκτητών, ισότητα πολιτών).⁹⁸ Στις εκλογές του Ιανουαρίου 1936 το ΚΚΕ πέτυχε να αυξήσει τις ψήφους του σε σύγκριση με το 1933, χωρίς όμως να συγκρατήσει το ποσοστό του 1935, αλλά χάρη στο αναλογικό εκλογικό σύστημα εξασφάλισε δεκαπέντε έδρες στη νέα βουλή. Μετά τον σχηματισμό της κυβέρνησης Μεταξά, το κόμμα προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει τους βενιζελικούς να ανατρέψουν την κυβέρνηση και να σχηματίσουν νέα που θα προέκυπτε από την πλειοψηφία της βουλής.⁹⁹ Με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας επιβλήθηκαν μια σειρά από δρακόντεια μέτρα εναντίον του κομμουνισμού.¹⁰⁰ Ο Μεταξάς, μάλιστα, έλαβε γερμανική βοήθεια προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτόν τον «εσωτερικό εχθρό», αφού η ελληνική αστυνομία Ασφαλείας και η Γκεστάπο ένωσαν τις δυνάμεις τους κατά της μπολσεβίκικης αναταραχής αλλά και ο υπουργός Ασφαλείας Κωνσταντίνος Μανιαδάκης συμμετείχε σε συνέδριο για τις μεθόδους καταπολέμησης του κομμουνισμού, κάτι που αποκαλύπτεται σε αλληλογραφία μεταξύ αυτού και του αρχηγού των SS Heinrich Himmler.¹⁰¹

Αναφορικά με το μείζον ζήτημα της Μακεδονίας η στάση του κόμματος δεν ήταν ξεκάθαρη. Ενώ το τέταρτο συνέδριο του 1928 είχε επιβεβαιώσει το αίτημα για ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη,¹⁰² στο έκτο συνέδριο του 1935 εγκαταλείπεται

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 1191-1193.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 1280.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 1283-1285.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 1279.

¹⁰¹ Mogens Pelt, *The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41*, ό. π., σ. 158.

¹⁰² Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1289.

το αίτημα για ανεξαρτησία των εθνοτήτων. Ωστόσο, μετά τις εκλογές του 1936 η κεντρική επιτροπή του κόμματος ζητούσε να παταχθούν ως δεξιές και καιροσκοπικές αποκλίσεις από την κομματική γραμμή οι θεωρίες περί υπεροχής του ελληνικού στοιχείου στη Μακεδονία μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Στην Κομιντέρν εκδηλώθηκε αντίδραση στη μεταστροφή του ζητήματος της Μακεδονίας, η οποία κάμφθηκε σε συνεδρίαση της εκτελεστικής επιτροπής.¹⁰³

---

¹⁰³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, ό. π., σ. 1280-1281.

Κεφάλαιο τρίτο

Η πρόσληψη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και της Σοβιετικής Ένωσης στη *Νέα Εστία*

Το κεφάλαιο εστιάζει στις αποχρώσεις της περί κομμουνισμού συζήτησης στις σελίδες της *Νέας Εστίας*. Πώς προσέλαβαν οι συντάκτες της την εξάπλωση του κομμουνισμού και ποιες συνέπειες για την Ελλάδα και τον κόσμο επισήμαναν; Ποια στοιχεία του σοβιετικού καθεστώτος προέβαλαν και ποιες επιφυλάξεις διατύπωσαν; Αυτά τα ερευνητικά ερωτήματα διατρέχουν το πρώτο υποκεφάλαιο. Κατόπιν διερευνάται η παρουσία στο περιοδικό των ενταγμένων στον κομμουνισμό Ελλήνων διανοουμένων. Το τρίτο υποκεφάλαιο εξετάζει τη διασύνδεση δημοτικισμού και κομμουνισμού, ενώ στα επόμενα διερευνώνται ζητήματα σχετικά με τη σύνδεση του θεάτρου και του κινηματογράφου με την πολιτική, με τον ρόλο της τέχνης, την προλεταριακή λογοτεχνία. Το κεφάλαιο κλείνει με τις αναφορές στους «μετανοούντες» Ευρωπαίους διανοούμενους, τους απογοητευμένους δηλαδή από την εφαρμογή στην πράξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας.

3.1 Κομμουνισμός-σοσιαλισμός –μπολσεβικισμός

Ποικίλοι αρθρογράφοι της *Νέας Εστίας* στέκονται κριτικά απέναντι στον κομμουνισμό, αποδοκιμάζοντας την εξέλιξη της Οκτωβριανής Επανάστασης και τη συγκαρινή κατάσταση στη Σοβιετική Ένωση. Αυτή η αχανής χώρα αναδεικνύεται ως το πιο ενδιαφέρον σημείο της γηραιάς Ευρώπης. Ένας συνεργάτης του περιοδικού έγραφε χαρακτηριστικά: «Η επαναστατική φλόγα που ξεπήδησε μέσα από την πίεση μιας τρομερής αθλιότητας, γιγαντώθηκε και μεσουράνησε, δίνοντας νέο περιεχόμενο σε βασικές αρχές της κοινωνίας και παρότι φθίνει, πρόκειται να ασκήσει αποφασιστική επιρροή στις τύχες των λαών μελλοντικά.»¹⁰⁴ Χαρακτηριστική είναι η προτροπή προς τους αναγνώστες - και ειδικά προς αυτούς που πιστεύουν ότι ο μπολσεβικισμός μετέβαλε τη Ρωσία σε επίγειο παράδεισο- να διαβάσουν τα αποκαλυπτικά για την πραγματικότητα και την ηθική παρακμή που επικρατεί στη Σοβιετική Ένωση κεφάλαια του βιβλίου του Ιωσήφ Ντουπέ που δημοσιεύονται στο *Εθνος*.¹⁰⁵ Ωστόσο, ο καθηγητής εκ Βιέννης Κλεάνθης Νικολαΐδης, που επισκέφθηκε τη Ρωσία και συνομίλησε με τον Τολστόι, παρόλο που χαρακτηρίζει τον Μπολσεβικισμό ως την αληθινή τυραννία που διαδέχθηκε αυτήν του τσαρισμού,

¹⁰⁴ Α.Σ.Β., «Ρωσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ. 775.

¹⁰⁵ Π., *Νέα Εστία*, τχ. 13-37, 1928, σ. 623.

φαίνεται να δικαιολογεί αυτή την εξέλιξη και να την αποδίδει τόσο στη φύση του λαού γενικότερα, που σαν μαινόμενος ταύρος -κατά τον Βολταίρο- χρειάζεται κάποιον να τον κρατά από τα κέρατα, όσο και στις ιδιαίτερες συνθήκες της Ρωσίας, η οποία αποτελούμενη από πολλούς, αλλόγλωσσους λαούς, μόνο με καταπίεση και αυστηρή επιβολή νόμων μπορεί να διατηρήσει την ειρήνη στο εσωτερικό της.¹⁰⁶

Παρόμοιο λεκτικό («σκληρή τυραννία») χρησιμοποιεί και ο Γ. Γ. Ευαγγελίδης από την Καβάλα, που μετέφρασε και εξέδωσε το βιβλίο *Ο Παράδεισος παρά τοις Μπολσεβίκοις*, γραμμένο από έναν Φιλανδό που συνελήφθη από τους Μποσσεβίκους ως ύποπτος και μαρτύρησε στις φυλακές, τα νοσοκομεία και τις εξορίες και από έναν Ρώσο «που διεκτραγωδεί την αφάνταστη κατάντια, την απερίγραπτη γύμνια, την πείνα και την εξαχρείωση δέκα εκατομμυρίων παιδιών που εγκαταλείφθηκαν από τους γονείς τους ή έφυγαν από τα σπίτια τους και γυρίζουν στους δρόμους των ρωσικών πόλεων». Ο Ξενοπούλος που υπογράφει το χρονογράφημα, υπογραμμίζει τη χρησιμότητα του συγκεκριμένου βιβλίου και την ανάγκη διανομής του στον στρατό και τον λαό, ενώ παράλληλα αποδίδει την άνοδο του κομμουνισμού στην Ελλάδα στην ελεύθερη κυκλοφορία σχετικών κομμουνιστικών προπαγανδιστικών φυλλάδων και την παράλληλη απουσία διαφωτιστικών βιβλίων που θα μπορούσαν να πείσουν τους νέους, που ελκύονται από την αριστερή ιδεολογία λόγω απειρίας και ενθουσιασμού, σχετικά με το πόσο ουτοπική είναι η ιδέα αυτή και πόσες καταστροφές και δυστυχίες προκάλεσε η βίαιη εφαρμογή της στη Ρωσία.¹⁰⁷

Παρεμφερείς απόψεις αναπτύσσει ο Στράτης Μυριβήλης σε χρονογράφημά του στο οποίο καταγγέλλει τον ξεπεσμό των εθνικών συμβόλων εξαιτίας της εκστρατείας ανθελληνισμού στο εσωτερικό της χώρας και στα πανεπιστήμια, με επικεφαλής τους «ημιμαθείς, αφιλοσόφητους, ανόητους, επηρεασμένους από τον διεθνισμό φοιτητές», στους οποίους, επίσης, αποδίδει τον οξύμωρο χαρακτηρισμό «Αθώοι εγκληματίες», διότι δεν ευθύνονται οι ίδιοι που παρασύρονται στο «ρεμπελιό της κομμουνιστικής προπαγάνδας», προσπαθώντας να κορέσουν την ανάγκη τους για ιδανικά, αλλά αυτοί που τους υποκινούν.¹⁰⁸ Σε ένα ακόμη χρονογράφημά του με θέμα τη σημασία της φυλετικής και ιστορικής συνείδησης, παρομοιάζει τον κομμουνιστή με σαράκι, γιατί «δουλεύει για την αποσύνθεση της εθνικής ενότητας, μεθυσμένος

¹⁰⁶ Κλεάνθης Νικολαΐδης, «Η συνέντευξίς μου με τον Λέοντα Τολστόν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 18-42, 1928, σ. 854-855.

¹⁰⁷ Ξενοπούλος, «Ένα πολύ χρήσιμο βιβλίο», π. *Νέα Εστία*, τχ. 80, 1930, σ. 436.

¹⁰⁸ Στράτης Μυριβήλης, «Καιρός του λαλήσαι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 322, 1940, σ. 597.

από ταξικό μίσος και δογματικούς φανατισμούς, αποτελώντας ανθελληνικό στοιχείο που πρέπει να καταπολεμηθεί, αλλιώς οι Έλληνες θα διασκορπιστούν στη γη, όπως οι λαοί της διασποράς, που έχουν χρήματα, ιδανικά, επιστήμη αλλά όχι πατρίδα».¹⁰⁹ Ο συγγραφέας, αξιοποιεί παρομοιώσεις και μεταφορικό λόγο, για να αποδώσει τους κινδύνους που διατρέχει ο πατριωτισμός από τον κομμουνισμό, επιδιώκοντας να μεταφέρει στους αναγνώστες φόβο για αυτή την ιδεολογία.

Αξιοπρόσεκτο είναι πως ο συγγραφέας του εμβληματικού αντιπολεμικού έργου «Ζωή εν τάφω» λίγα χρόνια νωρίτερα σε συνέντευξή του στον Κωστή Μπαστιά στον «Φιλολογικό περίπατο» της *Εβδομάδας* δήλωνε αριστερός, διευκρινίζοντας ότι η ιδεολογία του δεν τον οδήγησε να υπηρετεί μέσω της τέχνης του πολιτικές σκοπιμότητες, ενώ με τα έργα του, τα οποία δε στερούνται κοινωνικού προβληματισμού, «φτιάχνει ζωή και τίποτε άλλο».¹¹⁰ Τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα των διηγημάτων του Μυριβήλη επιβεβαίωσε και ο Π(έτρος) Χ(άρης), εκδηλώνοντας την αντίθεσή του για τη μη βράβευση του πεζογράφου από την Ακαδημία, που φύσει συντηρητικός θεσμός δεν απένειμε βραβεία σε έργα επαναστατικού περιεχομένου.¹¹¹

Στα ιδιοτελή κίνητρα αλλά και στην έλλειψη επαφής με την πραγματικότητα όσων πολιτεύονται με τα σοσιαλιστικά κόμματα αναφέρεται ο Ακαδημαϊκός Ανδρέας Ανδρεάδης σε διάλεξή του που δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία* με θέμα τον Φίλιππο Σνώδεν, τον οποίο θεωρεί μία από τις σημαντικότερες μορφές στην αγγλική πολιτική σκηνή (Ο Philip Snowden υπήρξε μέλος του Εργατικού Κόμματος και συμμετείχε σε κυβερνήσεις¹¹²). Κατά τον εισηγητή μία κατηγορία πολιτευτών των σοσιαλιστικών κομμάτων, «οι ιδιοτελείς», που ο λαός ονομάζει και αριθίστες, δε γίνονται σοσιαλιστές από συμπόνια προς τους εργάτες αλλά για να πετύχουν μέσω του βουλευτικού ή υπουργικού αξιώματος μια πιο συμφέρουσα κατανομή του πλούτου για ίδιον, όμως, όφελος. Εξίσου, μεγάλη «πληγή» αποτελούν κατά τη γνώμη του και οι «ονειροπόλοι- οπτασιαστές (ονειροπόλοι) πολιτευόμενοι», άνθρωποι ειλικρινείς που, χαρακτηρίζονται από «νεφελώδη ευγλωττία» και ονειρεύονται να μετατρέψουν τη γη σε παράδεισο, χωρίς όμως, να επιτυγχάνουν τίποτα. Αυτές οι παρατηρήσεις του

¹⁰⁹ Στράτης Μυριβήλης, «Η γνησιότητα στη ζωή», π. *Νέα Εστία*, τχ. 323, 1940, σ. 661.

¹¹⁰ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 130, 1932, σ. 555-556.

¹¹¹ Π. Χ., «Τα βραβεία της Ακαδημίας», π. *Νέα Εστία*, τχ. 56, 1929, σ. 312.

¹¹² Βασίλης Μόσχος, (2022), *Η πολιτική δραστηριότητα των λογοτεχνών τη δεκαετία του 30*, (Μεταδιδακτορική Διατριβή), Πάντειον, Αθήνα, σ. 70.

συνδέονται αντιθετικά με τον Σνώδεν, ο οποίος δεν είναι, όπως τονίζει, αιθεροβάμων, επιδιώκει τα υλοποιήσιμα και δεν υπόσχεται παρά μόνο όσα ελπίζει να πετύχει.¹¹³

Αρνητική εικόνα για τις κομμουνιστικές ιδέες εμφανίζεται και στην ευνοϊκή κριτική του Γ. Πράτσικα για το μυθιστόρημα του Γάλλου Maurice Bedel *Nouvelle Arcadie (Νέα Αρκαδία)*, στις σελίδες του οποίου σατιρίζεται δηκτικά ο κομμουνισμός και η υποτιθέμενη ευτυχία του. Θέμα του βιβλίου είναι η αντιπαράθεση δύο κόσμων: των καινούριων θεωριών που βασίζονται στον άκρατο υλισμό και της ήρεμης ζωής του χωριού που χαρίζει στους κατοίκους του την αληθινή ευτυχία μέσα από την προσήλωση στο παρελθόν. Παρά τις προσπάθειες μιας νεαρής Ρωσίδα να μυήσει στον μπολσεβικισμό έναν αφελή νέο, στο τέλος νικά η παράδοση και επιστρέφουν στην κανονικότητα και την ηρεμία του χωριού όλοι οι αγαθοί άνθρωποι που πίστεψαν στα αγαθά του κομμουνισμού, «τα τόσο ουτοπικά και αόριστα».¹¹⁴ Με τα παραπάνω αξιολογικά επίθετα ο πομπός κατευθύνει τον αναγνώστη, ώστε να διαμορφώσει αρνητική άποψη για την κομμουνιστική θεωρία.

Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τον Γ. Κ. που ισχυρίζεται ότι κάθε ευσυνείδητος άνθρωπος του καιρού του δεν μπορεί παρά να συμφωνήσει με τις κοινωνικές ιδέες, τις οποίες εκθέτει ο Χρόνης Σαφίδης στο μυθιστόρημα του *Οι καθώς πρέπει*, που σατιρίζει τη ζωή των αριστοκρατών, «ιδέες που έχουν διατυπωθεί και από ξένους αριστερούς κοινωνιολόγους και βρίσκονται ζωντανές στην ψυχή πολλών σύγχρονών του επαναστατών». Προσθέτει δε ότι πολλοί νέοι προσδοκούν να μετουσιωθούν σε πράξη όλες αυτές οι θεωρίες και να αποτελέσουν τη βάση της μελλοντικής κοινωνίας.¹¹⁵

Ο Φώτος Πολίτης από την άλλη δίνει τη δική του εξήγηση για την εξάπλωση του κομμουνισμού. Με δεδομένη την έλλειψη ψυχολογικών και υλικών προϋποθέσεων για τη δημιουργία κομμουνιστικού κόμματος, καθώς ούτε βαρβαρότητα αντίστοιχη της τσαρικής ούτε μεγάλη βιομηχανία υπήρχε στην Ελλάδα, η προσχώρηση στον κομμουνισμό φανερώνει την ανάγκη του Ρωμιού να φαίνεται προοδευτικός και «να είναι μέσα στα πράγματα». Με άλλα λόγια ο εγγράμματος Έλληνας, εντρυφώντας στον μαρξισμό που διδάσκει ότι η οικονομική ιστορία της

¹¹³ Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, «Φίλιππος Σνώδεν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 78, 1930, σ. 306-307.

¹¹⁴ Γεώργιος Πράτσικας, «Ξένη πνευματική ζωή: Γαλλία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 189, 1934, σ. 1000.

¹¹⁵ Γ. Κ., «Χρόνη Σαφίδη «Οι καθώς πρέπει», π. *Νέα Εστία*, τχ. 112, 1931, σ. 891.

ανθρωπότητας τείνει προς τον κομμουνισμό, αναγκάζεται να συμβαδίσει με τη μόδα και καθίσταται θύμα του εκμοντερνισμού του.¹¹⁶

Μία άλλη πτυχή του κομμουνισμού που εξετάζεται, είναι η σχέση του με τον χριστιανισμό. Ο Κ. Θ. Δημαράς μέσα από τη στήλη του «Κίνησις των ιδεών» αντιπαραβάλλει τα κηρύγματα της «Χριστιανικής κοινωνικής Ένωσης» με την υλική επανάσταση που κηρύσσει ο μαρξισμός. Οι ιδρυτές του συγκεκριμένου σωματείου προωθούν μια πιο ριζική, βαθιά και δύσκολη επανάσταση, αυτή της ψυχής έναντι της ύλης. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του ο μαρξισμός προέκυψε από τις αστικές και φιλοσοφικές θεωρίες, την πίστη στην επιστήμη και την ανθρώπινη παντοδυναμία και δεν παρουσιάστηκε ως επανάσταση εναντίον των παλαιότερων θεωριών αλλά ως αναγκαία συνέπειά τους.

Ο ίδιος καθιστά σαφές ότι δεν αποδέχεται την ταύτιση του κομμουνισμού με την αθεΐα, τον μασονισμό και τις αιρέσεις, που έχει οδηγήσει σε υπερβολές, όπως αυτή της Ιεράς Συνόδου που επέστησε την προσοχή στον κίνδυνο να εκλείψουν οι στρατιώτες, αν επικρατήσουν οι κομμουνιστικές ιδέες. Για τον Δημαρά η αθρησκία αφορά μια μικρή μειοψηφία αστών που χτυπάει με φανατισμό την κομμουνιστική κίνηση, ενώ η σύγχρονη κομμουνιστική κίνηση σαγηνεύει τους πιο πνευματώδεις νέους, επειδή τροφοδοτεί τη θρησκευτικότητά τους, καλύπτοντας το έλλειμμα της σύγχρονης Εκκλησίας στον τομέα αυτό. Σύμφωνα με όσα γράφει, η ίδια εικόνα επικρατεί και στο εξωτερικό, όπου μία θρησκευτική επανάσταση αρχίζει να συγκινεί τους νέους, τους οποίους δε συγκινεί ούτε η αδικία της σύγχρονης κοινωνίας ούτε η πνευματική ανεπάρκεια του υλισμού. Μόνο μια αποφασιστική στροφή προς τον χριστιανικό κοινωνισμό μπορεί να καλύψει κατά τον γράφοντα τις απαιτήσεις της ελληνικής νεολαίας. Με άλλα λόγια ο χριστιανισμός αποτελεί το μόνη σωστή και αποτελεσματική λύση ενάντια στην κρίση της εποχής.

Έτσι, ο δοκιμιογράφος υπεραμύνεται της άποψης του μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθου, ο οποίος πρεσβεύει ότι η εκκλησία δύναται να αντιμετωπίσει το κοινωνικό πρόβλημα, γεγονός που αποδεικνύεται από τον κομμουνιστικό χαρακτήρα των φιλόπτωχων αρχών των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων και τις σχετικές αντιλήψεις των πατέρων της ιστορίας. Επίσης, υιοθετεί την άποψή του ότι η εκκλησία οφείλει να στέκεται πιο πάνω από τον πολιτικοκοινωνικό σύστημα και να μην ταυτίζεται με καμία κοινωνική τάξη και μέσω

---

¹¹⁶ Φώτος Πολίτης, «Άσκησις ψυχής», π. *Νέα Εστία*, τχ. 193, 1935, σ. 19-20.

του κοινωνικού της έργου, που περιλαμβάνει την ίδρυση κέντρων ανακούφισης της δυστυχίας, την εύρεση εργασίας σε ανέργους σε συνδυασμό με το κήρυγμα, να αποδεικνύει περίτρανα την πλάνη του υλισμού.¹¹⁷

Προς ενίσχυση των απόψεών του ο Δημαράς σημειώνει σε επόμενο τεύχος ότι δεν είναι ο μόνος που πιστεύει στην «ανάγκη επανάστασης στην Ελλάδα, έξω και πέρα από τον μαρξισμό, μιας επανάστασης που θα αποκαταστήσει τη χριστιανική κλίμακα των αξιών, την οποία υποσκάπτει χρόνια τώρα το αστικό καθεστώς». Συμπληρωματικά, αρνείται την ύπαρξη αριστερών και δεξιών κατευθύνσεων στην επιστήμη, ενώ καταλογίζει στην προηγούμενη γενιά ότι ανέδειξε θεωρίες που οδήγησαν το αστικό καθεστώς σε αδιέξοδο. Καταλήγοντας, διαπιστώνει ότι το δίλημμα «Αναγέννηση και υλιστικός κομμουνισμός ή Χριστιανισμός και χριστιανικός κοινωνισμός» θα παραμείνει διαχρονικό και ότι οι αρνητικές συνέπειες της επιλογής του πρώτου από την αστική τάξη είναι εμφανείς.¹¹⁸

Ένα ακόμη σαφές δείγμα του ιδεολογικού στίγματος της *Νέας Εστίας* είναι και η αναδημοσίευση από την εφημερίδα *Πρωία* (6.7.1933) κριτικής του Ι. Λ. Χαλκοκονδύλη στο βιβλίο του Αχ. Κύρου (εκδότη της *Εστίας*¹¹⁹ και μετέπειτα αρθρογράφου του μεταξικού εντύπου *Το Νέον Κράτος*¹²⁰) με τίτλο *Πιστεύω*, το οποίο ο βιβλιοκριτικός χρησιμοποιώντας μεταφορική, συγκινησιακή γλώσσα, χαιρετίζει ως το «αποτελεσματικότερο αντιφάρμακο κατά του κομμουνιστικού δηλητηρίου».¹²¹ Για το ίδιο βιβλίο εκφράζεται θετικά και ο Κ. Θ. Δημαράς, γράφοντας ότι καταδεικνύει τεκμηριωμένα την εσωτερική κατάσταση της Ρωσίας, είναι διδακτικό και χρησιμεύει στο να κατευνάσει τον ενθουσιασμό όσων συμπαθούν το σοβιετικό καθεστώς.¹²²

Το ευαίσθητο ζήτημα της παιδικής εγκατάλειψης ως απόρροιας της απαξίωσης των θεσμών του γάμου και της οικογένειας από τους Μπολσεβίκους¹²³ και της ελευθεριότητας των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα¹²⁴ θίγεται και σε επόμενα τεύχη του περιοδικού με περιγραφές που απευθύνονται στο συναίσθημα των

¹¹⁷ Κ. Θ. Δημαράς, «Τεχνίτη έργο, αδρανή έλεος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 147, 1933, σ. 165-167.

¹¹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, «Αλληλογραφία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 150, 1933, σ. 332-334.

¹¹⁹ Νάση Μπαλάτ- Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, Οδυσσέας, 1993, σ. 83.

¹²⁰ Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 93.

¹²¹ Ι. Λ. Χαλκοκονδύλης, «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 159, 1933, σ. 846.

¹²² Κ. Θ. Δημαράς, «Αχ. Αδ. Κύρου: Πιστεύω», π. *Νέα Εστία*, τχ. 166, 1933, σ. 1293.

¹²³ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το πιο μεγάλο πρόβλημα» (Εξ αφορμής ενός βιβλίου), π. *Νέα Εστία*, τχ. 130, 1932, σ. 515-516.

¹²⁴ Α.Σ.Β., «Ρωσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Μ. Ζενζινόβ: Τα εγκαταλελειμμένα παιδιά στη Ρωσία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ. 776 .

αναγνωστών («αλητεύουν γυμνά και πεινασμένα στους δρόμους των ρωσικών μεγαλουπόλεων»). Το «κολοσσιαίο» αυτό πρόβλημα αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και για την αριστουργηματική, βουβή, ρωσική ταινία «Οι δρόμοι της ζωής» του σκηνοθέτη Νικόλαου Εκκ με πρωταγωνιστές πραγματικούς, νεαρούς αλήτες, στην οποία απεικονίζεται με ρεαλισμό η «κτηνώδης» ζωή των εγκαταλειμμένων παιδιών. Παρόλο που η προσέγγιση του θέματος εξυπηρετεί τους σκοπούς του καθεστώτος, αφού οι Μπολσεβίκοι παρουσιάζονται να μη μένουν αδρανείς αλλά να σώζουν τα παιδιά αυτά, αποφεύγοντας τη χρήση βίας και παρέχοντάς τους εργασία, ο συντάκτης του άρθρου αναγνωρίζει την καλλιτεχνική αξία του κινηματογραφικού αυτού έργου.¹²⁵

Από την άλλη πλευρά, ο υπογράφων ως Α.Β.¹²⁶ θεωρεί κακόπιστες τις ιστορίες περί «μπολσεβίκικης κολάσεως», καθώς έχουν εξαλειφθεί οι ακρότητες της πρώτης περιόδου επικράτησης των μπολσεβίκων. Πράγματι, στο πλαίσιο του οραματισμού μιας μελλοντικής κοινωνίας, όπου οι ενήλικες θα φρόντιζαν από κοινού και εκ περιτροπής όλα τα παιδιά της κοινότητας, ο θεσμός της αστικής οικογένειας είχε θεωρηθεί επιζήμιος κοινωνικά, ο γάμος είχε αποδεσμευτεί από τον έλεγχο της εκκλησίας και η έκδοση διαζυγίων είχε απλοποιηθεί.¹²⁷ Όμως, τη δεκαετία του 1930 το σοβιετικό καθεστώς υπό την ηγεσία του Στάλιν θα αντιληφθεί ότι χρειάζεται σταθερές οικογένειες για να διατηρηθεί ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού και θα προσπαθήσει να αποκαταστήσει την πατριαρχική οικογένεια ως βασικό κύτταρο του κράτους, εκδίδοντας διατάγματα με στόχο την ενίσχυσή της, όπως ήταν η αύξηση των τελών των διαζυγίων. Επιπλέον, οι γυναίκες θα επιστρέψουν στον παραδοσιακό ρόλο της ανατροφής των παιδιών στο σπίτι.¹²⁸ Εντούτοις, ο συντάκτης του άρθρου δε συμερίζεται την αισιοδοξία του κορυφαίου, όπως τονίζει, συγγραφέα, πρωτεργάτη του μπολσεβικισμού και συνεργάτη του Λένιν¹²⁹, Μαξίμ Γκόρκι για το μέλλον της Ρωσίας και την επιτυχία του κοινωνικού πειράματος του μπολσεβικισμού. Οι διαπιστώσεις του Ρώσου συγγραφέα σχετικά με την εξάλειψη της αγραμματοσύνης, την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών, την πνευματική ανάπτυξη των

---

¹²⁵ Α.Σ.Β. «Κινηματογράφος. Οι δρόμοι της ζωής και άλλα έργα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 139, 1932, σ. 1059.

¹²⁶ Πιθανότατα ο Αλέξανδρος Βεϊνόγλου.

¹²⁷ Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, A pelican introduction, Penguin books, 2014, σ. 148-149.

¹²⁸ Στο ίδιο, σ. 187-188.

¹²⁹ Όποτε αναφέρεται στη *Νέα Εστία* το όνομα του ηγέτη των Μπολσεβίκων, τονίζεται στη λήγουσα ενδεχομένως λόγω επίδρασης από τη γαλλική προφορά του.

μαζών μέσω της διάδοσης των εφημερίδων, την καλλιέργεια της φιλιανανγνωσίας, την άνοδο των ημερομισθίων, την κατοχύρωση των ασφαλιστικών δικαιωμάτων και της δωρεάν εκπαίδευσης ενέχουν κατά τον γράφοντα δόση υπερβολής με στόχο να σχηματιστεί μια ωραιοποιημένη εικόνα για τη Ρωσία στα μάτια των ξένων.¹³⁰

Οι συνεργάτες της *Νέας Εστίας* επιλέγουν να δημοσιεύσουν βιβλιογραφία και ιστορικές μελέτες που περιγράφουν τον αυταρχισμό, τις βιαιότητες, την κατάπιξη κάθε αντιπολιτευτικής φωνής και τη λογοκρισία του ρωσικού καθεστώτος. Ένα από αυτά τα βιβλία είναι και τα απομνημονεύματα του Λέοντος Τρότσκι, στενού φίλου και συντρόφου του Λένιν, ο οποίος πλέον είναι εξόριστος, όχι από το τσαρικό καθεστώς, όπως τονίζεται με έμφαση, αλλά από αυτούς που ηγήθηκαν της επικράτησης του κομμουνισμού. Σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου οι αφηγήσεις αυτές, γραμμένες με αξιοσημείωτη νηφαλιότητα και ιστορική ματιά, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, μια και ο Τρότσκι πρωταγωνίστησε, όπως σημειώνει, στους «τρομακτικούς πειραματισμούς» του κομμουνιστικού συστήματος. Έτσι, αποτελεί έκπληξη η παραδοχή του ότι δε γοητεύτηκε εξ αρχής από τον μαρξισμό, αλλά καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της ιδεολογίας του ήταν οι περιπέτειές του με την αστυνομία και ότι εκ φύσεως συντηρητικός, δεν μπόρεσε να ανεχθεί την αταξία και την καταστροφή, για αυτό αντέδρασε στη θεοποίηση του Λένιν, ο οποίος εφάρμοσε τον μαρξισμό στη Ρωσία. με σκληρές μεθόδους.¹³¹

Η αποδοκιμασία για το καθεστώς απεικονίζεται και στο βιβλίο του Γεωργίου Σολομών, φίλου του Κράσσιν και συνεργάτη του Λένιν, που ως επικεφαλής σημαντικών σοβιετικών υπηρεσιών είναι σε θέση να φωτίσει τις μυστικές διεργασίες των ηγετών του κομμουνισμού με τους οποίους, όπως σημειώνει, ήρθε σε ριζική αντίθεση, επισείοντας «τον κίνδυνο που διατρέχει η γαλήνη του κόσμου από την τρομακτική προπαγάνδα τους».¹³² Στο ίδιο πνεύμα κινείται και το έργο του στρατηγού Π. Ζαβαρζίν που ως αρχηγός της αστικής Οκρανά (πρόκειται μάλλον για την Οχράνα, τη μυστική υπηρεσία της Ρωσικής αυτοκρατορίας, επιφορτισμένης με την προστασία της δημόσιας ασφάλειας και τάξης)¹³³ εξιστορεί τα γεγονότα-χωρίς ίχνος υπερβολής, όπως σχολιάζει ο γράφων- από τη σκοπιά των αντεπαναστατών, εστιάζοντας στην απουσία κάθε νομιμότητας από πλευράς των επαναστατών σε

¹³⁰ Α.Β., «Ο Μαξίμ Γκόρκυ και η Νέα Ρωσία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 66, 1929, σ. 775-776.

¹³¹ Α. Σ. Β., «Ρωσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Λέοντος Τρότσκι: Η ζωή μου», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ. 775-776.

¹³² Α. Σ. Β., «Ρωσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Γεωργίου Σολομών: Με τους ερυθρούς αυθέντας», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ.776.

¹³³ <https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CF%87%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B1>

αντίθεση με την αστυνομία, που ως εκπρόσωπος της τάξης και του νόμου ήταν περιχαρακωμένη σε αυστηρά σύννομα πλαίσια. Το μεγαλύτερο πρόβλημα κατά τον αφηγητή ήταν πως ο λαός, αποστασιοποιημένος από την πολιτική, εκλάμβανε τους επαναστάτες όχι ως επικίνδυνους, όπως στην πραγματικότητα ήταν, αλλά ως θύματα της αυθαιρεσίας και της απολυταρχίας. Αντίθετα, οι επαναστάτες, κυριευμένοι από φανατισμό, συνωμοτούσαν στα υπόγεια και οι πιο θερμόαιμοι από αυτούς συναγωνίζονταν μεταξύ τους ποιος από όλους θα δοξαστεί, διαπράττοντας πολιτικές δολοφονίες σαν αυτές του Σιπιαγκίν, του Πλέβε, του Στολυπίν και τόσων άλλων.¹³⁴ Ο Μπόρις Σαβενκώβ που συμμετείχε σε αυτή την κίνηση, προετοιμάζοντας την έλευση του νέου καθεστώτος με τη σειρά του, μαζί με τόσους άλλους, όπως επισημαίνει ο αρθρογράφος, αποκηρύσσει τον κομμουνισμό και προστίθεται στη χορεία των δυσारेστημένων.¹³⁵

Η βιογραφία του Μπακούνιν, «πρώτου απόστολου του κομμουνισμού», έρχεται σύμφωνα με τον μελετητή να αποδείξει ότι ο επαναστατικός αναβρασμός προϋπήρχε ήδη από την εποχή (1844-1848) που ο Μπακούνιν γνωρίστηκε στο Παρίσι με τον Μαρξ (με τον οποίο έμελλε αργότερα να έρθει σε ρήξη) αλλά και με τον Προυντόν, του οποίου υπήρξε ενθουσιώδης οπαδός. Έκτοτε, συνελήφθη, εξορίστηκε στη Σιβηρία, απέδρασε και πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στο Λονδίνο και την Ελβετία, διδάσκοντας τη θεωρία της παγκόσμιας ανατροπής. Στο βιβλίο της Ιβόλσκι δημοσιεύονται και αποσπάσματα από μια «περίεργη εξομολόγηση» του Μπακούνιν προς τον τσάρο Νικόλαο Α΄, που ανασύρθηκε τελευταία από τα ρωσικά αρχεία και έγινε αφορμή για βίαιες αντιπαραθέσεις,¹³⁶ ενδεχομένως γιατί οι πανσλαβιστικές θέσεις του Μπακούνιν έρχονται σε αντίθεση με τις αναρχικές του αντιλήψεις.

Ένα ακόμη θέμα που ενισχύει την αρνητική θέαση του ρωσικού καθεστώτος είναι αυτό του δράματος των τετρακοσίων χιλιάδων προσφύγων που έχουν καταφύγει στη Γαλλία. Ο Κάρολος Ανδρέ (ή Λεδρέ)¹³⁷ διεκτραγωδεί τα δεινά τους, επισημαίνοντας τον πόνο τους για την αναγκαστική φυγή από τα σπίτια τους, την αγωνία τους για την τύχη των συγγενών τους και την απουσία ενημέρωσης για την

¹³⁴ Α. Σ. Β., Ρωσσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Π. Ζαβαρζίν: Αναμνήσεις ενός αρχηγού της Οκρανιά», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ.776.

¹³⁵ Α. Σ. Β., «Ρωσσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Β(Μπ)όρις Σαβενκώβ: Αναμνήσεις ενός τρομοκράτου», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ.776.

¹³⁶ Α. Σ. Β., «Ρωσσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Ελένη Ιβόλσκι: Η ζωή του Μπακουνίν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ.777.

¹³⁷ Διπλή γραφή για το συγκεκριμένο όνομα.

κατάσταση στην πατρίδα τους, αφού ακόμα και οι επιστολές που λαμβάνουν, έχουν υποστεί λογοκρισία από τα Σοβιέτ.¹³⁸ Η γλαφυρότητα της αφήγησης («υπομονετική δυστυχία», «ανεξάντλητη θλίψη»), το ασύνδετο σχήμα που προσδίδει ένταση και συναισθηματική φόρτιση («δε γνωρίζουν τι γίνηκε η γυναίκα, τα παιδιά, η γριά μάννα») και τα αγωνιώδη ερωτήματα που τίθενται («Πέθαναν ίσως; Ή ζουν αξιολύπητοι σε καμιά μισογκρεμισμένη καλύβα;») επηρεάζουν τον αναγνώστη και παράγουν συναισθήματα συμπόνιας για τους εξόριστους αλλά και απέχθειας για τις συνέπειες της Επανάστασης.

Η αδυναμία του κομμουνισμού να εμψύσει ανανεωτική πνοή στον ρωσικό πολιτισμό απαντάται στο έργο του Όσβαλντ Σπέγκλερ, εκφραστή της λεγόμενης «Συντηρητικής Επανάστασης», μίας από τις εκφάνσεις των Τρίτων Δρόμων του Μεσοπολέμου που αναζητούσαν μια νέα πολιτική λύση πέρα από το δίπολο Δεξιά-Αριστερά,¹³⁹ ο οποίος είχε επηρεάσει τη σκέψη του Μεταξά.¹⁴⁰ Στη νεκρολογία του Γερμανού φιλοσόφου η Έλλη Λαμπρίδη, που φαίνεται να έχει μελετήσει εκτενώς το έργο του, σημειώνει ότι τα βιβλία του ταυτίστηκαν λανθασμένα με τον εθνικοσοσιαλισμό και ότι οι θεωρίες του περί γερασμένου δυτικού πολιτισμού που χαρακτηρίστηκαν «πεσιμιστικές», παρερμηνεύτηκαν άδικα,¹⁴¹ άποψη που διατυπώνει και ο Π. Θνητός (ψευδώνυμο του Ευάγγελου Λεμπέση) στο μεταξικό περιοδικό *Το Νέον Κράτος*.¹⁴² Σύμφωνα με την ίδια, ο Σπέγκλερ διαβλέπει την πιθανότητα ενός νέου πολιτισμού με την επικράτηση του χριστιανισμού ως συμβόλου της αναδυόμενης ρωσικής ψυχής, όχι όμως μέσω του κομμουνισμού, τον οποίο ο στοχαστής αποκαλεί «ψευδομόρφωση».¹⁴³ Για τις αντιλήψεις του περί επικείμενου θανάτου του δυτικού πολιτισμού που τροφοδότησαν τις γερμανικές ανησυχίες, τοποθετείται και ο Λάζαρος Πηνιάτογλου, παρατηρώντας ότι φαινομενικά επικυρώνονταν μετά την άνοδο της Ιαπωνίας στο πολιτικό στερέωμα και το λαϊκό κίνημα στις Ινδίες. Όμως, τις θεωρεί απόλυτες και για αυτό τον λόγο τρωτές και

---

¹³⁸ Α. Σ. Β., «Ρωσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια. Κάρολος Λεδρέ (ή Ανδρέ): Οι εν Γαλλία Ρώσοι εξόριστοι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ. 777.

¹³⁹ Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 85.

¹⁴⁰ Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 288.

¹⁴¹ Έλλη Ι. Λαμπρίδη, «Όσβαλντ Σπέγκλερ», π. *Νέα Εστία*, τχ. 227, 1936, σ. 796.

¹⁴² Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 92.

¹⁴³ Έλλη Ι. Λαμπρίδη, «Ο Σπέγκλερ και η μορφολογία της ιστορίας», π. *Νέα Εστία*, τχ. 87, 1930, σ. 807.

ξεπερασμένες, γιατί περιορίζονται στη μελέτη μεμονωμένων πολιτισμών και δεν εξηγούν γιατί ο δυτικός κόσμος αποδείχθηκε ανώτερος.¹⁴⁴

Η στάση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος απέναντι στα εθνικά θέματα αποτελεί μία ακόμη αφορμή για σκληρή κριτική της *Νέας Εστίας* εναντίον της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Ο συνεργάτης του περιοδικού και μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, Κ. Άμαντος στις επικρίσεις του *Ριζοσπάστη* (18.10.1932) ότι με κείμενό του στο *Ελεύθερον Βήμα* κηρύσσει τον βίαιο εξελληνισμό στη Μακεδονία, προτείνοντας εξοντωτικά μέτρα, όπως αυτό της μετοίκησης φτωχών ορεινών πληθυσμών, απαντά ότι η αριστερή εφημερίδα παρερμήνευσε τα γραφόμενά του λόγω «προπαγανδιστικής υστεροβουλίας» και της καταλογίζει ανθελληνισμό, γράφοντας χαρακτηριστικά ότι το σχετικό άρθρο της «θα προσυπέγραφε με προθυμία κάθε Βούλγαρος εθνικιστής». Αντικρούοντας την κατηγορία του *Ριζοσπάστη*, αναφέρει ότι αντίστοιχα μέτρα έχει προτείνει και για κατοίκους άλλων ορεινών περιοχών της Ελλάδας και συνεχίζοντας, αναρωτιέται αν οι Έλληνες κομμουνιστές γνωρίζουν τις διαθέσεις των Ελλήνων της Μακεδονίας, μετά την επιδέξια ανακίνηση του θέματος της αυτονομίας της περιοχής από τους Βούλγαρους. Διαχωρίζοντας τους Έλληνες κομμουνιστές από το επίσημο κόμμα τους, κατηγορεί το δεύτερο ότι ζητά την αυτονομία της Μακεδονίας, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί με την Τρίτη Διεθνή, στην οποία οι Βούλγαροι κατάφεραν να επιβάλουν την πολιτική τους.¹⁴⁵

Ένα ακόμη αξιομνημόνευτο στοιχείο από τη θεματολογία της *Νέας Εστίας* είναι η διερεύνηση της μορφής της Κομμούνας του Παρισιού το 1871, που σύμφωνα με τον Χρ. Εμμ. Αγγελομάτη, αποτελεί γεγονός μοναδικής σημασίας στην ιστορία του σοσιαλισμού για όλους τους σοσιαλιστές, από τον Μαρξ ως τον Λένιν. Ο αρθρογράφος από όλο τον όγκο των σχετικών μελετών ξεχωρίζει το βιβλίο του καθηγητή του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ Edward S. Mason, που διαφωνεί με τις μυθικές διαστάσεις που έλαβε το γεγονός, θεωρώντας το ως ένα απλό επεισόδιο στο σοσιαλιστικό κίνημα. Ο Αμερικανός συγγραφέας προσπαθεί να καταρρίψει παγιωμένες αντιλήψεις σαν αυτή του Λένιν που συσχετίζει την κομμούνα με το ρωσικό σοσιαλιστικό κίνημα του 1905 αλλά και την προλεταριακή μορφή που της προσδίδει ο Μαρξ, ο οποίος φρονεί ότι «ο προλετάριος για τίποτε άλλο δεν αγωνίζεται παρά μόνο για τον σοσιαλισμό». Για τον Mason η κομμούνα ήταν το

¹⁴⁴ Λάζαρος Πηλιάτογλου, «Ο φυλετικός ανταγωνισμός στην παγκόσμια λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 299, 1939, σ. 765.

¹⁴⁵ Κ. Άμαντος, «Μακεδονικά σημειώματα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 144, 1932, σ. 69-70.

αποτέλεσμα μιας ιδιάζουσας ιστορικής κατάστασης που γεννήθηκε μετά την απογοήτευση από την ήττα, την τετράμηνη πολιορκία του Παρισιού, την πάλη των δημοκρατικών κατά της μοναρχίας, τις σοσιαλιστικές επιδιώξεις του Προυντόν και του Μπλανκί. Στον επίλογό του διατυπώνει το συμπέρασμα ότι η μαρξιστική θεώρηση της κομμούνας αποτελεί μύθο και ότι κάθε συσχετισμός του κινήματος με την πάλη των τάξεων είναι ανακριβής.¹⁴⁶

Είναι πρόδηλο ότι οι συντάκτες της *Νέας Εστίας* επικαλούνται συχνά ξένους συγγραφείς και αναδημοσιεύουν εγκυρότατες αναλύσεις της εποχής, για να προσδώσουν κύρος και αξιοπιστία στα γραφόμενά τους. Για τον ίδιο λόγο επιστρατεύονται οι εντυπώσεις «εκ της Σοβιετικής Ρωσίας» του Άγγλου συγγραφέα Ουέλς, που δημοσίευσε η *Επιθεώρησης Γαλλίας*. Ο Ουέλς συνθέτει ένα «περίεργο» πορτραίτο του Στάλιν, επισημαίνοντας ότι η πραγματική εικόνα του Ρώσου ηγέτη είναι διαφορετική και ότι η απλότητα και η κοινωνικότητα που τον διακρίνουν, δύσκολα ερμηνεύονται από όσους επισκέπτονται τη Ρωσία. Επιπλέον, συγκρινόμενος με άλλους ηγέτες, δε διαθέτει ούτε τη ζωντανότητα του πνεύματος του Ρούσβελτ ούτε τη λεπτότητα και την ευστροφία του Λένιν. Συν τοις άλλοις, αλγεινή εντύπωση προκαλεί στον Ουέλς η διαφοροποίηση του Γκόρκι σε σχέση με την εποχή που ήταν εξόριστος το 1906, η αστικοποίησή του και η μετατροπή του σε «μεγαλοπρολετάριο, εμποτισμένο με την ταξική ιδεολογία». Το γόητρο του Ρώσου συγγραφέα είναι πλέον τεράστιο αλλά τεχνητό. «Ο, τι ανθρώπινον και βασανισμένον απέπνεε κατά τας ημέρας της εξορίας του, έχει εξαφανιστεί εντελώς. Τώρα περιστοιχίζεται από νέους Ρώσους συγγραφείς σε κομπόζατο επιπλωμένο σπιτάκι που έχει θέσει στη διάθεσή του η Σοβιετική κυβέρνηση».¹⁴⁷

Ωστόσο, αυτή η αρνητική κριτική προς τον Ρώσο συγγραφέα δεν αντικατοπτρίζει το σύνολο των συνεργατών της *Νέας Εστίας*. Η παραπομπή σε άρθρο του με τίτλο «Ο νέος άνθρωπος» που δημοσιεύτηκε στη *Διεθνή Φιλολογία*, όργανο των Ρώσων συγγραφέων του σοβιετικού καθεστώτος, επιβεβαιώνει τη διάθεση του περιοδικού για πολυπρισματικότητα και αμεροληψία, όπως έχει υποσχεθεί στους αναγνώστες του,¹⁴⁸ αφού με το συγκεκριμένο κείμενο ξετυλίγονται οι σκέψεις του Γκόρκι για τη μελλοντική ανάπτυξη του πολίτη της Ε.Σ.Σ.Δ υπό το σοσιαλιστικό καθεστώς-πρότυπο. Με αυτό, όπως γράφει, οι άνθρωποι καθίστανται

¹⁴⁶ Χρ. Εμμ. Αγγελομάτης, «Αμερική», π. *Νέα Εστία*, τχ. 211, 1935, σ. 926.

¹⁴⁷ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 218, 1936, σ. 156.

¹⁴⁸ Ξ., «Η χρονογραφία-Πολιτικόν δελτίον», π. *Νέα Εστία*, τχ. 1, 1927, σ. 52.

ίσοι σε δύναμη και αξία χωρίς να παρεμποδίζεται η ισότιμη ανάπτυξή τους, απεναντίας, μάλιστα ενισχύεται, ενώ όσο πιο ποικιλόμορφα είναι τα χαρίσματα των ανθρώπων τόσο πιο γρήγορα θα προκύψει η οργάνωση του κόσμου σε νέα βάση.¹⁴⁹

Στους υποστηρικτές του Γκόρκι ανήκει και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος (που υπέγραφε ως Αντρέας Ζεβγάς ως τη μεταξική δικτατορία¹⁵⁰), ο οποίος με καταγωγή από την Κύπρο ήρθε στην Αθήνα για σπουδές στη Νομική, συνδέθηκε με το ΚΚΕ, εξέδωσε το περιοδικό *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* και αργότερα εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους κριτικούς της νεοελληνικής λογοτεχνίας.¹⁵¹ Στο δημοσίευμά του για τη ζωή και το έργο του Ρώσου συγγραφέα, τον κατατάσσει στους πνευματικούς καθοδηγητές της Επανάστασης. Παραπέμποντας στην άποψη του Ρώσου καθηγητή Κογκάν, σημειώνει ότι τον Γκόρκι έστρεψε στον κομμουνισμό η ταπεινωμένη ανθρώπινη αξιοπρέπεια, μια και εκτός από την ανοικοδόμηση του πολιτικού συστήματος σε νέες βάσεις, η επανάσταση στόχευε και στην αναμόρφωση της προσωπικότητας του ανθρώπου. Με το μυθιστόρημά του «Μάννα», που ο Ζεβγάς θεωρεί αριστούργημα της προλεταριακής λογοτεχνίας, η δημοσίευση του οποίου προκάλεσε τη σύλληψη του συγγραφέα και την κατάσχεση του βιβλίου του, ο Γκόρκι διάνοιξε νέους δρόμους. Σε αυτό αφηγείται την περιπέτεια ενός νέου προλετάριου που λυτρώνεται από την εξάρτησή του από το αλκοόλ χάρη στην επανάσταση, προτρέποντας και τη μητέρα του- μια απαίδευτη, δειλή γυναίκα, που έχει υποστεί κακοποίηση από τον πατέρα της και από τον σύζυγό της- να αποκτήσει σοσιαλιστική συνείδηση, γεγονός που επιτυγχάνεται θριαμβευτικά μετά από μια εσωτερική πάλη παραδοσιακών και νέων ιδεών.¹⁵²

Επιστρέφοντας στις αρνητικά φορτισμένες κρίσεις για τον κομμουνισμό, μία σκοτεινή πλευρά του σοβιετικού μοντέλου που προβάλλεται από το περιοδικό είναι το κύμα διώξεων και οι μαζικές δολοφονίες κατά τη σταλινική περίοδο. Μέσα από την αναδημοσίευση άρθρου των *Φιλολογικών Νέων* Γαλλίας οι αναγνώστες ενημερώνονται διεξοδικά (και με τα αποσιωπητικά που χρησιμοποιούνται καλούνται να προβληματιστούν) για το κυνήγι εναντίον των μη φιλικά προσκείμενων προς τον Στάλιν συγγραφέων μετά την περίφημη τρομοκρατική δίκη της Μόσχας. Ο Πίκελ, μέλος της «Ένωσης των Προλεταρίων συγγραφέων» υπήρξε ένας από τους πρώτους

¹⁴⁹ Α., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 226, 1936, σ. 743.

¹⁵⁰ Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 1996, σ. 112.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁵² Ανδρέας Ζεβγάς, «Μάξιμος Γκόρκι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 229, 1936, σ. 942-943.

εκδιωχθέντες. Το «έγκλημα» για το οποίο θεωρήθηκε ένοχος για εσχάτη προδοσία και εκτελέστηκε μαζί με τον Ζηνόβιεφ, τον Κάμενεφ και άλλους στις 24 Αυγούστου 1936 ήταν τα άρθρα που είχε δημοσιεύσει σε γνωστές επιθεωρήσεις της Μόσχας («Νέαν Ζωήν» και «Θέατρον και δραματουργία»). Θα ήταν χρήσιμο να διευκρινιστεί ότι οι Ζηνόβιεφ και Κάμενεφ μαζί με άλλους δεκατέσσερις ηγέτες του Κόμματος δικάστηκαν σε μια δημόσια, θεαματική δίκη με κατασκευασμένες ομολογίες (την περίφημη «δίκη των δεκαέξι»), κατηγορούμενοι ότι είχαν οργανώσει συνωμοσία για να δολοφονήσουν τον Στάλιν και άλλα μέλη της ηγεσίας του κόμματος και καταδικάστηκαν σε θάνατο μαζί με άλλα εκατόν εξήντα άτομα που συνελήφθησαν για τις σχέσεις τους με τους καταδικασθέντες.¹⁵³

Ωστόσο, σύμφωνα με τη συνέχεια του άρθρου, το προεδρείο της Ένωσης δεν περιορίστηκε μόνο στον Πίκελ. Εξαπέλυσε διωγμό εναντίον αυτών που δεν προσκυνούσαν τον Στάλιν τρις ημερησίως, ενώ οι διευθύνσεις περιοδικών κλήθηκαν να προσδιορίσουν όλους τους «τροτσκιστές» και τους μη αποδεδειγμένους σταλινικούς. Στα *Φιλολογικά Νέα* της Μόσχας μπορούσε κανείς να διαβάσει «δηλώσεις μετανοίας» σαν την ακόλουθη για τη συμπερίληψη άρθρου του Ι. Οστρόβσκη για το βιβλίο του «μηδαμινού τροτσκιστή» Ι. Άτολ *Θέλω να ζήσω*:

Η τύφλωσις των συντακτών του περιοδικού, οι οποίοι επέτρεψαν να δημοσιευθεί κριτική δια βιβλίων χωρίς να ζητήσουν προηγουμένως να πληροφορηθούν περί της ποιότητος των συγγραφέων είναι ασυγχώρητος και η Πραύδα είχε πληρέστατα δίκαιον καταγγέλλουσα ταύτα. Η σύνταξις θα αντλήσει όλα τα αναγκαία συμπεράσματα εκ της παραδρομής ταύτης δια να μην επαναληφθεί το βαρύτατον λάθος!

Μεταξύ των εκτοπισθέντων ήταν και η Σερεμπριάκοβα που είχε επαινεθεί για το ταλέντο της από τους κριτικούς, ο καθηγητής Φρίντλαντ εκ των ειδικότερων για τη μελέτη της Γαλλικής Επανάστασης και ο Ιβάν Κατάιεφ, του οποίου πολλά θεατρικά έργα ανέβηκαν σε ξένες σκηνές.¹⁵⁴

Το περιοδικό επανέρχεται στο θέμα με τη δημοσίευση άρθρου του Αντρέ Πιέρ στα *Φιλολογικά Νέα* Γαλλίας, στο οποίο γίνεται λόγος για την τρομοκρατία που επικρατεί στη Σοβιετική Ένωση και το κυνηγητό εναντίον των πιο εκλεκτών συγγραφέων που χαρακτηρίζονται «αντεπαναστάτες, εχθροί του λαού και τροτσκιστές». Όπως τονίζεται, αρκεί ένα άρθρο της *Πράβδα*, για να καταστραφεί την επόμενη μια ολόκληρη σταδιοδρομία. Στην «Ένωση Σοβιετικών συγγραφέων» που αντικατέστησε την «Ένωση Προλεταρίων» ανακαλύφθηκαν πολλές τροτσκιστικές

¹⁵³ Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, ό. π., σ. 199.

¹⁵⁴ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 235, 1936, σ. 1390.

φωλιές. Ο Άβερμπαχ, ανώτατος διευθυντής της, κατηγορείται ως ο κυριότερος τροτσκιστής πράκτορας. Η νέα διεύθυνση της Ένωσης υπό τον Στάβσκι κατηγορεί ποιητές, μυθιστοριογράφους και δραματικούς συγγραφείς ως ύποπτους για «τροτσκισμό και μπουχαρινισμό» και οι «ένοχοι» υποχρεώνονται να απολογηθούν, υποσχόμενοι ότι θα επανέλθουν στη γραμμή. Γνωστοί συγγραφείς που τα έργα τους παίχτηκαν στα καλύτερα θέατρα και είχαν θεωρηθεί από τους κριτικούς ως οι καλύτεροι εκπρόσωποι της σοβιετικής λογοτεχνίας, αποκλείστηκαν από το Κόμμα και περιέπεσαν σε δυσμένεια για ασήμαντους λόγους. Κερχόν και Αφινογκένωφ, οι άλλοτε πρωταγωνιστές των λογοτεχνικών συνεδρίων, καταγγέλλονται ως άνθρωποι χωρίς ταλέντο και ηθική. Ο Μπεζυμένσκι, «ο μέχρι πρότινος δαφνοστεφής ποιητής» διαγράφηκε από την Ένωση, επειδή διατήρησε στις μεταγενέστερες εκδόσεις της ποιητικής του συλλογής τον πρόλογο του «αρχικακούργου» Τρότσκι.

Η *Λιττερατούρναγια Γκαζέτα*, προκειμένου να αντικρούσει το έλλειμμα επαναστατικής πίστης που της προσάπτουν οι σταλινικοί, καταφέρεται σε εβδομαδιαία βάση εναντίον του Τρότσκι και του Μπουχάριν, κάνοντας λόγο για τις καταστροφές που προκάλεσε η ιδεολογία τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά και το παράδειγμα συγγραφέων από το Αζερμπαϊτζάν που εκδίωξαν συναδέλφους τους τροτσκιστές, τους οποίους συγκαταλέγουν μαζί με τους πράκτορες του γερμανοϊαπωνικού φασισμού και τους εθνικιστές στους «εχθρούς του λαού». Ο ίδιος χαρακτηρισμός επιφυλάσσεται και για τον άλλοτε εξυμνούμενο συγγραφέα Ιβάν Κατάιεφ, επειδή στον αντιεπαναστατικό μυθιστόρημά του *Γάλα* κηρύττει τον υπεράνω τάξεων ανθρωπισμό και τη συμπόνια προς τους αντιπάλους.¹⁵⁵

3.2 Έλληνες λογοτέχνες και διανοούμενοι της Αριστεράς

Ο άξονας ανάλυσης του παρόντος υποκεφαλαίου σχετίζεται με το πώς αντιμετωπίστηκαν από τη *Νέα Εστία* οι αριστεροί/κομμουνιστές διανοούμενοι και τα έργα τους.

Γιάννης Κορδάτος. Ιστορικός και παλαίμαχος αγωνιστής,¹⁵⁶ διευθυντής το 1924 του *Ριζοσπάστη*,¹⁵⁷ μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*, λογοτεχνικού οργάνου της επίσημης κομμουνιστικής παράταξης,¹⁵⁸ από

¹⁵⁵ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 258, 1937, σ. 1437-1438.

¹⁵⁶ Χριστίνα Ντουλιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π., σ. 178.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 63.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 200

όπου, κατηγορούμενος για στρεβλές απόψεις σχετικά με τις εξελίξεις στην ΕΣΣΔ και τον ρόλο του Τρότσκι σε αυτές, απομακρύνθηκε το 1932 (είχε προηγηθεί η διαγραφή του από το κόμμα λόγω των τροτσκιστικών του πεποιθήσεων),¹⁵⁹ για να συνεργαστεί αργότερα με το αριστερό περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*,¹⁶⁰ (το οποίο διευθυνόταν από τον Χουρμούζιο)¹⁶¹ απασχόλησε με το συγγραφικό του έργο τους κριτικούς της *Νέας Εστίας*. Το βιβλίο του σχετικά με την ιστορία του δημοτικισμού τα τελευταία σαράντα χρόνια θεωρήθηκε περισσότερο κομμουνιστική προπαγάνδα και λιγότερο επιστημονική μελέτη. Αν και ο αρθρογράφος παραδέχεται ότι ο Κορδάτος χρησιμοποιεί πληρέστατη βιβλιογραφία, τον χαρακτηρίζει ως «ακάματο προπαγανδιστή», γιατί συσχετίζει την επικράτηση της δημοτικής με την επικράτηση του προλεταριάτου, χωρίς, όμως, όπως παρατηρεί, να χρησιμοποιεί λογικά επιχειρήματα αλλά μόνο βεβαιωτική διατύπωση και επαναλήψεις. Επιπρόσθετα, τον κατηγορεί για επιλεκτική παράθεση ιστορικών γεγονότων με σκοπό την υποστήριξη των συμφερόντων μιας συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης και διαπιστώνει ανακολουθία στον συλλογισμό του ότι «η εκκλησία υπεραμύνεται της αρχαιοπρεπούς καθαρεύουσας, για να κρατά αμόρφωτο τον λαό, εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της φεουδαρχικής τάξης», παρατηρώντας ότι ο ίδιος ο ιστορικός αυτοαναιρείται, με το να αναφέρει ότι επιφανείς ιερωμένοι πολέμησαν υπέρ της δημοτικής στα χρόνια της σκλαβιάς.¹⁶²

Εξίσου αιχμηρή κριτική ασκείται και στη νέα ιστορική μελέτη του Κορδάτου με αντικείμενο το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη του 14^{ου} αιώνα. Οι Ζηλωτές παρουσιάζονται από τον ιστορικό ως εκπρόσωποι όχι μόνο της τότε αστικής τάξης αλλά και όλων των καταπιεσμένων, ένα επαναστατικό δημοκρατικό κόμμα της εποχής που ζητούσε ελευθερία, δικαιώματα για όλους και δίκαιη κατανομή του πλούτου, το οποίο κατέληξε σε ένα καθαρό επαναστατικό κίνημα με κομμουνιστικό χαρακτήρα, μια πραγματική πάλη των τάξεων με συγκρούσεις ανάμεσα στον λαό και τους άρχοντες. Φαινομενικά στόχος τους ήταν ο νόμιμος αυτοκράτορας αλλά ουσιαστικά ο αγώνας τους ήταν κοινωνικός και στρέφονταν κατά των φεουδαρχών. Μετά την επικράτησή τους σχημάτισαν δική τους κυβέρνηση, εφαρμόζοντας δικτατορικά μέσα, τα οποία ο Κορδάτος, πιστός στις μαρξιστικές του θέσεις, όπως

---

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 178.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 213.

¹⁶¹ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις, 2006, σ. 100.

¹⁶² Ρ., «Ι. Ι. Κορδάτος: Δημοτικισμός και λογιωτατισμός», π. *Νέα Εστία*, τχ. 6, 1927, σ. 378-379.

τονίζει ο κριτικός, επικροτεί, όπως άλλωστε και τις επαναστάσεις, γράφοντας ότι «η κοινωνία δεν κυβερνιέται από την καλή θέληση των ατόμων μα από κοινωνικούς νόμους · την κοινωνική δικαιοσύνη την επιβάλλουν μόνο οι επαναστάσεις από τα κάτω.[...]Στις τέτοιες επαναστατικές περιόδους η δικτατορία είναι το μόνο αποτελεσματικό όπλο στην επαναστατημένη τάξη».

Η αντεπανάσταση που οργάνωσαν οι ευγενείς απέτυχε και κύριοι της κατάστασης αναδείχθηκαν οι Ζηλωτές, οι οποίοι επιδόθηκαν στο μεταρρυθμιστικό τους έργο αλλά και στη βίαιη δήμευση της περιουσίας των πλουσίων για το καλό της κοινωνίας. Ο Κορδάτος, διαβεβαιώνοντας για το κομμουνιστικό υπόβαθρο του καθεστώτος, το προσδιορίζει ως «κομμούνα» όχι, όμως, «προλεταριακή», αφού εκείνες τις εποχές, όπως γράφει, δεν υπήρχε διαμορφωμένο προλεταριάτο. Ο κριτικός της *Νέας Εστίας* αναγνωρίζει ως θετικά στοιχεία στο έργο του την αξία της μελέτης αυτής καθαυτής- αφού κανένας προηγουμένως ούτε από τους αστούς ούτε από τους μαρξιστές δεν είχε ερευνήσει το συγκεκριμένο θέμα- και τη γοργότητα και τη ζωηρότητα του ύφους του. Διακρίνει, όμως και σημαντικά ελαττώματα, όπως είναι η προσκόλλησή του στον μαρξιστικό δογματισμό, που αλλοιώνει τον χαρακτήρα των γεγονότων και η εξαγωγή αόριστων, αβέβαιων και μη ασφαλών συμπερασμάτων λόγω απουσίας έγκυρων πηγών.¹⁶³

Με αφορμή το νέο του έργο για την επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821 ο Κορδάτος δέχεται ξανά επικρίσεις για την εμμονή του στην προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων από τη μαρξιστική οπτική γωνία και την ερμηνεία τους με βάση τις αρχές του ιστορικού υλισμού. Αυτό θεωρείται μεγάλο ελάττωμα, «αληθινό δυστύχημα, που ζημιώνει την αξία του λαμπρού κατά άλλα έργου του, το οποίο προσθέτει χρήσιμα στοιχεία για τη συμμετοχή του Πηλίου στον αγώνα». Σκοπός του σύμφωνα με τον κριτικό δεν ήταν να συνεισφέρει στις μελέτες για την εκατονταετηρίδα της επανάστασης αλλά ωθούμενος από «κομματική εμπάθεια» να προπαγανδίσει τις αριστερές ιδέες του. Χρησιμοποιώντας υπερβολές, προσπάθησε να αποδείξει ότι ο κλήρος, οι πρόκριτοι και οι Φαναριώτες όχι μόνο δε βοήθησαν στην επανάσταση, αλλά υπήρξαν πολέμοί της και ότι εμψυχωτής και οργανωτής του 21 ήταν η μεσαία αστική τάξη που συμπαρέσυρε και τα φτωχότερα στρώματα. Έτσι, ο

---

¹⁶³ Π., «Γιάννη Κορδάτου: Η Κομμούνα της Θεσσαλονίκης (1342-1349)», π. *Νέα Εστία*, τχ. 54, 1929, σ. 235-237.

Κορδάτος με το να μην διαχωρίζει την κομματική του ταυτότητα από την ιστορική του ιδιότητα, παρουσιάζεται να αδικεί τον ίδιο του τον εαυτό.¹⁶⁴

Η μαρξιστική αντίληψη για την ιστορία που χαρακτηρίζει όλα τα προηγούμενα έργα του Κορδάτου και προκαλεί αντιδράσεις, κυριαρχεί σύμφωνα με τον Νίκο Ανδριώτη και στο σύγγραμμα του ιστορικού για τον Ρήγα Φεραίο, του οποίου η δράση παρουσιάζεται αλληλένδετη με την κοινωνική τάξη που πρωτοστατούσε στον αγώνα για την αποτίναξη της διπλής δυναστείας: του φεουδαρχισμού και της ξένης κυριαρχίας και όχι ως αποτέλεσμα της ατομικής πρωτοβουλίας ενός ιδεολόγου, που προετοίμαζε με τα ενθουσιώδη άσματά του το επαναστατικό ρεύμα, οπτική που κατά τον κριτικό θα δυναμίτιζε τη προσφιλή στον Κορδάτο μαρξιστική προσέγγιση των επαναστάσεων. Παρά τις αιτιάσεις για επανάληψη του μοτίβου περί του ταξικού χαρακτήρα της επανάστασης και του αρνητικού ρόλου του κλήρου και των μεγάλων γαιοκτημόνων, ο γράφων κρίνει ως «εξαιρετικά ενδιαφέρουσες» τις νέες λεπτομέρειες και τα καινούρια στοιχεία που πλαισιώνουν τις αντιλήψεις αυτές, όπως είναι η αντεπαναστατική δράση του Γρηγορίου Ε΄ και ο λίβελός του εναντίον των πρωτοπόρων της εξέγερσης αλλά και ο διωγμός που υπέστη ο συνεργάτης του Ρήγα, Χριστόφορος Περραιβός από τους ανώτερους κληρικούς, επειδή κήρυττε τα ιδεώδη της γαλλικής επανάστασης στην Ήπειρο. Ο αρθρογράφος, κλείνοντας την τοποθέτησή του, προτείνει να εξεταστούν με νηφαλιότητα όλα αυτά τα ζητήματα και να αναζητηθούν και άλλα τεκμήρια, προκειμένου να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα.¹⁶⁵

Κώστας Βάρναλης. Λογοτέχνης και θεωρητικός, συνεργάτης του αριστερού περιοδικού *Νέοι Πρωτοπόροι*, χωρίς όμως να έχει γίνει δεκτός από τον κομματικό μηχανισμό,¹⁶⁶ έχει κερδίσει την εκτίμηση των συνεργατών της *Νέας Εστίας* για το ταλέντο και την ιδιοφυΐα του, καθώς συγκαταλέγεται ανάμεσα στους δύο –τρεις καλύτερους ποιητές της γενιάς του και χαρακτηρίζεται ως «νους φιλοσοφημένος, ισόρροπος, βαθύς και οξύς ταυτόχρονα, ανοιγμένος σε όλα τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, ο οποίος ερμηνεύει τη ζωή ρεαλιστικά με τις ασκήμιες, τους φόβους, τις πλάνες και τις ανθρώπινες αδυναμίες». Το βιβλίο του *Σκλάβοι Πολιορκημένοι* αξιολογείται ως «το μεστότερο έργο του και ένα από τα καλύτερα νεοελληνικά»,

¹⁶⁴ Κ.Κ., «Γιάννη Κορδάτου: Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στα 1821», π. *Νέα Εστία*, τχ. 83, 1930, σ. 613.

¹⁶⁵ Νίκος Ανδριώτης, «Γιάννη Κ. Κορδάτου: ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του», π. *Νέα Εστία*, τχ. 108, 1931, σ. 666-667.

¹⁶⁶ Χριστίνα Ντουριά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π., σ. 132.

αφού ακόμα και η ορατή πρόθεση του Βάρναλη να προάγει την ιδεολογία του μέσω αυτού, δε μειώνει καθόλου την αισθητική συγκίνηση που προσφέρει.¹⁶⁷

Η *Αληθινή απολογία του Σωκράτη* εμπεριέχει επίσης θέση και σκοπό, που είναι η διάλυση της αστικής κοινωνίας, γεγονός, όμως, που δεν εμποδίζει τον Π(έτρο) Χ(άρη) να παρατηρήσει ότι το νέο αυτό κείμενο του Βάρναλη είναι «ένα φοβερό μαστίγωμα της κοινωνίας, [...] άρνηση της ηθικής της», ένα έργο «ζωηρό και αξιοδιάβαστο», που γράφτηκε την κατάλληλη στιγμή και έχει διαχρονική ισχύ. Με μοναδική του ένσταση τη χρησιμοποίηση εκφράσεων που αγγίζουν τα όρια του χυδαίου ο Π.Χ. χαρακτηρίζει τον Βάρναλη «αμείλικτο αλλά δίκαιο, [...] οργανωμένο μυαλό και άξιο λογοτέχνη». Σύμφωνα με την ανάλυση του Π.Χ. η αφορμή που κινητοποίησε τη σκέψη του Βάρναλη και έπλασε τον χειμαρρώδη λόγο του ήταν η ανηθικότητα που επικρατεί, ενώ η λύση – σωτηρία που υποδεικνύει, για να βγει η ανθρωπότητα από το αδιέξοδο, είναι οι Σκύθες, οι οποίοι ταυτίζονται με εκείνους που επιχειρούν το μεγάλο πείραμα στη Ρωσία, τονίζοντας ότι «αυτοί θα μας κάνουν ανθρώπους». Ο Π.Χ., τοποθετώντας τη λέξη «σωτηρία» σε εισαγωγικά, φαίνεται να αποστασιοποιείται από τη θέση αυτή και να αμφισβητεί αυτή τη λύση, προβλέποντας ότι η «αγωνία που πνίγει την ανθρωπότητα» θα διαψεύσει τον λογοτέχνη. Ωστόσο, σημειώνει ότι η αξία του έργου έγκειται στον εντοπισμό της αιτίας της ανθρώπινης αγωνίας, καθώς αυτό λειτουργεί λυτρωτικά για τον αναγνώστη.¹⁶⁸

Για το ίδιο έργο λίγα χρόνια αργότερα στο πλαίσιο μιας αναλυτικής παρουσίασης του έργου του Βάρναλη ο Κλέων Παράσχος, ο οποίος ανήκε και στον πυρήνα των εκδοτών του *Σήμερα*, περιοδικού, συγγενούς ιδεολογικά με τους *Νέους Πρωτοπόρους*,¹⁶⁹ γράφει ότι είναι μια κριτική των αστικών αξιών της αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής του Σωκράτη υπό το πρίσμα ενός σύγχρονου μαρξιστή. «Ο μαρξιστικότετος πριν από τον Μαρξ Σωκράτης του Βάρναλη σατιρίζει τον αστισμό της εποχής του κοφτερά και αλύπητα» σαν να αφηγείται παραμύθι:

Οι κλέφτες της πρώτης πολιτείας του κόσμου, αφού πλούτισαν αρκετά, μάζεψαν τους φτωχούς, τους είπαν ότι θα είναι ο κυρίαρχος λαός, ότι οι ίδιοι μονάχα θα τους κουμαντάρουν, θα φροντίζουν για την ασφάλειά τους, θα τους δίνουν δουλειά- φτάνει να βρίσκεται- και ο λαός θα δίνει σε αυτούς τα κόπια τους.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Π., «Κώστα Βάρναλη: Σκλάβοι Πολιορκημένοι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 16-17, 1927, σ. 886-887.

¹⁶⁸ Π. Χ., «Κώστα Βάρναλη: Η αληθινή απολογία του Σωκράτη», π. *Νέα Εστία*, τχ.124, 1932, σ. 214-216.

¹⁶⁹ Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 200

¹⁷⁰ Κλέων Παράσχος, «Κώστας Βάρναλης», π. *Νέα Εστία*, τχ. 206, 1935, σ. 674.

Την ίδια περίοδο ο Πέτρος Χάρης στη στήλη «Το δεκαπενθήμερον» διαφωνεί με τον τρόπο που γιορτάζουν οι *Νέοι Πρωτοπόροι* την πεντηκονταετηρίδα του Βάρναλη, γιατί κατά την άποψή του το σχετικό αφιέρωμα ισοδυναμεί με προσβολή προς τον λογοτέχνη, αφού οι υπεύθυνοι του περιοδικού με εξαίρεση τον Γληνό, που μόνος αυτός επιχειρεί αισθητική ανάλυση του έργου του, εξετάζουν ελάχιστα το λογοτεχνικό του έργο και με ιδεολογικό φανατισμό επικεντρώνονται στο ζήτημα της προλεταριακής τέχνης. Αυτό οδηγεί τον Χάρη στο συμπέρασμα ότι η τέχνη για τους κομμουνιστές αξίζει λιγότερο από τις θεωρίες, την ιδεολογία και τον αγώνα για κοινωνική μεταβολή. Επιπλέον, συμπεραίνει ότι ο Βάρναλης έκανε αστική λογοτεχνία και για αυτό τα πενήντάχρονά του μόνο από τους αστούς μπορούν να εορταστούν ενώ οι ομοϊδεάτες του θα είναι σε θέση να γιορτάσουν την εκατονταετηρίδα του, όταν θα σταματήσουν να φανατίζονται.

Στο ίδιο άρθρο καταγράφεται και η διαφωνία των *Νέων Πρωτοπόρων* με την άποψη του Βάρναλη ότι «οι επαναστάτες συγγραφείς στην Ελλάδα γράφουν για τους αστούς και διαβάζονται από τους αστούς», όπως, επίσης, και η θέση του περιοδικού σχετικά με την αιτία της αδιαφορίας του λαού για την τέχνη, που οφείλεται στο ότι οι Νεοέλληνες συγγραφείς αγνόησαν τα ταξικά συμφέροντα του λαού, του αγρότη, του τσοπάνη, του μεταλλωρύχου.¹⁷¹ Ενδεχομένως, οι τοποθετήσεις αυτές να σχετίζονται με τις αιτιάσεις ότι το έργο του Βάρναλη κρατήθηκε μακριά από τη μάζα και ότι διαπνέεται από ειρωνεία για την κατάντια της και περιφρόνηση για τις ικανότητές της αλλά και με την απαίτηση των υποστηρικτών της προλεταριακής λογοτεχνίας και των κομματικών μελών του ΚΚΕ, -που αμφισβητούσαν την ιδεολογική καθαρότητα του έργου του- μιας πιο ξεκάθαρης αποτύπωσης της προοπτικής της επανάστασης.¹⁷² Βέβαια, την εποχή αυτή (1935) έχουν αποκατασταθεί οι σχέσεις του Βάρναλη με τους *Νέους Πρωτοπόρους*, που είχαν κλονιστεί όταν ο ποιητής εγκωμίασε σε συνέντευξή του τον Τρότσκι, κάτι που του κόστισε αποκλεισμό των κειμένων του από το περιοδικό για έναν χρόνο.¹⁷³

Ο Κλέων Παράσχος στην προαναφερθείσα κριτική μελέτη του για το έργο του Βάρναλη αναπαράγει την άποψη ότι η τέχνη του Βάρναλη δεν είναι αυτόνομη ούτε «ανυστερόβουλη έκφραση ψυχής αλλά το μέσο που χρησιμοποιεί ως μαχόμενος λογοτέχνης, για να επιβάλει την ιδεολογία του». Αυτό για τον Παράσχο δεν είναι

¹⁷¹ Πέτρος Χάρης, «Τα 50χρονα του Βάρναλη», π. *Νέα Εστία*, τχ. 197, 1935, σ. 244-245.

¹⁷² Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ.

133

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 216-217

μειονέκτημα, γιατί ο Βάρναλης μέσα από τα ποιήματα, τα αφηγήματα, τα δοκίμια και τα άρθρα του προσπαθεί να εκφράσει το όραμα του κόσμου, όπως αυτό αντανακλάται μέσα του, όχι, όμως, ως προπαγανδιστής αλλά ως καλλιτέχνης. Σκοπός του δεν είναι η πρόκληση αισθητικής συγκίνησης μέσα από το κυνήγι του «ωραίου» αλλά «το τράνταγμα της ψυχής», μέσα από την προβολή του ανθρώπινου πόνου, της δυστυχίας και της αγάπης για τον πλησίον.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Παράσχου τα πρώτα ποιήματα του Βάρναλη, όπως για παράδειγμα ο *Προσκυνητής* - του οποίου μόνο οι δύο τελευταίοι στίχοι παρεκκλίνουν από τον εθνικισμό και ρέπουν ασυνείδητα προς τον ανθρωπισμό - δεν είχαν μαρξιστικό χαρακτήρα. Η ξαφνική μεταστροφή του ποιητή από τον εθνικισμό στον μαρξισμό εκδηλώθηκε το 1922 με τη *Λευτεριά*, που αποτελεί απάντηση στο *Τραγούδι των προσφύγων* του Παλαμά, όπου οι μπολσεβίκοι παρομοιάζονται με λύκους. Το βαθύτερο νόημα της *Λευτεριάς* που συναντά κανείς στα κηρύγματα των ουτοπιστών σοσιαλιστών και συνιστά «καθαρό μαρξισμό» συμπυκνώνεται στην αποστροφή του ποιητή προς τον αναγνώστη ή και τον εαυτό του με διάθεση αναστοχασμού: «Θα μείνεις μικρός, φτωχούλης, κακομοίρης, όσο δε βυθίζεις και δεν εξαφανίζεις την ατομική ψυχή σου μέσα στην πανανθρώπινη». Ο Βάρναλης σύμφωνα πάντα με την ανάλυση από την αρχή τάσσεται στην αριστερότερη άκρη των κοινωνικών αναμορφωτών. Στην πορεία δεν παραδέχεται την επικράτηση της κοινοκτημοσύνης και ζητά την άμεση επανάσταση.

Με *Το φως που καίει* ο Βάρναλης κατακρίνει την απουσία του αιτήματος για ισότητα των υλικών αγαθών από το κήρυγμα του χριστιανισμού και προσπαθεί να αποδείξει πόσο κούφιος και βλαβερές είναι οι αξίες του και πόσο πιο δειλούς και ανίκανους να επαναστατήσουν ενάντια στους τυράννους τους, έκανε τους ανθρώπους με το κήρυγμά του ο Ιησούς. Ο Παράσχος θεωρεί το φιλοσοφικό αυτό ποίημα ως ένα «βιαιότατο αλλά όχι πολύ δίκαιο χτύπημα» κατά του χριστιανισμού, της θρησκείας που έχει επικρατήσει στα περισσότερα «κεφαλαιοκρατούμενα μέρη της γης». Ο Μώμος, που όπως και ο Προμηθέας αντιπροσωπεύει την υλιστική αντίληψη για τον κόσμο, παρουσιάζεται να λέει στον Χριστό: «Αν [...]σε εκείνους που δέχονται, ραπισμένοι από το ένα μάγουλο να στρέφουν και το άλλο, μάθαινες το δίκαιο της επανάστασης και της βίας ενάντια στη βία, θα μπορούσε κανείς να ελπίζει σε μια ριζική αλλαγή της όψης του κόσμου. [...] Μα πίεσες τους σκλάβους να δουλεύουν χωρίς διαμαρτύρηση κι ευχαριστημένοι». Το τελευταίο ποίημα του έργου, *Το τραγούδι του λαού*, είναι μια επαναστατική κραυγή, ένα κήρυγμα κατά της θρησκείας

και της πίστης, που πνίγει τη μόνη αξία του ανθρώπου, τη θέληση για αγώνα και λυτρωμό από την αδικία και τον πόνο που τους προξενούν οι τύραννοί τους.¹⁷⁴

Συνεχίζοντας την ανάλυσή του ο Παράσχος στο επόμενο τεύχος, αναφέρει ότι ο Βάρναλης, συνεπής στην κριτική του εναντίον του χριστιανικού ιδεαλισμού καυτηριάζει στην *Ιστορία του Άγιου Παχώμιου* την πιο ακραία έκφρασή του, τον ασκητισμό. Τον ιδεαλισμό εδώ αντιπροσωπεύει ο ασκητής Παχώμιος και τον υλισμό η κόρη του διαβόλου που ταυτίζεται με την πρόοδο και την έρευνα και αναστατώνει τη ζωή όλων των μοναχών, πείθοντάς τους να γίνουν άνθρωποι με αισθήσεις και καθώς εκείνοι από σκλάβοι του Θεού μετατρέπονται σε σκλάβους των δυνατών, ο συγγραφέας αναρωτιέται με αγωνία «πότε θα τους παρακινήσει ο Διάβολος να ενωθούνε και να μπουνε με τη βία και με το δίκιο τους μέσα στο παγκόσμιο φως».

Αναλύοντας τον *Λαό των Μουνούχων*, ο Παράσχος επισημαίνει ότι ο Βάρναλης σατιρίζει τους δημιουργούς του αστικού κράτους και τις αστικές αξίες της πατρίδας, της ιδιοκτησίας, του χρήματος, της αναγκαιότητας του πολέμου. Οι «Μουνούχοι» συμβολίζουν μια συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων, τους ιδεαλιστές, στους οποίους δεν περιλαμβάνεται ο λαός. Ο ποιητής κατά τον Παράσχο δεν παρουσιάζει τη μάζα εκ φύσεως δουλοπρεπή, ανίκανη να επαναστατήσει ή να διατηρήσει την ελευθερία της, γιατί κάτι τέτοιο θα σήμαινε άρνηση της θεωρίας του, δηλαδή του μαρξισμού, που θέλει τις μάζες όχι αιώνια παθητικές και αδρανείς αλλά μεταβαλλόμενες και εξελίξιμες. Το έργο, όμως, που καθιέρωσε τον Βάρναλη ως έναν από τους πρώτους Έλληνες μαρξιστές, που πολέμησαν φανερά για την ανατροπή των αστικών αξιών στην Ελλάδα, είναι οι *Φυλακές*, μια καυστική σάτιρα αστών που με στόχο τον εύκολο πλουτισμό εκμεταλλεύονται ακόμα και τους φυλακισμένους.¹⁷⁵

Η νέα κριτική του Παράσχου αφορά στο βιβλίο του Βάσσου Βαρίκα (που μαζί με τον Χουρμούζιο ανήκουν στην τροτσκιστική ομάδα)¹⁷⁶ για τον Βάρναλη, το οποίο αξιολογεί ως ενδιαφέρον και γραμμένο με αγάπη και θαυμασμό για αυτόν, ιδωμένο, όμως, με αυστηρά μαρξιστικά κριτήρια, που αποκαλύπτουν και τις ελλείψεις του Βάρναλη. Συγκεκριμένα, ο Βαρίκας θεωρεί αφετηρία της κριτικής στάσης του Βάρναλη όχι τον επιστημονικό αλλά τον ουτοπικό σοσιαλισμό και διαπιστώνει ότι ο Βάρναλης δε συγκινήθηκε από τις βασικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού, δηλαδή τη μηχανοποίηση της ζωής ούτε μπόρεσε να συλλάβει τον τύπο

¹⁷⁴ Κλέων Παράσχος, «Κώστας Βάρναλης», π. *Νέα Εστία*, τχ. 205, 1935, σ. 608-612.

¹⁷⁵ Κλέων Παράσχος, «Κώστας Βάρναλης», π. *Νέα Εστία*, τχ. 206, 1935, σ. 672.

¹⁷⁶ Χριστίνα Ντουινιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 206-207.

του σύγχρονου προλετάριου και να ταυτιστεί μαζί του. Όπως και άλλοι επαναστάτες λογοτέχνες, μπορεί να κατηγορηθεί ως φορέας μικροαστικών παρεκκλίσεων. Αν και το προλετάριο σηματοδοτεί την κατάλυση της ατομικής ψυχής και την αντικατάστασή της από την ομαδική, ο Βάρναλης ποτέ δε συγχωνεύεται με τη μάζα, δε γίνεται μέρος της. Όμως, φροντίζει για την εξύψωσή της, αγαπά τη ζωή και τον άνθρωπο, πασχίζει για την ευτυχία του και πολεμά τον Χριστιανισμό που αρνείται τη ζωή και συντηρεί την καταπίεση και την εκμετάλλευση του ανθρώπου από τον άνθρωπο. Η βασική διαφωνία του Παράσχου στη μελέτη του Βαρίκα είναι ότι λόγω των μαρξιστικών του αγκυλώσεων δε στρέφει το ενδιαφέρον του στην ποιητική αξία του έργου του Βάρναλη.¹⁷⁷

Πέτρος Πικρός. Στέλεχος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος στη δεκαετία του '20 υπήρξε ένας από τους πιο ικανούς πεζογράφους, οπαδός της νατουραλιστικής λογοτεχνίας, ενώ διετέλεσε κατά καιρούς αρχισυντάκτης του *Ριζοσπάστη* και πρωτοστάτησε στην έκδοση αριστερών εντύπων.¹⁷⁸ Ένα από αυτά είναι το περιοδικό *Πρωτοπόροι* που ιδρύεται το 1930 και στο οποίο η *Νέα Εστία* μέσα από τη στήλη «Περιοδικά και εφημερίδες» επιφυλάσσει ειρωνική υποδοχή, επειδή ο Πικρός και συνεργάτες του, λογοτέχνες και καλλιτέχνες, γνωστοί και άγνωστοι (όπως σχολιάζει σκωπτικά ο συντάκτης) αυτοαποκαλούνται «προχωρημένοι διανοούμενοι», αποκλείοντας έτσι από αυτόν τον χαρακτηρισμό όσους δεν ενστερνίζονται την κομμουνιστική ιδεολογία. Άλλωστε, με το ίδιο κριτήριο διαχωρίζουν την τέχνη σε «ζωντανή, δηλαδή κομμουνιστική και σε ψόφια, δηλαδή νοικοκυρίστικη». Ο γράφων κλείνοντας, απευθύνεται με προσποιητή βεβαιότητα, όπως δηλώνει η χρήση θαυμαστικού, στους αναγνώστες: «Άλλη (τέχνη) δεν υπάρχει και να το ξέρετε!».¹⁷⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά τη παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1931 για τον τερματισμό της φραξιονιστικής πάλης και την αλλαγή της ηγεσίας του ΚΚΕ (για την οποία έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο) ο Πικρός παραμερίστηκε από τη θέση του διευθυντή των *Πρωτοπόρων* και ενισχύθηκε η ως τότε υποβαθμισμένη Συντακτική Επιτροπή, ώστε να ελεγχθεί καλύτερα η λειτουργία του περιοδικού που αντιπροσώπευε την κομματική άποψη στο χώρο της τέχνης. Ο ίδιος αρνήθηκε να συμμορφωθεί στην κομματική εντολή και να παραδώσει το νομικά κατοχυρωμένο

¹⁷⁷ Κλέων Παράσχος, «Βάσσου Βαρίκα: Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης», π. *Νέα Εστία*, τχ. 223, 1936, σ. 516-517.

¹⁷⁸ Χριστίνα Ντουριά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π., σ. 36-37, 168.

¹⁷⁹ Αγγέλματα-περιοδικά κι εφημερίδες, π. *Νέα Εστία*, τχ. 78, 1930, σ. 335.

όνομα του περιοδικού και επιλέγοντας την ανοιχτή αντιπαράθεση, κατήγγειλε ανοιχτά τις παρεμβάσεις και τον εκβιασμό που υπέστη, διαρρηγνύοντας τη σχέση του με το ΚΚΕ, με αποτέλεσμα το περιοδικό να διακόψει τη λειτουργία του.¹⁸⁰

Την ίδια περίοδο η αναποτελεσματική απόπειρα απομυθοποίησης του αρχαίου κόσμου με το βιβλίο του *Η εταιρά που κυβέρνησε την Ελλάδα*¹⁸¹ δίνει την αφορμή στον Π(έτρο) Χ(άρη) να τον κατηγορήσει για μονομέρεια και απολυτότητα, εξηγώντας ότι ο ίδιος ο συγγραφέας και οι ομοϊδεάτες του πιστεύουν ότι ανακάλυψαν τον τρόπο προσέγγισης όλων των γεγονότων, ιστορικών, κοινωνικών, επιστημονικών, καλλιτεχνικών «και έχουν την ευτυχία να μην αμφιβάλλουν για τίποτα». Σκιαγραφώντας την προσωπικότητα της Ασπασίας, ο Πικρός θέλησε να σατιρίσει τον Χρυσό Αιώνα της αρχαίας Αθήνας, στιγματίζοντας βάνουσα, όπως σχολιάζει ο κριτικός, οτιδήποτε ήταν ασυμβίβαστο με τις προθέσεις του, με αποτέλεσμα η σάτιρά του αυτή να μην είναι απαλλαγμένη από ιδεολογικές σκοπιμότητες.¹⁸²

Έχοντας δοκιμάσει χωρίς επιτυχία τις δυνάμεις του στο ιστορικό μυθιστόρημα, ο Πικρός στρέφεται προς τον φανταστικό νατουραλισμό.¹⁸³ Όμως, σύμφωνα με τον Πέτρο Χάρη ούτε από το νέο πεζογράφημά του με τίτλο *Από τον κόσμο που φεύγει στον κόσμο που έρχεται* απουσιάζει η επίδραση των ιδεολογικών του πεποιθήσεων και το προπαγανδιστικό περιεχόμενο. Το ρομάντζο αυτό, όπως το χαρακτηρίζει, διακρίνεται για την αξιολογή μορφή του που αποκαλύπτει την εξέλιξη, τη δημιουργικότητα και τον οραματισμό του συγγραφέα. Πρόκειται για ένα παραμύθι για μεγάλους με ήρωες τρία παιδιά που μεταπηδούν σε μια κοινωνία μεταγενέστερη χρονικά, διαφορετική από τη σημερινή, οργανωμένη στη βάση ενός πανανθρώπινου πολιτισμού και στη βάση που γίνεται το μεγάλο πείραμα της Ρωσίας, όπου οι άνθρωποι ανάμεσα στα άλλα δε διεξάγουν πολέμους αλλά οργανώνουν λεγεώνες εργασίας, δεν κουράζονται καθόλου, γιατί επιβλέπουν τα ρομπότ που είναι οι δούλοι τους και εκτελούν τις βαριές δουλειές. Σκοπός του συγγραφέα είναι να πείσει τους αναγνώστες ότι ο κόσμος, όπως έχει διαμορφωθεί από τους αστούς είναι

---

¹⁸⁰ Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 168-170, 172.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 385.

¹⁸² Π. Χ., «Πέτρο Πικρού: Η εταιρά που κυβέρνησε την Ελλάδα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 102, 1931, σ. 329.

¹⁸³ Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 385.

κόλαση και ότι η νέα κοινωνία, όπως τη φαντάζεται, δε θα διαφέρει από τον παράδεισο.¹⁸⁴

Κώστας Παρορίτης. (Λεωνίδας Σουρέας)¹⁸⁵ Όπως ο Βάρναλης και ο Βουτυράς, εκφράζει και αυτός μέσα από τα έργα του τον παλμό του λαϊκού περιθωρίου και του προλεταριάτου.¹⁸⁶ Στη βιβλιοκρισία της *Νέας Εστίας* για το μυθιστόρημά του *Οι δύο δρόμοι* (1927) αναφέρεται ότι προσπαθεί να γίνει ο εισηγητής του κοινωνιστικού ρομάντζου, χωρίς να ακολουθεί τη φιλολογική παράδοση και τις βασικές αρχές της τέχνης (της αστικής, όπως εμφατικά τονίζεται σε παρένθεση), διότι σκοπός του είναι ο διδακτισμός και όχι η κινητοποίηση του αναγνωστικού ενδιαφέροντος και η πρόκληση συγκίνησης. Για αυτό τον λόγο, από το μυθιστόρημά του απουσιάζει ο μύθος, η ευχάριστη διήγηση, ο ερμηνευτικός σχολιασμός της στάσης και της συμπεριφοράς των προσώπων · αντίθετα, οι ήρωες παρουσιάζονται άνευροι, σαν μαριονέτες να εκστομίζουν «αοριστολογίες και κοινοτοπικά φρασίδια για την κοινωνική αδικία». Ο κριτικός παρατηρεί ότι τα μειονεκτήματα αυτά δεν οφείλονται σε συγγραφική αδυναμία αλλά στις στρεβλές αντιλήψεις του Παρορίτη που σχετίζονται με την υπαγωγή της τέχνης στην ιδέα του ασκητισμού, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος πρέπει να στερηθεί τις απολαύσεις του, προκειμένου να επιτευχθεί ο μεγάλος σκοπός, δηλαδή «η κοινωνιστική Δικαιοσύνη». Από την ιδεοληψία αυτή, όπως τη χαρακτηρίζει, έχουν καταληφθεί πολλοί στην Ελλάδα και μιμούμενοι τους ξένους, οραματίζονται τη δημιουργία ενός νέου πολιτισμού, που θα βασίζεται στην ιδέα της ισότητας των ανθρώπων.

Ο ήρωας του έργου Αντρέας Κράλης εργάζεται άοκνα για να διαδώσει τις σοσιαλιστικές αρχές σε μια επαρχιακή πόλη, φρονηματίζοντας τους χωρικούς και διδάσκοντάς τους ότι δεν πρέπει να συνεχίσουν να εργάζονται, για να πλουτίζει ο τσιφλικάς, που τους κλέβει τον κόπο τους και τη γη που τους ανήκει. Ακολουθεί, δηλαδή την αργή αλλά σίγουρη οδό της διαφώτισης. Ένας γιατρός, ομοϊδεάτης του, προτείνει έναν δεύτερο δρόμο, να μην περιμένουν δηλαδή τον φωτισμό των αγροτών, αλλά να πάρουν τα κτήματα του μεγαλογαιοκτήμονα και να τα μοιράσουν στους χωρικούς. Ο κριτικός τονίζει ότι ούτε ο κομμουνισμός ούτε ο αναρχισμός ούτε ο οποιοσδήποτε ανταρτισμός θα μετέρχονταν αυτό το μέσο και ότι αυτός ο δρόμος

¹⁸⁴ Πέτρος Χάρης, «Πέτρου Πικρού: Από τον κόσμο που φεύγει στον κόσμο που έρχεται», π. *Νέα Εστία*, τχ. 180, 1934, σ. 571-572.

¹⁸⁵ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα (Εισιτήριο λόγος κατά την δεξίωσίν του εις την Ακαδημίαν)», π. *Νέα Εστία*, τχ. 124, 1932, σ. 183.

¹⁸⁶ Χριστίνα Ντουριά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 42

αποτελεί παρερμηνεία του επαναστατικού σοσιαλισμού, τον οποίο ο Παρορίτης απεχθάνεται και θέλει να αμαυρώσει, για αυτό και παρουσιάζει τον ήρωά του να τον αποκρούει σθεναρά και να επιλέγει τον πρώτο. Από την ανάλυση δε λείπουν οι επιθετικοί προσδιορισμοί όπως «ειδεχθέστερη, βδελυρή πρόταση», «άρρωστη φαντασία», «άμοιρος τόπος» αλλά και φράσεις που προσιδιάζουν στον προφορικό λόγο όπως «για το όνομα του Θεού!», που στόχο έχουν να επηρεάσουν συναισθηματικά τον δέκτη και να ενισχύσουν τα επιχειρήματα του γράφοντος, που δηλώνει ρητά ότι δε συμπαθεί καθόλου τον σοσιαλισμό οποιασδήποτε μορφής.¹⁸⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι παρόμοια, αυστηρότατη κριτική για τη μορφή (όχι τις ιδέες) και τη λογοτεχνική αξία του συγκεκριμένου μυθιστορήματος είχε ασκήσει και ο Γιάννης Κορδάτος στη *Νέα Επιθεώρηση*.¹⁸⁸

Από την άλλη, οι αναφορές στον Παρορίτη σε ομιλία με θέμα το νεοελληνικό μυθιστόρημα που εκφώνησε ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στην Ακαδημία Αθηνών με αφορμή την εκλογή του σε αυτήν ως τακτικού μέλους είναι θετικές. Σύμφωνα με την εισήγηση ο Παρορίτης (που είχε πρόσφατα αποβιώσει), πιστός στις σοσιαλιστικές του ιδέες, σκιαγραφούσε με μεγάλη συμπάθεια και αγάπη τους ταπεινούς και φτωχούς ήρωές του και καταφερόταν με μεγάλο μίσος στο κοινωνικό σύστημα που το θεωρούσε αίτιο της δυστυχίας τους. Όλα του τα μυθιστορήματα -*Στο άλμπουρο, Το μεγάλο παιδί, Ο κόκκινος τράγος*- θεωρούνται από τον εισηγητή προπαγανδιστικά, αφού γράφτηκαν με σκοπό να διαδώσουν την ιδέα της ανατροπής. Ο ομιλητής, χρησιμοποιώντας α' πληθυντικό πρόσωπο που δηλώνει καθολική αποδοχή, δηλώνει με έμφαση ότι η σοσιαλιστική ταυτότητα του συγγραφέα δε μειώνει την αξία τους: «Δεν θα τα υποτιμήσωμεν, δεν θα τα αποκηρύξωμεν!». Ο Παρορίτης δε διαθέτει το ταλέντο των σοσιαλιστών μυθιστοριογράφων Τολστόι, Γκόρκι και Μπαρμπύς, αλλά τα έργα του, παρόλο που υστερούν, τα θεωρεί άξια σεβασμού, καθώς είναι τα πρώτα μυθιστορήματα που δεν εκφράζουν απλώς ψυχολογική, ιστορική, φιλοσοφική θέση, αλλά στρέφονται στο κοινωνικό πρόβλημα, δονούνται από τον ανήσυχο, αγωνιώδη παλμό της εποχής και κινητοποιούν τη σκέψη του αναγνώστη προς μία λύση. Θετικά αξιολογεί ο Ξενόπουλος και τη μη προσκόλληση του Παρορίτη στον μοντερνισμό, τη μη επιδίωξη της πρωτοτυπίας, την έλλειψη κάθε ωφελιμιστικού σκοπού, την

¹⁸⁷ Ρ., «Οι δύο δρόμοι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 10, 1927, σ. 636-638.

¹⁸⁸ Χριστίνα Ντουριά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π., σ. 118.

τιμότητα και την ειλικρίνειά του. Στην περίπτωση του, όπως χαρακτηριστικά γράφει, ο άνθρωπος υπερεπέρυσε του συγγραφέα.¹⁸⁹

Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Με την κοινωνική πεζογραφία του εκφράζονται για πρώτη φορά στη λογοτεχνία οι σοσιαλιστικές ιδέες.¹⁹⁰ Σε ομιλία της για τη ζωή και το έργο του, που δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*, η Ειρήνη Δεντρινού, συνεργάτιδα της *Νέας Επιθεώρησης*¹⁹¹ αναφέρεται στη γνωριμία του με τα βιβλία του Marx και στην πίστη του ότι η κοινωνία έχει ανάγκη από δικαιοσύνη και ισότητα υλική και ηθική, τονίζοντας ότι ο Θεοτόκης δεν περίμενε την παγκόσμια πάλη που συντάραξε την ανθρωπότητα και τα θεμέλια του κοινωνικού οικοδομήματος, για να έρθει σε επαφή με τα σοσιαλιστικά ιδανικά, αυτή την «όμορφη χίμαιρα». Η ομιλήτρια υπογραμμίζει ότι η παγκόσμια κατάσταση με τις ταραχές που ακολούθησαν τον ευρωπαϊκό πόλεμο και την κατακτητική πολιτική των Εθνών δε δικαίωσαν την προσήλωσή του στις ιδέες αυτές. Σύντομα συνειδητοποίησε ότι «δεν ήταν αγωνιστής αλλά ονειροπόλος, θεωρητικός ιδανιστής» και απογοητευμένος απέφυγε κάθε ανάμιξη στη σοσιαλιστική κίνηση.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα τον αποκήρυξε και στο άκουσμα της είδησης του θανάτου του ο *Ριζοσπάστης* έγραψε πως «ο κομμουνισμός δε χάνει τίποτα, γιατί ο Θεοτόκης δεν υπήρξε ποτέ κομμουνιστής και πως μόνο τα ελληνικά γράμματα πρέπει να θρηνούν για τον θάνατο ενός διαλεχτού συγγραφέα». Κατηγορήθηκε, επίσης, για τη συμμετοχή του στο κίνημα της Θεσσαλονίκης το 1916 και για την υποστήριξη της Αντάντ, προκειμένου να αναχαιτιστεί ο γερμανικός επεκτατισμός, αλλά και για την εντελώς αντίθετη με τις αρχές του θέση στην υπηρεσία λογοκρισίας μετά την έξωση του βασιλιά Κωνσταντίνου το 1917. Με εξαίρεση ένα σονέτο κανένα του έργο, όπως επισημαίνει η Δεντρινού, δεν προήγαγε τη σοσιαλιστική ιδεολογία, γιατί ήταν περισσότερο καλλιτέχνης παρά προπαγανδιστής. Άλλωστε η ίδια τάσσεται υπέρ της άποψης ότι τα έργα τέχνης που στρατεύονται στην υποστήριξη μιας ιδέας, ζημιώνονται.¹⁹²

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος. Ένα από τα τελευταία μεσοπολεμικά τεύχη της *Νέας Εστίας* είναι αφιερωμένο στον «πολυσχιδή» λογοτέχνη Κωνσταντίνο Χατζόπουλο με αφορμή τα είκοσι χρόνια από τον θάνατό του. Ενδιαφέρον είναι πως

¹⁸⁹ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα (Εισιτήριο λόγος κατά την δεξίωσίν του εις την Ακαδημίαν)», ό. π., σ. 183-184.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 376.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 112.

¹⁹² Ειρήνη Δεντρινού, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης σα συγγραφέας, σαν άνθρωπος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 7, 1927, σ. 423-425.

ένα από αυτά τα αφιερώματα υπογράφει ο Γιάννης Κορδάτος, που, όπως καταδείχθηκε, είχε επικριθεί εντονότατα για τη μαρξιστική θεώρηση της ιστορίας μέσα από το έργο του. Στο άρθρο του ο ιστορικός συμπεριλαμβάνει τον Χατζόπουλο στους θεωρητικούς που δίδαξαν τι είναι σοσιαλισμός και τι σημαίνει επαγγελματική οργάνωση και συντέλεσαν στο να αποκτήσει το εργατικό κίνημα μαζική μορφή, ενώ συγχρόνως εξαιρείται η συμβολή του στην ελληνική σοσιαλιστική κίνηση. Όπως αναφέρει, ο Χατζόπουλος γνωρίζοντας καλά την κατάσταση στην Ελλάδα και πονώντας βαθιά για την πνευματική της καθυστέρηση και για την ανέχεια και εξαθλίωση μεγάλης μερίδας του αγροτικού της πληθυσμού, ακολούθησε τον δρόμο του σοσιαλισμού για συναισθηματικούς λόγους, χωρίς να γνωρίζει ή να κατανοεί τη θεωρία του σοσιαλισμού και πίστεψε πως ο σοσιαλισμός θα έφερνε την ευτυχία και την ανύψωση του ελληνικού λαού. Έστειλε γράμματα στον Ταγκόπουλο (πρωτεργάτη του δημοτικισμού)¹⁹³ και τον Παρορίτη, στη Γερμανία όπου ζούσε επηρέασε τους Φώτο Πολίτη και Γιάννη Αποστολάκη να ιδρύσουν σοσιαλιστικό σύλλογο, με σκοπό να επεκτείνουν τη δράση τους στην Ελλάδα και μετέφρασε το *Das Communistische Manifest* (Κομμουνιστικό Μανιφέστο) του Karl Marx, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Νουμά* και τον *Εργάτη του Βόλου*, που το 1913 κυκλοφόρησε σε αυτόνομη έκδοση με τίτλο «Κοινωνικό Μανιφέστο».

Στη συνέχεια ο Κορδάτος υποστηρίζει ότι ο Χατζόπουλος δε στάθηκε τυχερός να δει την προσπάθειά του να καρποφορεί. Αν και θα μπορούσε, δεν αναγνωρίστηκε ως φυσικός αρχηγός της σοσιαλιστικής κίνησης. Όπως και ο Θεοτόκης, συμπαθούσε τον αγώνα της εργατικής τάξης και πονούσε τον εργάτη, αλλά δεν ήταν καμωμένος για πολιτικός. Η σοσιαλιστική δράση εκκινούσε από έναν αγνό υποκειμενισμό που εκδηλωνόταν ως εγωπάθεια. Ως επαναστατικός σοσιαλιστής που ήταν, δεν μπόρεσε να ερμηνεύσει τον πατριωτικό οίστρο του Κωστή Παλαμά, για αυτό και τον «χτύπησε» με το ψευδώνυμο Π. Βασιλικός. Αν διέθετε την απαιτούμενη κατάρτιση και δεν ήταν εγωκεντρικός, θα έκρινε διαφορετικά πρόσωπα και πράγματα. Ο Κορδάτος γενικεύοντας, σημειώνει ότι όποιος πεισθεί για το δίκαιο μιας ιδέας, θα είναι ατσαλωμένος, για να αντέξει το βάρος των αντινομιών και προσθέτει ότι πάντα στην ιστορία εκείνοι που προσχωρούν σε μια παράταξη για συναισθηματικούς λόγους, αν δεν κατανοήσουν τους όρους της εποχής τους, σύντομα ξεστρατίζουν και αρνούνται τον εαυτό τους.

---

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 422.

Κατά τον Κορδάτο αυτό ακριβώς εξηγεί γιατί αποτραβήχτηκε αποκαρδιωμένος, ενώ είχε αρχίσει να πραγματοποιείται αυτό που ονειρευόταν. Στην απογοήτευσή του συντέλεσε και η νευρασθένειά του που τον έκανε να τα αντιμετωπίζει όλα με αρνητισμό. Ο «νεαρός και άγνωστος (όπως αυτοαποκαλείται) σοσιαλιστής» εκείνη την εποχή Κορδάτος μην μπορώντας να δικαιολογήσει την πικρία του Χατζόπουλου, την απέδιδε στο ότι η εργατική τάξη τον αγνόησε και δεν τον τίμησε. Σε συνάντηση που είχε μαζί του λίγο πριν τον θάνατό του, τον παρότρυνε να κάνει διαλέξεις και να γράφει αλλά ο Χατζόπουλος θυμωμένος του απάντησε ότι «δεν αξίζει να χάνει κανείς τον καιρό του με αυτούς τους παλιανθρώπους, όπως αποκαλούσε τους ηγέτες του εργατικού κινήματος».¹⁹⁴

Τεύκρος Ανθίας. Κύπριος ποιητής και στρατευμένος αριστερός, εκφράζει στα ποιήματά του τη δυστυχία των απόκληρων της ζωής, εμπνεόμενος και από τις προσωπικές του εμπειρίες μετά τη δίχρονη περιπλάνησή του στους δρόμους της Αθήνας.¹⁹⁵ Σύμφωνα με την κριτική της *Νέας Εστίας* οι εκρήξεις πόνου και οργής, η κυριαρχία της επανάστασης και της ανταρσίας στο ποίημά του *Δευτέρα Παρουσία* θα μπορούσαν να συγκινήσουν έναν ομοϊδεάτη του, που θα αδιαφορούσε για την τέχνη, αλλά όχι έναν καλλιεργημένο αναγνώστη με αισθητικές απαιτήσεις. Έτσι, το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του να δώσει στο ποίημα κοινωνιστικό περιεχόμενο θεωρείται κωμικό. Ο κριτικός δε διαφωνεί με την ύπαρξη ενός κοινωνικού ιδανικού ως πηγή έμπνευσης αλλά με την επιτηδευμένη προσπάθεια ενός καλλιτέχνη να φανεί αυτή η πρόθεση, κάτι που αλλοιώνει ή καταστρέφει την αισθητική απόλαυση.¹⁹⁶

Ο Π. εντοπίζει στο έργο του *Το πουργκατόριο* την ίδια διάθεση, το ίδιο ύφος και την ίδια ρητορική εκμετάλλευση του πόνου των δυναστευόμενων, καθώς και την αδιαφορία του ποιητή για τη μορφή και την επικέντρωσή του σε ένα περιεχόμενο κουραστικό, υποταγμένο στον κομμουνισμό. Ο κριτικός χαρακτηρίζει τον Ανθία «περίεργο φαινόμενο στη λογοτεχνία», γιατί ενώ κατά την άποψή του έχει ταλέντο και καταφέρνει σε ορισμένα σημεία του έργου του να διεγείρει τον ανθρωπισμό του αναγνώστη, συμπάσχοντας με τον πόνο των δυστυχισμένων, η συγκίνηση που προσφέρει είναι επιφανειακή και προκύπτει από τη θεματολογία του έργου του και

¹⁹⁴ Γιάννης Κ. Κορδάτος, «Ο σοσιαλιστής Χατζόπουλος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 332, 1940, σ. 1283-1284.

¹⁹⁵ Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 50.

¹⁹⁶ Π., «Τεύκρου Ανθία: Η Δευτέρα Παρουσία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 106, 1931, σ. 556.

όχι από την καλλιτεχνική του αρτιότητα, με άλλα λόγια το έργο του υπηρετεί ιδεολογικούς, κοινωνικούς, ανθρωπιστικούς αλλά όχι καλλιτεχνικούς σκοπούς.¹⁹⁷

Συμφωνώντας με τις παραπάνω κριτικές ο Π. Χορν σε άρθρο του στην εφημερίδα *Βραδυνή*, το οποίο αναπαράγεται στη *Νέα Εστία*, μεταφέρει τις εντυπώσεις του από το δράμα του Ανθία *Δημοπρασία*, αποδίδοντας τις ατέλειές του στην προσπάθεια του συγγραφέα να μετατραπεί σε «ιεροκήρυκα του μπολσεβικισμού». Παρόλα αυτά ο Χορν εκφράζει την ελπίδα του ότι μελλοντικά θα υπερισχύσει η πλούσια ποιητική φλέβα του Ανθία και θα αφαιρεθεί κάθε περιττή ρητορεία, έτσι ώστε το κοινό να απολαύσει εμπνευσμένα έργα του.¹⁹⁸

Παλαμάς και κομμουνισμός. Για τον Κωστή Παλαμά ο καθηγητής Θ. Α. Βλιζιώτης γράφει ότι από άποψη κοινωνικής ιδεολογίας δεν ανήκει στους πρωτοποριακούς ποιητές, δεν είναι αντιδραστικός αλλά ούτε και συντηρητικός· ωστόσο είναι ο μεγαλύτερος επαναστάτης διανοούμενος, καθώς έχει γράψει τα πιο επαναστατικά έργα, όπως είναι ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου* και η *Ασάλευτη Ζωή*. Για αυτό, θεωρεί ότι είναι έγκλημα παιδαγωγικό να μη διδάσκεται στα σχολεία, υπαινισσόμενος ότι οι σύγχρονοί του πολιτικοκοινωνικοί κυρίαρχοι τον θεωρούν επικίνδυνο.¹⁹⁹

Η πρόσληψη ενός ποιήματός του ως κομμουνιστικού στάθηκε η αφορμή να τοποθετηθεί ο ίδιος ο Παλαμάς μέσα από τις σελίδες της *Νέας Εστίας* σχετικά με το αν έχει επηρεαστεί ή όχι από τον κομμουνισμό. Πιο συγκεκριμένα, ο Καραντώνης στην κριτική του για τη συλλογή του Παλαμά *Σκληροί και δειλοί σίχοι* εντόπισε και παρέθεσε ένα «καθαρά κομμουνιστικό τραγούδι» του ποιητή με τίτλο *Το τραγούδι του αργάτη*, προκειμένου να αποδείξει ότι ο Παλαμάς εμπνέεται από όλες τις ιδέες, χωρίς να εγκολπώνεται αλλά και χωρίς να καταδικάζει ιδιαίτερα καμία.²⁰⁰ Σε επιστολή του προς το περιοδικό ο Παλαμάς σε ένα από τα επόμενα τεύχη, αφού ευχαρίστησε τον «νέο του φίλο» Καραντώνη για τον σεβασμό με τον οποίο αντιμετώπισε το έργο του, αισθάνθηκε την ανάγκη να διευκρινίσει ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός του ποιήματός του δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ότι το ποίημα δημιουργήθηκε προπολεμικά για λογαριασμό του Εργατικού Κέντρου και δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Λαός*, όργανο των εργατών και των γεωργών, σε μια

¹⁹⁷ Π. , «Τεύκρου Ανθία: Το πουργκατόριο, ιλαροτραγικό έπος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 115, 1931, σ. 1060-1061.

¹⁹⁸ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 218, 1936, σ. 155.

¹⁹⁹ Θ. Α. Βλιζιώτης, «Η λογοτεχνία στα σχολεία και ο Παλαμάς», π. *Νέα Εστία*, τχ. 128, σ. 431-432.

²⁰⁰ Ανδρέας Καραντώνης, «Ένα βιβλίο του Κωστή Παλαμά», π. *Νέα Εστία*, τχ. 76, 1930, σ. 196.

εποχή που ο ίδιος αγνοούσε τη φιλοσοφία αλλά και την ίδια την ύπαρξη του κομμουνισμού.²⁰¹

Ο Παλαμάς επανέρχεται δύο χρόνια αργότερα με μια νέα ανοικτή επιστολή προς το περιοδικό, αυτή τη φορά για να διαμαρτυρηθεί για την παραποίηση του επίμαχου ποιήματος σε φύλλο της *Δημοκρατίας* και την αντικατάσταση της λέξης «εργάτης» από τη λέξη «αγρότης», κάτι που όπως σαρκαστικά σχολιάζει, μετέτρεψε την ωδή του σε παρωδία. Προσθέτοντας και ένα πολιτικό σχόλιο, γράφει ότι στην πολιτική η διαφορά μεταξύ εργάτη και αγρότη δεν είναι μεγάλη σύμφωνα και με τον «άξιο πάσης τιμής και συμπάθειας κύριο Παπαναστασίου που αδερφώνει τις δύο θεωρίες μέσα στη φιλοσοφία της πολιτικής του», αλλά δε συμβαίνει το ίδιο και στην ποιητική τέχνη, όπου ορισμένα πράγματα πρέπει να μένουν ανέγγιχτα.²⁰²

3.3 Δημοτικισμός και κομμουνισμός

Ένα ακόμη θέμα στο οποίο τοποθετήθηκαν οι συντάκτες της *Νέας Εστίας* ήταν αυτό της σύνδεσης του δημοτικισμού με τον σοσιαλισμό. Αντιπροσωπευτική ήταν η κριτική στο φυλλάδιο *Δημοτικισμός και σοσιαλισμός*, στο οποίο ο Ν. Γιαννιός, ένας από τους πρωτεργάτες της πολυδιασπασμένης εκείνη την εποχή σοσιαλιστικής κίνησης, συναρτά την τύχη του δημοτικισμού με την επικράτηση του σοσιαλισμού, ταυτίζοντας τις δύο έννοιες και μεταξύ τους αλλά και με τη λαϊκή επανάσταση, αφού έχουν ως κοινό στόχο την ανύψωση του λαού και τη μόρφωσή του. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο ο Γιαννιός προσπαθεί, χρησιμοποιώντας τον «Προκρούστη της ιστορίας», εννοώντας τον ιστορικό υλισμό, να εξηγήσει ότι η καθαρεύουσα εξυπηρετεί τα συμφέροντα της αστικής τάξης και ότι οι αστοί δημοτικιστές αν συνειδητοποιούσαν ότι το όπλο, δηλαδή η γλώσσα, που έδωσαν στον λαό για τη χειραφέτησή του, θα στρεφόταν εναντίον τους, θα γίνονταν πολέμιοι του δημοτικισμού. Ο γράφων παρατηρεί ότι ο συγγραφέας παρασύρεται από τα σοσιαλιστικά αξιώματα που χρησιμοποιεί ως βάσεις των συλλογισμών του και καταλήγει στο απλοϊκό και άτοπο συμπέρασμα ότι για να έχει ένα έθνος (το ελληνικό) μία μόνη γλώσσα, θα πρέπει οι Έλληνες να μη χωρίζονται σε κοινωνικές τάξεις, επιχείρημα που αντικρούει με το ρητορικό ερώτημα του οποίου η απάντηση

²⁰¹ Κωστής Παλαμάς, «Εμείς οι εργάτες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 78, 1930, σ. 324.

²⁰² Κωστής Παλαμάς, «Μια παρωδία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 138, 1932, σ. 997.

είναι αυτονόητη: «Γιατί τα ευρωπαϊκά έθνη που χωρίζονται σε τάξεις απέκτησαν μία μόνο γλώσσα;».²⁰³

Σε συνάρτηση με τα προηγούμενα ο Ξ(ενόπουλος) παραθέτει τα δύο είδη δημοτικισμού που αναφέρονται στο γνωστό βιβλίο του Κορδάτου *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός* (για το οποίο, όπως προαναφέρθηκε, αναλυτική κριτική παρουσίασε και άλλος συντάκτης του περιοδικού), δηλαδή τον ουτοπιστικό δημοτικισμό των οπαδών του Ψυχάρη και των εκπαιδευτικών, που αποσκοπούν στον φωτισμό του λαού χωρίς ιδιοτέλεια και τον επαναστατικό των κομμουνιστών που πιστεύουν ότι ο τελικός θρίαμβος της δημοτικής και η επίλυση του γλωσσικού ζητήματος σχετίζονται με την επικράτηση του προλεταριάτου και της κοινωνικής επανάστασης των καταπιεσμένων μαζών. Ο Ξ(ενόπουλος) συμφωνεί με την παραπάνω διάκριση αλλά θεωρεί ότι στη χώρα επικρατεί ένα τρίτο είδος, ο λογοτεχνικός ή αισθητικός δημοτικισμός που ικανοποιεί μόνο την ανάγκη των λογοτεχνών να δημιουργήσουν χωρίς άλλες σκοπιμότητες.²⁰⁴

Πέραν τούτου οι αναγνώστες προτρέπονται να διαβάσουν το ονειρόδραμα του Ψυχάρη, *Εύα*, ώστε να διαπιστώσουν ότι ο συγγραφέας του, «αρχηγός του δημοτικισμού» δεν είναι κομμουνιστής, αλλά αντίθετα, αναδεικνύει με σατιρικό τρόπο τα τρωτά του κομμουνισμού και ειδικά το πιο αδύναμο σημείο του, τη σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο αρθρογράφος χωρίς συγκεκριμένες αναφορές στο έργο εντάσσει τη λανθασμένη κατά την κρίση του ταύτιση του δημοτικισμού (του αποκαλούμενου και «μαλλιαρισμού») με τον κομμουνισμό, τον μασονισμό αλλά και την αθεΐα, στη γενικότερη τάση απλούστευσης όλων των πραγμάτων στη χώρα αλλά και στην προσπάθεια των εχθρών του δημοτικισμού να πολεμήσουν τη δημοτική γλώσσα, διασπείροντας αυτές τις «συκοφαντίες».²⁰⁵ Σε αυτό το «αστείο» επιχείρημα των λογίων περί συμπίεσης δημοτικισμού και κομμουνισμού αναφέρεται και ο ίδιος ο Ψυχάρης στη μελέτη του «Ένας τόπος που δε στέργει τη γλώσσα του», περίληψη της οποίας δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*. Ο Ψυχάρης διαπιστώνει ότι το γλωσσικό έχει αναχθεί σε κομματικό ζήτημα, όπως αποδεικνύεται και από τη διάλυση των σωματείων των δημοτικιστών φοιτητών από τον «τυραννίσκο» Πάγκαλο

²⁰³ Ρ., «Νίκου Γιαννιού: Δημοτικισμός και Σοσιαλισμός», π. *Νέα Εστία*, τχ. 2, 1927, σ. 119.

²⁰⁴ Ξ., «Ο λογοτεχνικός δημοτικισμός», π. *Νέα Εστία*, τχ. 2, 1927, σ. 177-178.

²⁰⁵ Χ., «Δημοτικισμός και κομμουνισμός», π. *Νέα Εστία*, τχ. 10, 1927, σ. 628-629.

αλλά και τις κατηγορίες για κομμουνισμό εναντίον καθηγητών που υποστήριζαν τη δημοτική γλώσσα.²⁰⁶

Η *Νέα Εστία*, που από το πρώτο της τεύχος διευκρίνισε ότι οι συνεργάτες της ήταν ελεύθεροι να επιλέγουν είτε τη δημοτική είτε την καθαρεύουσα²⁰⁷ και φαίνεται να στηρίζει τη δημοτική, δε συμμαρτίζει τις ακραίες για το γλωσσικό απόψεις του Κρατίνου Αποστολίδη που στο βιβλίο του *Ποικίλα* (γραμμένο στα αρχαία ελληνικά) κάνει λόγο για εκβαρβαρισμό της γλώσσας από τους δημοτικιστές, για κοινωνικούς κινδύνους που προκύπτουν από την εισαγωγή της δημοτικής στην κατώτερη εκπαίδευση και για περαιτέρω διχασμό των τάξεων, αφού τα παιδιά των φτωχών θα διδάσκονται τη δημοτική, των εύπορων την καθαρεύουσα και δε θα καταλαβαίνει ο ένας τη γλώσσα του άλλου. Παρομοίως ο συντάκτης του άρθρου δε συνηγορεί με την άποψη του Αποστολίδη ότι η διαφθορά των νέων οφείλεται στην παραμέληση της καθαρεύουσας, σημειώνοντας ότι τελευταία πληθαίνουν τέτοιες αναχρονιστικές θέσεις με αποτέλεσμα οι δημοτικιστές να σιωπούν, για να μη θεωρηθούν κομμουνιστές.²⁰⁸

Το στερεότυπο της ταύτισης των δημοτικιστών με τους μπολσεβίκους αναπαράγεται σε ένα ακόμα άρθρο, αυτό της εφημερίδας *Θεσσαλονίκη* του Σικάγου, το οποίο αναδημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*, συνοδευόμενο, όμως, από τον αξιολογικό χαρακτηρισμό «φαιδρότατον», κάτι που καταδεικνύει ότι οι απόψεις που διατυπώνονται σε αυτό, δε γίνονται αποδεκτές. «Για την ιστορία αλλά και για να εντρυφήσουν οι αναγνώστες» ο συντάκτης αναφέρεται στο περιεχόμενο αυτού του κειμένου, που βρήκει βαρύτατων υβριστικών χαρακτηρισμών εναντίον αυτών που ευθύνονται για τον ευτελισμό του Αισχύλου στις Δελφικές γιορτές του 1930 και ειδικά εναντίον του «έκφυλου» Ιωάννη Γρυπάρη:

Ο Γρυπάρης μετέφρασε τα έργα του μεγάλου τραγικού σε μια γλώσσα τόσο χυδαία και μιξοβάρβαρη, ώστε και οι κόρακες που πετούσαν κατά τη διάρκεια της παράστασης, διαμαρτυρήθηκαν έντονα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο. Δυστυχώς, οι δολοφόνοι της ελληνικής φυλής, μπολσεβικίζοντες, αργυρώνητοι, άθεοι, προδότες, πράκτορες του Βατικανού τιμήθηκαν με παράσημα, υψηλές θέσεις και χαρτοφυλάκια υπουργείων και οι μεταφράσεις του Γρυπάρη θα εισαχθούν στα σχολεία.²⁰⁹

Σε μία νέα παρέμβασή του για το θέμα στα *Αθηναϊκά Νέα*, που δημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*, ο Ξενόπουλος τονίζει ότι δεν υπάρχει καμία σχέση μεταξύ

²⁰⁶ «Ένας τόπος που δε στέργει τη γλώσσα του», π. *Νέα Εστία*, τχ. 23/47, 1928, σ. 1081.

²⁰⁷ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Προς τους αναγνώστες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 1, 1927, σ. 4.

²⁰⁸ Ν. Α., «Κρατίνου Αποστολίδη: Ποικίλα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 130, 1932, σ. 550-551.

²⁰⁹ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 137, 1932, σ. 950.

κομμουνισμού και δημοτικισμού. Χρησιμοποιώντας α΄ πληθυντικό πρόσωπο μιλά εξ ονόματος των δημοτικιστών πεζογράφων και σε μια αποστροφή του λόγου του -με στοιχεία προφορικότητας, που στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση του αναγνώστη- προς εκείνους που τους κατηγορούν, διαμαρτύρεται:

Κάναμε στην πατρίδα μας το μεγαλύτερο καλό που μπορούσαμε να της κάμουμε και θα μας βγάλετε κομμουνιστάς; Αμ αυτό πάει πολύ! Του κάκου αγωνίζεσθε να παραστήσετε τη λογοτεχνική γλώσσα του Έθνους ως γλώσσα των κομμουνιστών. Θα σας διαψεύδει πάντα η πραγματικότητα.

Ομοίως και ο Σπ. Μελάς στην *Ιδέα* ασκεί δριμεία κριτική στη στροφή της εκπαιδευτικής πολιτικής της κυβέρνησης (1933) στην καθαρεύουσα με το πρόσχημα της οχύρωσης της κοινωνίας από τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Όπως γράφει, αυταπατώνται όσοι νομίζουν ότι με τον κατατρεγμό των δημοτικιστών και αφήνοντας ως αποκλειστικό κτήμα της κομμουνιστικής δημοκοπίας τον δημοτικισμό, κατατροπώνουν τον κομμουνισμό. Πρόκειται, όπως γράφει, για ένα νέο είδος καθαρευουσιάνικου αντικομμουνιστικού λαϊκισμού. Ο αρθρογράφος της *Νέας Εστίας* ταυτίζεται απόλυτα με τις σκέψεις αυτές, θεωρώντας περιττή την προσθήκη οποιουδήποτε περαιτέρω σχολίου.²¹⁰

3.4 Ο κομμουνισμός μέσα από το θέατρο

Τα κείμενα της *Νέας Εστίας* για θεατρικές παραστάσεις με θεματική σχετική με την ιδεολογία του κομμουνισμού αποκαλύπτουν τη διάθεση των κριτικών του περιοδικού να αποδομήσουν αυτές τις θεωρίες. Ο Ξενόπουλος, αξιοποιώντας το παράδειγμα του *Μάριου* του Πανιόλ, ενός «υγιούς» έργου- που κόντρα στο ρεύμα της εποχής δεν αριστερίζει όπως άλλα βάνουσα έργα που αποτελούν μάλιστα την πλειοψηφία- αντιστρέφει τον στερεότυπο αφορισμό της εποχής του ότι «δεν μπορεί να υπάρξει τέχνη έξω από την κομμουνιστική ιδέα» με την εξίσου υπερβολική, όπως ισχυρίζεται, αντίληψη ότι «μόνο στην κομμουνιστική ιδέα δεν μπορεί να υπάρξει τέχνη» και τελικά αποδέχεται τη μετριοπαθή άποψη ότι «Τέχνη μπορεί να υπάρξει σε κάθε ιδέα».²¹¹

Ο Π(έτρος) Χ(άρης) αναφέρεται στο θεατρικό έργο του Σίμωνος Κατακουζηνού *Προλήψεις που σκοτώνουν*, το οποίο αναδεικνύει το θέμα της δυστυχίας στην οποία βυθίζεται μια οικογένεια εξαιτίας των κομμουνιστικών ιδεών. Ο τίτλος του έργου αλλά και η υπόθεση υπαγορεύουν στον αναγνώστη πώς οφείλει

²¹⁰ Ω., Περιοδικά και εφημερίδες, π. *Νέα Εστία*, τχ. 162, 1933, σ. 1015.

²¹¹ Γρ. Ξ., Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα «Μάρτιος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 135, 1932, σ. 826.

να αντικρίσει το παρουσιαζόμενο θέμα: η μύηση ενός πατέρα στον μπολσεβικισμό έχει ως αποτέλεσμα να μείνει άεργος και να οδηγηθεί στον αλκοολισμό και τη βία απέναντι στην οικογένειά του. Και ενώ ορκίζεται ότι θα επιστρέψει «στον καλό τον δρόμο», εγκαταλείπει τη σκηνή, φωνάζοντας και αποθεώνοντας τη βία «Χίλιοι σατανάδες! Θα τους τσακίσουμε! Όλα δικά μας. Θα τα πάρουμε με τη βία», καταλήγοντας τελικά στον θάνατο.²¹²

Αποδεχόμενος αυτές τις παραδοχές, ο Μ. Βισάνθης επικαλείται το έργο «του διασημότερου και διαπρεπέστερου συγγραφέα του εικοστού αιώνα», Ευγένιου Ο Νιλ *Ο τριχωτός πίθηκος* με θέμα τη συντριβή ενός προλετάριου μετά την απώλεια της αυτοεκτίμησής του και τη συνειδητοποίηση της αδυναμίας του να καρπωθεί τα προνόμια της άρχουσας τάξης. Ο ήρωας, παιδί της φύσης, βιώνει «την τραγωδία της εξορίας του προλεταριάτου από τα θέλητρα των πλεονεκτημάτων [...] και η οργή του γεννάει την εκδίκηση». Οι υπόλοιποι προλετάριοι που υποπτεύονται ως κατάσκοπους όσους ζητούν εκδίκηση, τον ρίχνουν σε ένα κλουβί με έναν γορίλα, ο οποίος στο τέλος τον σκοτώνει, λυτρώνοντάς τον.²¹³

Η κριτικός θεάτρου Ελένη Ουράνη-Άλκης Θρύλος, χρησιμοποιώντας παρομοιώσεις, αποδίδει με παραστατικότητα την ατμόσφαιρα απογοήτευσης που αποπνέει το δράμα *Η Σκουριά* των Β. Κίρσου και Α. Ουσπένσκυ που παίζεται στο θέατρο Κοτοπούλη. Και οι δύο συγγραφείς πίστεψαν, όπως οι πρώτοι χριστιανοί, ότι ο μπολσεβικισμός θα οδηγούσε σε έναν παράδεισο επί γης και ότι θα εδραίωνε την απόλυτη καλοσύνη, δικαιοσύνη και ευτυχία. Απογοητεύτηκαν, όμως, που δε συντελέστηκε το θαύμα, όπως το παιδί που περιμένει να πιάσει το φεγγάρι στον κουβά του. Εντούτοις, δεν κατηγόρησαν την ιδεολογία αυτή καθαυτή αλλά τους ανθρώπους που προσπάθησαν να την υλοποιήσουν και αποδείχθηκαν κατώτεροι των περιστάσεων. Η κριτικός σημειώνει ότι όσοι δεν καταλήφθηκαν από θρησκευτικό ενθουσιασμό για τον μπολσεβικισμό και δεν περίμεναν ριζική βελτίωση της θέσης του ανθρώπου, αφού γνώριζαν ότι ο άνθρωπος δεν αλλάζει απότομα αλλά βαθμιαία, θεωρούν παιδιάστικη αυτή την απογοήτευση. Στη συνέχεια του άρθρου της απορεί πώς φαντάστηκαν οι συγγραφείς ότι από τη μια μέρα στην άλλη θα έπαυαν να υπάρχουν άνθρωποι –ακόμα και μέσα στο κόμμα– που τυραννούν τις γυναίκες και εκμεταλλεύονται τον συνάνθρωπο. Είναι πεπεισμένη ότι η ελληνική κομμουνιστική

²¹² Π. Χ., «Σίμωνος Δ. Κατακουζηνού: Προλήψεις που σκοτώνουν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 1928, σ. 1050-1051.

²¹³ Μ. Βισάνθης, «Γιουτζίν ο Νειλλ: η ζωή και τα έργα του», π. *Νέα Εστία*, τχ. 134, 1932, σ. 746-747.

νεολαία που κατέκλυσε το θέατρο δε συγκινήθηκε από το έργο και περιέπεσε σε σύγχυση, μη γνωρίζοντας αν έπρεπε να το χειροκροτήσει ή να το αποδοκιμάσει, αφού δεν μπορούσε να αποφασίσει αν ήταν κομμουνιστικό ή αντικομμουνιστικό.²¹⁴

Στην εισαγωγή της κριτικής του για την επιτυχημένη παράσταση του παρισινού θεάτρου «Ατελιέ» με τίτλο *Ο τσάρος Λένιν* ο Θράσος Καστανάκης διατυπώνει γενικές σκέψεις για τους δημιουργούς που ωθούμενοι από την επικαιρότητα καταπιάνονται με θεάματα προς λαϊκή κατανάλωση, μετατρέποντας τα έργα τους σε «άγευστα παρασκευάσματα». Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η εν λόγω παρουσίαση της βιογραφίας του Λένιν και η εξιστόρηση των γεγονότων που «καθόρισαν τη ρωσική επανάσταση μέχρι την εκπνοή του μεσαιωνικού και καινούργιου αυτού μεγαλοφυούς τρομοκράτη». Ο Καστανάκης γράφει για το έργο τα εξής:

Στην παρισινή καμαρούλα του Λένιν παρακολουθούμε τις αδιάλλακτες διαμάχες των πρωτεργατών της επανάστασης του 1910 Μαρτώφ, Καμένεφ, Ζηνόβιεφ και Γσιτσέριν. [...] Ο Ρώσος ηγέτης παντοδύναμος και ατρόμητος με το τηλέφωνο στα δεξιά του και τον γεωγραφικό χάρτη στα αριστερά εκτελεί την κοσμοθεωρία του ιδανικού του. Στο τέλος παράλυτος προσπαθεί να συνειδητοποιήσει τη φρικαλέα απομόνωση στην οποία τον έχει βυθίσει ο Στάλιν. Οι νέοι περιμένουν τον θάνατό του, για να γιορτάσουν με ανακούφιση, κάνοντας τη γνωστή αποθωωτική κηδεία και παρελάσεις μπροστά στο ακίνδυνο πια πτώμα του θεού τους.²¹⁵

Στην παραπάνω αφήγηση είναι εμφανής η χρήση ειρωνείας με την οποία ο γράφων στηλιτεύει τις αρνητικές πτυχές της επαναστατικής ηγεσίας στη Ρωσία. Επιπλέον, τα επίθετα που χρησιμοποιεί ο κριτικός για να περιγράψει τον Λένιν, υποδεικνύουν στο κοινό πώς να αισθανθεί απέναντι στον ηγέτη των Μπολσεβίκων.

Η ψυχική πάλη του κομμουνιστή που παρασύρθηκε από δυνατό συναίσθημα αλλά στο τέλος κατόρθωσε να επιστρέψει στην ιδεολογία του είναι το θέμα του τρίπρακτου δράματος *Το σκουλήκι* του Χρύσανθου Γαΐου, για το οποίο αρθρογραφεί ο Πέτρος Χάρης, κριτικάροντας όχι τόσο τις ιδέες που εκφράζονται σε αυτό αλλά την αδυναμία του συγγραφέα να αναζητήσει τις βαθύτερες αιτίες που καθόρισαν τη στάση του ήρωα. Σύμφωνα με την υπόθεση, ένας κομμουνιστής δικηγόρος, αμείλικτος διώκτης των αστών, που παντρεύεται από έρωτα την κόρη ενός εργοστασιάρχη και γίνεται διευθυντής των επιχειρήσεων του πεθερού του, βασανίζεται από τύψεις και ηθικά διλήμματα. Με αφορμή τη διάθεση από τον πεθερό

²¹⁴ Α. Θ., «Η Σκουριά», π. *Νέα Εστία*, τχ. 79, 1930, σ. 381.

²¹⁵ Θράσος Καστανάκης, «Παρισινά θεάματα και διαλείμματα: Ο τσάρος Λενίν-οι εκατό μέρες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 123, 1932, σ. 155-157.

του των εργοστασίων του για παραγωγή ασφυξιογόνων αερίων, ξυπνά μέσα του ο ιδεολόγος, γίνεται σκληρός, πνίγει την αγάπη του για τη γυναίκα του και το παιδί του και επιδίδεται στον αγώνα, που τον είχε διακόψει με την ελπίδα ότι μπορούσε να ωφελήσει περισσότερο τον εργάτη αν βρίσκεται στο πλάι του κεφαλαιούχου.²¹⁶

Η επιτυχημένη-όπου και αν ανέβηκε- τρίπρακτη κωμωδία *Τετραγωνισμός του κύκλου* που παίζεται από τον θίασο της Κυβέλης, παρουσιάζει σύμφωνα με τον Άλκη Θρύλο ζωνρό ενδιαφέρον αφενός γιατί είναι το πρώτο μπολσεβικικό έργο που βγήκε έξω από τα σύνορα της Ρωσίας και αφετέρου γιατί το θέμα του είναι πρωτότυπο, αφού σατιρίζοντας την πολυκατοικία, δηλαδή τη συγκέντρωση πολλών ανθρώπων σε ένα δωμάτιο, αποτυπώνει τις μπολσεβικικές αντιλήψεις για το γάμο και τον έρωτα που δεν μπορεί να υποταχθεί σε κανόνες. Είναι εμφανές ότι η κριτικός διάκειται εχθρικά απέναντι στην κομμουνιστική Ρωσία, αφού αναρωτιέται πώς σε ένα καθεστώς δικτατορικό με πιέσεις, βίαιες επιβολές και αυθαιρεσίες επιτρέπεται η σάτιρα και το γέλιο, πιθανολογώντας ότι εντός της Ρωσίας παίζεται άλλη εκδοχή του έργου, για να δοθεί η εντύπωση στο εξωτερικό ότι οι κατηγορίες περί περιορισμού των ελευθεριών αποτελούν συκοφαντία. Επιπλέον, η κριτικός αμφιβάλλει σχετικά με το αν πραγματοποιήθηκαν οι διακηρύξεις των Μπολσεβίκων για ριζική ανανέωση των μορφών τέχνης μέσα από την κοινωνική επανάσταση, καθώς το συγκεκριμένο έργο βασίζεται σε ένα κοινότοπο, παλαιωμένο καλούπι · παράλληλα το αξιολογεί ως κατώτερο από τα έργα των αστών συγγραφέων, γραμμένο αδέξια και με απλοϊκή τεχνική.²¹⁷

Το δράμα της Γαλάτειας Καζαντζάκη, συνεργάτιδας των αριστερών περιοδικών *Πρωτοπόροι* και *Νέοι Πρωτοπόροι*,²¹⁸ *Ενώ το πλοίο ταξιδεύει* που ανέβηκε στο Εθνικό Θέατρο διχάζει τους συντάκτες του περιοδικού. Ο τίτλος του άρθρου του Ξενόπουλου που περιέχει επιδοκιμαστικό σχόλιο (*Μια ελληνική επιτυχία*) προοιδαίνει για την αναπάντεχα ενθουσιώδη κριτική του. Το θεωρεί «πρωτοποριακό για την ιδεολογία του», διαφωνώντας με τους κριτικούς που το «κατασπάραξαν» και το χαρακτήρισαν «εξάμβλωμα και τερατούργημα», επισημαίνοντας ότι «αριστερίζει», όχι, όμως, επιτηδευμένα και ότι αποτελεί πηγή έμπνευσης για αριστερές σκέψεις.²¹⁹ Για τον Άλκη Θρύλο το ίδιο έργο αποτελεί προσπάθεια της συγγραφέα να μιμηθεί τη

²¹⁶ Π. Χ., «Χρυσάνθου Γαίου: Το σκουλήκι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 132, 1932, σ. 664-665.

²¹⁷ Άλκης Θρύλος, «Θέατρον-Θίασος Κυβέλης: Τετραγωνισμός του κύκλου», π. *Νέα Εστία*, τχ. 133, 1932, σ. 719.

²¹⁸ Χριστίνα Ντουριά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 149.

²¹⁹ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Μια ελληνική επιτυχία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 142, 1932, σ. 1217-1218.

νεότερη ρωσική τεχνοτροπία, που επιδιώκει να εξαφανίσει την ατομική δράση και να εστιάσει στην κίνηση και τις διαθέσεις των μαζών. Για αυτό οι ήρωές του εμφανίζονται και εξαφανίζονται σαν άψυχες σκιές, ενώ κάποιοι από αυτούς κηρύττουν το ευαγγέλιο του κομμουνισμού- στο οποίο πιστεύει και η ίδια η συγγραφέας- με επιχειρήματα που θα συναντούσε κανείς μόνο σε προπαγανδιστικά φυλλάδια. Η κριτικός αποφαίνεται ότι τα «ρητορικά αυτά πυροτεχνήματα», που αποτελούν δείγμα ρηχής διανοητικότητας, θα ήταν προτιμότερο να απουσίαζαν, γιατί δεν αρμόζει να ακούγονται σε σκηνή κρατικού θεάτρου.²²⁰ Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί ότι το συγκεκριμένο έργο προκάλεσε αντιδράσεις όχι μόνο από τη δεξιά αλλά και από τους *Νέους Πρωτοπόρους* που κατηγόρησαν την Καζαντζάκη για τη συνεργασία της με τον σκηνοθέτη Φώτο Πολίτη, ιδεολογικό τους αντίπαλο, γεγονός που οδήγησε στην απομάκρυνσή της από το περιοδικό.²²¹

Η διακωμώδηση των τέκνων εκατομμυριούχων και αριστοκρατών, τα οποία έχουν μνηθεί στον κομμουνισμό αλλά και η σάτιρα γενικότερα του μαρξισμού κυριαρχούν στην κωμωδία του Θ.Ν. Συναδινού *Γνωρίζετε ότι....* Απαξιοτικοί χαρακτηρισμοί για τον νεαρό κομμουνιστή ήρωα καθώς και ειρωνεία πλαισιώνουν το κείμενο του Ξενόπουλου που αναφέρεται στην υπόθεση: Ένας ανόητος και φαντασμένος νεαρός κομμουνιστής παρά την κολοσσιαία περιουσία του πατέρα του παντρεύεται μια πλούσια, γριά χήρα, για να είναι οικονομικά ανεξάρτητος και να μπορεί να εργάζεται για το καλό του κομμουνισμού και την ευτυχία της ανθρωπότητας. Επίσης, σε κάποιο σημείο του έργου η μητέρα της οικογένειας λέει αναφερόμενη στον γιο της: «Αυτός θα σώσει την περιουσία μας. Όταν θα επικρατήσει ο κομμουνισμός, δε θα μας πειράξουν, γιατί έχουμε γιο κομμουνιστή».²²²

Τέλος, μια σκηνοθετική προσέγγιση του *Άμλετ* στη Ρωσία που προκάλεσε αντιδράσεις και οδηγήθηκε σε αποτυχία αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Νίνα Γκουρφίνκελ στον *Ερμή* Γαλλίας, που αναδημοσιεύεται στη *Νέα Εστία*. Η απόδοση του σαιξπηρικού ήρωα με ταξικά συναισθήματα δε βρήκε σύμφωνο το κοινό της Μόσχας, καθώς ερχόταν σε αντιπαράθεση με το ορθόδοξο κομμουνιστικό δόγμα που

---

²²⁰ Άλκης Θρύλος, «Θέατρον Εθνικόν, Γαλάτεια Καζαντζάκη: Ενώ το πλοίο ταξιδεύει», π. *Νέα Εστία*, τχ. 142, 1932, σ. 1224.

²²¹ Χριστίνα Ντουσιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 217-218.

²²² Γ. Ξενόπουλος, «Θέατρον-θίασος Μ. Κοτοπούλη: Γνωρίζετε ότι...», π. *Νέα Εστία*, τχ. 161, 1933, σ. 951.

διακήρυττε ότι τα αιώνια πανανθρώπινα αισθήματα αποτελούν μικροαστικές προλήψεις.²²³

3.5 Ο σοβιετικός κινηματογράφος και οι «Μοντέρνοι καιροί»

Σε άλλο σημείο αναφέρθηκε η περίπτωση αξιολογής σοβιετικής κινηματογραφικής ταινίας, που υπηρετούσε προπαγανδιστικούς υπέρ του καθεστώτος σκοπούς. Ο Γ. Ν. Μακρής στη στήλη «Ο κινηματογράφος» παραδέχεται ότι η κοινωνική και πολιτική προπαγάνδα είναι ένας από τους σκοπούς της νέας αυτής μορφής τέχνης. Ωστόσο, επιχειρηματολογώντας υπέρ της, καθώς με τη δύναμη της ζωντανής εικόνας που διαθέτει, είναι σε θέση να χρησιμοποιηθεί εκτός από πολιτικούς και για μορφωτικούς-παιδαγωγικούς σκοπούς και να ασκήσει πολύ μεγαλύτερη επιρροή στο κοινό σε σύγκριση με τον τύπο, το βιβλίο και το θέατρο,²²⁴ εκφράζει την αγανάκτησή του για την απαγόρευση από το «στενόμυαλο και ανόητο ελληνικό κράτος» της προβολής σοβιετικών αριστουργημάτων της οθόνης, όπως είναι το ντοκιμαντέρ *Η γη του Ντοβτσένκο*, κάτι που στερεί από το ελληνικό κοινό τη δυνατότητα να έρθει σε επαφή με τη διδακτική δύναμη του κινηματογράφου, «της μεγαλύτερης κατάκτησης του ανθρώπου στον χρόνο».²²⁵ Για το θέμα του αποκλεισμού της σοβιετικής κινηματογραφικής παραγωγής που καταδικάζει σε φτώχεια την πνευματική και καλλιτεχνική ζωή της χώρας, στερώντας από μια μοναδική απόλαυση τον ίδιο αλλά και όλους -με το α΄ πληθυντικό («μας στερεί») εντάσσεται στο ίδιο σύνολο με τον δέκτη- διαμαρτύρεται και σε επόμενο τεύχος, ζητώντας από τους διανοούμενους να πιέσουν, ώστε να δοθεί η άδεια να προβληθούν σοβιετικές ταινίες, έστω εκείνες που δεν έχουν προπαγανδιστικό χαρακτήρα.²²⁶

Αν και για τους παραπάνω λόγους ο σοβιετικός κινηματογράφος είναι ο λιγότερο γνωστός, θεωρείται από τους ειδήμονες ο τελειότερος ασχέτως πολιτικών φρονημάτων σύμφωνα με άρθρο του ίδιου μελετητή. Στην εξέλιξή του συνέβαλαν τα κοσμογονικά γεγονότα της Οκτωβριανής Επανάστασης χάρη στα οποία οι μπολσεβίκοι κινηματογραφιστές ξέφυγαν από τη ρουτίνα του συμβατικού και ψεύτικου αμερικανικού και ευρωπαϊκού κινηματογράφου. Δεν υποτάχθηκαν στην παράδοση των κοινωνικών και αισθηματικών ταινιών ούτε στην παντοδυναμία των διάσημων ηθοποιών. «Στρατιώτες και αυτοί της επανάστασης έδρασαν στην περιοχή

²²³ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 228, 1936, σ. 885-886.

²²⁴ Γ. Ν. Μακρής, «Η λογοκρισία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 161, 1933, σ. 953.

²²⁵ Γ. Ν. Μακρής, «Το film documentaire», π. *Νέα Εστία*, τχ. 150, 1933, σ. 337-338.

²²⁶ Γ. Ν. Μακρής, «Ενώ αρχίζει η σαιζόν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 164, 1933, σ. 1119.

τους». Οι ταινίες τους διέθεταν σκοπό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το καλλιτεχνικό στοιχείο δεν συνυπήρχε με το κοινωνικό. Στο σημείο αυτό ο κειμενογράφος ξεκαθαρίζει ότι «εφόσον δεν κάνουμε πολιτική μας ενδιαφέρει το πρώτο», υπογραμμίζοντας ότι στην περίπτωση του σοβιετικού κινηματογράφου ο καλλιτεχνικός σκοπός υπηρετείται απόλυτα. Ωστόσο, προσθέτει ότι το κοινωνικό στοιχείο προσδίδει ζωή, επικαιρότητα, πάθος, ορμή, δύναμη, στοιχεία που λείπουν από τα «γλυκανάλατα, μελοδραματικά κατασκευάσματα» της μαζικής παραγωγής άλλων κινηματογράφων. Αυτός είναι και ο λόγος που κατά τη γνώμη του οι ρωσικές ταινίες έχουν τέτοια απήχηση στην ψυχή των λαϊκών μαζών, ικανοποιώντας τις ανάγκες τους.

Στη συνέχεια ο Μακρής συσχετίζει την ανάπτυξη του σοβιετικού κινηματογράφου με την εφαρμογή ενός «πενταετούς σχεδίου» κατά αντιστοιχία με αυτό του οικονομικού και δημοσιονομικού πεδίου. Επιπλέον, τα συστήματα που χρησιμοποιούνται σε αυτόν είναι τελειότερα από τα αμερικανικά και τα γερμανικά. Έπειτα, αποδίδει την ακμή του σοβιετικού κινηματογράφου στην ευτυχή συγκυρία τριών παραγόντων: στη γέννηση της Επανάστασης που άνοιξε νέους δρόμους, στην ουσιαστική προστασία του από το κράτος και στην ύπαρξη εξαιρετικών σκηνοθετών όπως ο Αϊζενστάιν, ο Πουντόβκιν και άλλοι πολλοί που «όμοιοί τους δεν υπάρχουν σε καμία άλλη χώρα». Καταλήγοντας, χαρακτηρίζει τον σοβιετικό κινηματογράφο, που έχει εξελιχθεί σε αυθύπαρκτη τέχνη, πρωτότυπο και ζωντανό και προβλέπει ότι σε λίγα χρόνια θα απομείνει ο μόνος πραγματικός.²²⁷

Από τις αναφορές στην επιδραστική δύναμη του κινηματογράφου δε θα μπορούσε να λείπει από το περιοδικό το αφιέρωμα του Μουζενίδη στον Τσάρλυ Τσάπλιν και την εμβληματική του ταινία *Μοντέρνοι καιροί*. Σύμφωνα με τον κριτικό μέσα από την ιστορία ενός φτωχού εργάτη εργοστασίου που παρακολουθεί τον γοργό ρυθμό μιας μηχανικής δουλειάς, παθαίνει παρακρούσεις και τρελαίνεται, σατιρίζεται καυστικά η μηχανιστική αντίληψη για τη ζωή, που μετατρέπει τον άνθρωπο σε αυτόματο, αλλοτριώνοντας την προσωπικότητά του.²²⁸ Αξίζει να αναφερθεί ότι η συγκεκριμένη ταινία γνώρισε μεγάλη δημοφιλία στη Σοβιετική Ένωση του Στάλιν, αφού σκηνές, όπως αυτή του καπιταλιστή ιδιοκτήτη του εργοστασίου που διατηρούσε κλειστό κύκλωμα για να επιτηρεί τους εργαζόμενους και απαιτούσε αύξηση της

²²⁷ Γ. Ν. Μακρής, «Ο σοβιετικός κινηματογράφος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 162, 1933, σ. 1009-1010.

²²⁸ Τάκης Μουζενίδης, «Σαρλό, ο συνθετικότερος καλλιτέχνης της εποχής μας», π. *Νέα Εστία*, τχ. 300, 1939, σ. 832.

ταχύτητας αλλά και του Σαρλό-Τσάπλιν που συνελήφθη στον δρόμο, επειδή θεωρήθηκε κομμουνιστής ηγέτης, εκλήφθηκαν ως σάτιρα του καπιταλιστικού κόσμου της Ύφεσης και υπεράσπιση του προλεταριακού κόσμου. Μολαταύτα, η μετάβαση του ήρωα από το μηχανοποιημένο εργοστάσιο στο πολυκατάστημα που πουλά καταναλωτικά προϊόντα μαζικής παραγωγής και το κλείσιμο της ταινίας με τη σκηνή του ερωτευμένου ζευγαριού συνιστούν μια μικροαστική εκδοχή και υπό μία έννοια προϋδεάζουν για τον εναγκαλισμό της μαζικής κατανάλωσης και κουλτούρας από τη Σοβιετική Ένωση και την ήττα του σοβιετικού μοντέλου.²²⁹

3.6 Ο ρόλος της τέχνης και η προλεταριακή λογοτεχνία

Οι αριστεροί λογοτέχνες και διανοούμενοι του μεσοπολέμου ταύτιζαν τον όρο «προλετάριος» με την έννοια «επαναστάτης» και αντίστοιχα την «προλεταριακή τέχνη» με την «πρωτοποριακή τέχνη», εξαίροντας έτσι τον επαναστατικό χαρακτήρα της τέχνης και απορρίπτοντας το δόγμα «η τέχνη για την τέχνη».²³⁰ Η συζήτηση στη *Νέα Εστία* γύρω από αυτά τα ζητήματα ανοίγει από τα πρώτα κιόλας τεύχη με άρθρο του Ξ(ενόπουλου), στο οποίο διευκρινίζεται ότι η τάξη των λογοτεχνών- εξαιτίας της πνευματικότητας που διέπει τη λογοτεχνία- δεν ταυτίζεται με την τάξη άλλων επαγγελματιών, χειρωνάκτων και προλεταρίων ούτε με την πάλη των τάξεων, ενώ κριτήριο αξιολόγησης για τον ίδιο αποτελεί η αξία αυτή καθαυτή του λογοτέχνη, ανεξάρτητα από το αν αυτός -δικαιολογημένα ως κοινωνικό ον- συμπαθεί τον κομμουνισμό ή υπερασπίζεται την αστική τάξη. Προς ενίσχυση των θέσεών του παραπέμπει και σε άρθρο του Κορδάτου, που αποκαθιστά κατά τη γνώμη του την αλήθεια, αφού σε αυτό τονίζεται ότι η σύγχρονη λογοτεχνία δεν μπορεί παρά να είναι αστική, ενώ κομμουνιστική λογοτεχνία δεν υφίσταται, θα υπάρξει μόνο μετά την κοινωνική επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου.²³¹

Την αντίθεσή του στην άποψη ότι κάθε λογοτέχνης οφείλει να ασπάζεται τον κομμουνισμό, ώστε να επιτυγχάνεται η επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων, που αποτελεί και σκοπό της λογοτεχνίας, και επομένως ελλείπει κομμουνιστών

---

²²⁹ Stephen Kotkin, *Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjunction*, Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History, Volume 2, Number 1, Winter 2001 (New Series), σ. 11-112.

²³⁰ Χριστίνα Ντουνιά, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», ό. π. , σ. 55.

²³¹ Ξ., «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα: Η τάξις των λογοτεχνών», π. *Νέα Εστία*, τχ. 5, 1927, σ. 307.

λογοτεχνών δεν υφίσταται λογοτεχνία ή ότι η σύγχρονη λογοτεχνία δεν αξίζει επειδή δεν είναι κομμουνιστική, εκδηλώνει ο συνεργάτης του περιοδικού που υπογράφει ως Γοργίας. Εκτυλίσσοντας το σκεπτικό του, αναγνωρίζει την αξία κομμουνιστικών έργων, όπως αυτών του Βάρναλη αλλά και άλλων μη κομμουνιστικών, συνοψίζοντας ότι η τέχνη περιλαμβάνει πολλές εκφάνσεις και, όταν είναι αληθινή, δεν αδικείται από κανέναν σκοπό ούτε διασώζεται από κάποιον σκοπό, όταν δεν είναι γνήσια.²³²

Το θέμα εξετάζεται και σε άρθρο του Μ. Στασινόπουλου, στο οποίο καταγράφονται και σχολιάζονται σχετικές με το θέμα απόψεις Ευρωπαίων στοχαστών, που δημοσιεύτηκαν στο γαλλικό περιοδικό *Κόσμος*. Τα ερωτήματα στα οποία κλήθηκαν να απαντήσουν αυτοί οι διανοητές και τα οποία σύμφωνα με το σχόλιο του αρθρογράφου εμπεριέχουν «κομμουνιστικό δόλωμα» ήταν πρώτον αν τα ρεύματα που καθορίζουν την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της ανθρωπότητας αποτυπώνονται στην καλλιτεχνική και φιλολογική παραγωγή και δεύτερον αν υφίσταται τέχνη και φιλολογία που εκφράζουν τους πόθους και τις επιδιώξεις της εργατικής τάξης.

Πιο συγκεκριμένα, ο συντάκτης του άρθρου διατυπώνει επιφυλάξεις για τη άποψη του κριτικού Πωλ Σουνταί ότι ο ρόλος της αγέλης είναι να ακολουθεί και να υπακούει και όχι να διαμορφώνει ρεύματα και ιδέες, γράφοντας ότι ακόμα και ο πιο ασήμαντος άνθρωπος έχει συμβάλει στην παραγωγή κοινωνικών φαινομένων και ότι οι μεγάλες εξελίξεις χρειάστηκαν πάντα την αγέλη, για να πραγματοποιηθούν. Αντίθετα, στη διαβεβαίωση του Σουνταί ότι δεν του αρέσει ο κομμουνισμός και ότι «είναι εξαιρετικά δυσεφάρμοστος στη φιλολογία», ο Στασινόπουλος δεν προσθέτει κανένα σχόλιο. Στη συνέχεια παραθέτει την πληρέστερη και σαφέστερη κατά τη γνώμη του από όλες τις απαντήσεις, αυτή του Μιγκέλ ντε Ουναμούνο, ο οποίος υποστηρίζει ότι η τέχνη ανακλά τις κοινές για όλους- πλούσιους και φτωχούς, αφέντες και σκλάβους, εργάτες και αστούς- ανάγκες και επιθυμίες της ψυχής και ακόμα ότι η τέχνη και η φιλολογία ενώνουν παρά μετέχουν στο παιχνίδι της πάλης των τάξεων. Έτσι, ένα καλό έργο τέχνης ακόμα και αν είναι αστικό θα συγκινήσει τον προλετάριο και αντίστροφα ένα καλό προλεταριακό έργο θα συγκινήσει τον αστό και θα διδάξει και στους δύο ανθρωπιά.

Το άρθρο κλείνει με την τοποθέτηση του Βέλγου πολιτικού Εμίλ Βαντερβέλντε, πολιτικού και στοχαστή που διαμόρφωσε τη μεταπολεμική

---

²³² Γοργίας, «Από την ζωήν και την τέχνη, ιδανικά», π. *Νέα Εστία*, τχ. 6, 1927, σ. 327.

σοσιαλδημοκρατία και το κοινωνικό κράτος,²³³ που πιστεύει ότι δε γεννήθηκαν ακόμη ή τουλάχιστον σπανίζουν οι συγγραφείς που θα εκφράσουν αληθινά και πιστά τα αισθήματα της εργατικής τάξης και αυτό θα επιτευχθεί μόνο όταν οι συγγραφείς θα προκύψουν από την εργατική τάξη. Ο αρθρογράφος συμπεραίνει ότι η τέχνη δεν περιορίζεται στα όρια μιας κοινωνικής τάξης και ότι ο προορισμός της είναι ανώτερος και περιλαμβάνει κάθε ποιητικό στοιχείο της ζωής, χωρίς να έχει σημασία η προέλευση ή το χρώμα.²³⁴ Είναι προφανές ότι με την παράθεση θέσεων, που άλλοι ειδικοί επιστήμονες έχουν διατυπώσει, προσπαθεί να ισχυροποιήσει τον λόγο του και να πείσει τον δέκτη.

Την αντιπάθειά του προς την τέχνη που μπαίνει σε καλούπια και τη στρατευμένη τέχνη εκφράζει και ο Ιωάννης Μ. Παναγιωτόπουλος με αφορμή τη διεθνή έκθεση Βενετίας το 1930, παρόλο που θεωρεί αυτονόητο τον προσανατολισμό του ρωσικού περιπτέρου σε προπαγανδιστικούς σκοπούς, καθώς η θεματολογία που δεσπόζει σε αυτό είναι τα εργοστάσια, οι εργάτες, η κομμουνιστική επανάσταση και ο Λένιν. Αντίθετα, δηλώνει ότι προτιμά τον καλλιτέχνη ελεύθερο στην έμπνευσή του και τη δράση του και στέκεται με προσοχή απέναντι σε έργα που διακρίνονται για τη δύναμη, την πρωτοτυπία και τη γόνιμη έμπνευσή τους, όπως είναι *Ο τάφος των κομμουνιστών* του Β. Jakovlev, *Η τελευταία μέρα της παρισινής κομμούνιας* του Ρ. Skalia και άλλα.²³⁵

Την άποψη ότι δεν υπάρχει διαχωρισμός τέχνης σε αστική και προλεταριακή παρά μόνο ενιαία τέχνη ασπάζεται και ο Παύλος Νιρβάνας, ο οποίος σε χρονογράφημά του διατείνεται ότι πάνω από όλα ο ελεύθερος ποιητής υπηρετεί τη μεγάλη υπόθεση της ανθρωπότητας χωρίς να υποτάσσει την τέχνη του σε ιδεολογικές φόρμουλες. Αφορμή για τις σκέψεις αυτές στάθηκε η επιστολή μαθητή Γυμνασίου προς τον συγγραφέα σχετικά με χωρίο στο διήγημά του *Το ξένο σπίτι*, όπου περιγράφονται ως «πρόστυχα και ιδρωμένα τα πρόσωπα των βαστάζων». Δάσκαλος που ανέλυσε το σημείο στους μαθητές του διαμαρτυρήθηκε, λέγοντας ότι «πρόστυχος είναι αυτός που τα έγραψε αυτά και όχι τα πρόσωπα των βαστάζων». Κατά τον Νιρβάνα ο δάσκαλος, σε μια κομμουνιστική θεώρηση των πραγμάτων αντιμετωπίζει τους βαστάζους ως προλετάρους και τον ίδιο ως ελεεινό αστό, επειδή τάχα περιφρονεί την τίμια εργατιά. Απαντά, λοιπόν, ότι αποκάλυψε πρόστυχους τους

²³³ https://en.wikipedia.org/wiki/Emile_Vandervelde

²³⁴ Μιχ. Δ. Στασινόπουλος, «Η τέχνη ως φαινόμενο ατομικό και κοινωνικό. Η τέχνη και η πάλη των τάξεων», π. *Νέα Εστία*, τχ. 21/45, 1928, σ. 998-1000.

²³⁵ Ιωάννης Μ. Παναγιωτόπουλος, «Η σύγχρονη τέχνη», π. *Νέα Εστία*, τχ. 92, 1930, σ. 1076.

χαμάληδες λόγω συμπεριφοράς και όχι λόγω κοινωνικής θέσης. Άλλωστε, δεν είναι ανάγκη να αποκαλεί κανείς τον εργάτη προλετάριο, για να αγαπήσει τον αγώνα του. Προς επίρρωση των παραπάνω ο συγγραφέας αυτοαποκαλείται «χαμάλης της καθημερινής δουλειάς».²³⁶

Την ίδια περίοδο ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ευελπιστεί να μην παρερμηνεύσουν οι αναγνώστες της *Νέας Εστίας* την ανάθεση της επισκόπησης της μετεπαναστατικής ρωσικής λογοτεχνίας στον Αντρέα Ζεβγά, αγωνία που ενδεχομένως σχετίζεται με τις ιδεολογικές πεποιθήσεις του τελευταίου. Ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* εκείνη την περίοδο εξηγεί ότι ως μη κοινωνιολογικό το περιοδικό παραμένει μακριά από την πάλη των τάξεων και τις τοποθετήσεις πάνω σε σχετικά ζητήματα, ως λογοτεχνικό, όμως, δεν παύει να ενδιαφέρεται για την τέχνη και τη λογοτεχνία των πολιτισμένων εθνών, και μάλιστα τη ρωσική «μια από τις σπουδαιότερες του κόσμου». Για αυτό δικαιολογεί την επιλογή του συγκεκριμένου ειδικού που γνωρίζει και αγαπά πολύ τη ρωσική λογοτεχνία, διαβεβαιώνοντας ότι όλα όσα εξιστορούνται ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα.²³⁷

Ο Ζεβγάς στη μελέτη του διασαφηνίζει τον όρο προλεταριακή λογοτεχνία που κυριαρχεί στη Ρωσία μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση. Πρόκειται, όπως γράφει, για όρο συμβατικό που χαρακτηρίζει την τέχνη ενός λαού που απαγκιστρώθηκε από την επιρροή του αστικού καθεστώτος και χάραξε τη δική του πορεία προς ένα νέο κοινωνικό σύστημα. Επιδίωξη του δικτατορικού προλεταριάτου στη Ρωσία δεν είναι η ταξική αλλά η αταξική, ανθρώπινη τέχνη χωρίς το στοιχείο της πολεμικής και χωρίς την αμείλικτη ανάγκη της προπαγάνδας, μια τέχνη που υπόκειται σε διαρκή εξέλιξη, όπως και το νέο καθεστώς.

Ακολουθώς, ο μελετητής διαιρεί τη μετεπαναστατική λογοτεχνία σε τρεις περιόδους. Στην πρώτη, μεταβατική περίοδο του λεγόμενου «πολεμικού κομμουνισμού» (1917-1922) οι λογοτέχνες αντλούν τα θέματά τους από τον εμφύλιο, τον μεγάλο λιμό και τον ενθουσιασμό που προκάλεσε η καταστροφή του παλιού κόσμου. Σε αυτή την περίοδο συγκαταλέγονται οι μεγαλύτεροι συγκαιρινοί του συγγραφείς και τα άφθονα έργα τους αποτελούν την καλύτερη πηγή για τον ιστορικό του μέλλοντος. Έπεται η εποχή της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (Ν.Ε.Π) (1922-1927) που εγκαινίασε ο Λένιν, για να περισώσει το απειλούμενο από εσωτερικούς κινδύνους καθεστώς. Σε σύγκριση με τα έργα της προηγούμενης φάσης που

²³⁶ Παύλος Νιρβάνας, «Ιδεολογικές παρεξηγήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 167, 1933, σ. 1244-1245.

²³⁷ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Δυο λόγια ίσως περιττά», π. *Νέα Εστία*, τχ. 147, 1933, σ. 164.

εμπνέονταν από τον εμφύλιο και χαρακτηρίζονταν από ηρωικό, επικό πάθος, τα έργα της Ν.Ε.Π διακρίνονταν από σατιρική διάθεση, είχαν την τάση να περιγράφουν τις αρνητικές πλευρές της μεταβατικής περιόδου και είχαν χαλαρώσει στο ύφος και την έμπνευση. Τα δύο πρώτα στάδια έχουν λήξει οριστικά, το τρίτο που βρίσκεται υπό διαμόρφωση περικλείει τη λογοτεχνία της σταθεροποιημένης δικτατορίας, των μεγάλων προσπαθειών για τη βιομηχανική αναγέννηση της οπισθοδρομημένης χώρας, μια νέα τέχνη, απαλλαγμένη από τις αγκυλώσεις του παρελθόντος.

Κατόπιν, ο Ζεβγάς με κριτήριο τη στάση τους απέναντι στο νέο καθεστώς διακρίνει τρεις κατηγορίες συγγραφέων: τους επαναστάτες που άντλησαν τα θέματά τους από την επανάσταση αλλά και ορισμένους προεπαναστατικούς που το έργο τους συνδέθηκε με τις επαναστατικές επιδιώξεις της εργατικής τάξης, όπως ο Γκόρκι και ο Σεραφείμοβιτς. Έπειτα τους προ-οκτωβριανούς συγγραφείς, δηλαδή εκείνους που και μετά τον Οκτώβρη συνέχισαν να εμπνέονται από την παλιά εποχή και έμειναν προσκολλημένοι στην προεπαναστατική περίοδο. Ορισμένοι από αυτούς παρέμειναν στη Ρωσία και κατόρθωσαν να εμπνευστούν από τη νέα ζωή (περνώντας έτσι στην τρίτη κατηγορία τους «συνοδοιπόρους») ή εξακολούθησαν να ζουν στο περιθώριο. Σε αυτούς εντάσσονται και οι «εμικρέδες», εκείνοι που τήρησαν εξαρχής εχθρική στάση προς το νέο καθεστώς και μετανάστευσαν προς το εξωτερικό, όπως οι Μπούνιν, Κούπριν, Μερεζκόφσκη, Μπάλμοντ, Λεόν Σεστόβ, Ρεμίζοφ, Ζάιτσεβ κ. ά. Στην τρίτη κατηγορία των «συνοδοιπόρων» (παπούτσι) βρίσκουν καταφύγιο όλες οι μετεπαναστατικές αποχρώσεις, οι προεπαναστατικές και μεταπλασμένες ιδεολογίες.

Αναφορικά με τα ρεύματα ο Ζεβγάς θεωρεί τον φουτουρισμό ως τη μόνη σχολή που προσχώρησε ανεπιφύλακτα στην Επανάσταση, συσπειρώνοντας κάτω από τη σημαία του την αριστερή πτέρυγα της inteligenτίας εναντίον της αστικής διανοήσης και των πατροπαράδοτων τυποποιημένων αντιλήψεων για την τέχνη. Έτσι, οι Ρώσοι φουτουριστές έγιναν κομμουνιστές. Εκπρόσωπός τους ο ταλαντούχος Μαγιακόβσκυ, ο μεγαλύτερος ποιητής της μετεπαναστατικής Ρωσίας, που μαζί με την ομάδα του έφερε πραγματική επανάσταση στη μορφή της τέχνης, μη διστάζοντας να αντικαταστήσει τη λόγια γλώσσα με αυτή του δρόμου καθώς και να δημιουργήσει δικές του λέξεις. Παρόλα αυτά, διατήρησε έναν ιντιβιντουαλισμό που τον αποξένωσε από την καθολική έννοια της Ρωσικής Επανάστασης, καθώς βρισκόταν πιο κοντά στη δυναμικότητα της Επανάστασης παρά στον μαζικό χαρακτήρα του ηρωισμού της. Από τους υπόλοιπους λογοτέχνες που έζησαν την επανάσταση ο γράφων ξεχωρίζει

τον Γκόρκι που ακολούθησε την Επανάσταση έπειτα από δισταγμούς, τον Αλέξανδρο Σεραφείμοβιτς, που το έργο του ταυτίζεται απόλυτα με τους σκοπούς και τις επιδιώξεις της δικτατορίας του προλεταριάτου και χωρίς να εγκαταλείπει, όπως άλλοι, την εργατική τάξη, εντάχθηκε στο κομμουνιστικό κόμμα και διετέλεσε πρόεδρος της ένωσης των προλετάρων συγγραφέων της Μόσχας και τον Αντρέα Μπιέλυ, ο οποίος αρχικά τήρησε εχθρική στάση απέναντι στο νέο καθεστώς αλλά σταδιακά εξοικειώθηκε και παρακολουθεί την επανάσταση.²³⁸

Κατόπιν ο Ζεβγάς τοποθετεί χρονικά την εμφάνιση των πρώτων σοβαρών δειγμάτων προλεταριακής λογοτεχνίας τρία χρόνια μετά την επανάσταση -χωρίς στο μεσοδιάστημα να έχει μείνει εντελώς βουβή η προλεταριακή φωνή στην τέχνη- και συμπληρώνει ότι τον πρώτο λόγο αυτή την περίοδο έχουν οι συνοδοιπόροι, που δεν είναι προλετάρια ούτε καν διανοούμενοι αφομοιωμένοι από το προλεταριάτο. Αν η Ρωσία εξελισσόταν προς τη σοσιαλδημοκρατία, οι άνθρωποι αυτοί θα μεταβάλλονταν σε διανοούμενους της αστικής δημοκρατίας · αν, όμως, η δικτατορία του προλεταριάτου οδηγούσε τη Ρωσία στο αληθινό κομμουνιστικό καθεστώς, τότε και αυτοί, εναρμονιζόμενοι με την εποχή τους, θα στρέφονταν όλο και αριστερότερα.

Ως σημαντικότερο εκπρόσωπο της ρωσικής πεζογραφίας κατά τα έτη 1917-1920 θεωρεί τον Μπορίς Πιλνιάκ, ο οποίος πρώτος χρησιμοποίησε σε πεζό έργο τέχνης το πολύμορφο θέμα της Επανάστασης, προσεγγίζοντάς το, όμως, μονομερώς και αποσπασματικά, καθώς ανήκε στην αγροτική Ρωσία. Στο κυριότερο έργο του, τη «Γυμνή χρονιά», που αποτελεί την πιστότερη έκθεση της κατάστασης του ρωσικού λαού το 1920, κυριαρχούν δύο ιδέες: πρώτον ότι «η Ρωσία είναι Ασία» και δεύτερον ότι «η επανάσταση είναι καταιγίδα και ξέσπασμα πρωτόγονων δυνάμεων». Η πρώτη ιδέα είναι ριζικά αντίθετη προς τη γνήσια κομμουνιστική ιδεολογία, αφού οι κομμουνιστές πιστεύουν πως η σοσιαλιστική Ρωσία που διευθύνεται από ένα κόμμα που ολόκληρη η πολιτική του βασίζεται στον επιστημονικό σοσιαλισμό, είναι η πιο ευρωπαϊκή χώρα του κόσμου. Ο γράφων για τον πληρέστερο διαφωτισμό των αναγνωστών παραθέτει περικοπή από την κριτική ενός κομμουνιστή Γαλλορώσου συγγραφέα, του Βικτόρ Σερζ:

[...]Ενώ η διανόηση της καπιταλιστικής Ευρώπης τρεκλίζει και προδίδεται, η σοβιετική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τη συνειδητή ορθολογιστική οργάνωση του συνόλου της παραγωγής και από την εφαρμογή στην κοινωνική ζωή των επιστημονικών μεθόδων της υψηλότερης και τολμηρότερης ευρωπαϊκής σκέψης. Με την Ε.Σ.Σ.Δ η ευρωπαϊκή επίδραση εισχωρεί στην Ασία, όχι πια η επίδραση

²³⁸ Αντρέας Ζεβγάς, «Η μεταπολεμική ρωσική λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 147, 1933, σ. 138-145.

της ευρωπαϊκής βαρβαρότητας που είναι οπλισμένη με ανώτερη τεχνική αλλά επίδραση βασισμένη στην ακριβή γνώση του κοινωνικού μηχανισμού.

Το παραπάνω απόσπασμα σύμφωνα με τον Ζεβγά απηχεί την ορθόδοξη κομμουνιστική αντίληψη για τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της Σοβιετικής Ρωσίας και επεξηγεί γιατί ο Πιλνιάκ δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπνέεται από τις βασικές ιδεολογικές αρχές της προλεταριακής λογοτεχνίας. Περαιτέρω, ο κριτικός απορρίπτει και τη δεύτερη ιδέα, αναπτύσσοντας τον συλλογισμό ότι αν η επανάσταση ήταν μόνο κατακλυσμός πρωτόγονων δυνάμεων, η τάξη κατά της οποίας στρεφόταν, θα μπορούσε εύκολα να τη δαμάσει · αυτό θα μπορούσε να συμβεί σε μια αγροτική επανάσταση χωρίς καμιά πολιτική καθοδήγηση, πράγμα που δε συμβαίνει με τη Ρωσία, όπου η επανάσταση ήταν ένα τεράστιο κίνημα μαζών. Το λάθος στη συλλογιστική του Πιλνιάκ είναι ότι θεωρεί την επανάσταση εθνική, επειδή επιστρέφει στη γη, στην αγροτιά, κάτι που δεν ισχύει, γιατί η φεουδαρχία ανατράπηκε, προκειμένου να προχωρήσουν στη Ρωσία τομείς, που ως τότε ήταν απαγορευμένοι.

Η νουβέλα του *Νησιώτικα ξύλα*, που του στοίχισε τη διαγραφή του από την οργάνωση των Ρώσων προλετάρων συγγραφέων, στην οποία μάλιστα είχε διατελέσει και πρόεδρος, καταδεικνύει σύμφωνα με τον Ζεβγά ότι ο Πιλνιάκ παρασυρόταν στην περιγραφή πτυχών της ρωσικής ζωής, που ένας πιο ψύχραιμος παρατηρητής θα τις συνέδεε με την όλη πορεία της. Σε αυτό το του έργο, που στη Ρωσία κυκλοφόρησε λογοκριμένο, αναφέρεται στην ύπαιθρο και τον παρασιτικό χαρακτήρα μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρωσίας σε περιοχές όπου η καθημερινή επίβλεψη της δουλειάς ήταν αδύνατη.

Ένας από τους πιο αξιοσημείωτους σταθμούς στην ιστορία της Ρωσικής Λογοτεχνίας σύμφωνα πάντα με τον Ζεβγά υπήρξε η «Αδελφότητα του Σεράπιου» που περιλάμβανε ορισμένους από τους μεγαλύτερους κατοπινούς σοβιετικούς λογοτέχνες. Οι νέοι που αποτελούσαν αυτή τη συντροφιά παρευρίσκονταν και στο «Σπίτι των τεχνών», ένα πνευματικό κέντρο που είχε ιδρυθεί με πρωτοβουλία του Γκόρκι, όπου μπορούσαν να συναντήσουν καλλιτέχνες όπως τους Μπλοκ, Μπέλι, Μαγιακόβσκυ κ. ά. και να τους ακούσουν να απαγγέλλουν τα ποιήματά τους σε φιλολογικές εσπερίδες ή να μνηθούν στην τέχνη της ποίησης, της κριτικής και της μετάφρασης μέσα από μαθήματα που παραδίδονταν. Η ομάδα «Σεράπιον» που όφειλε το όνομά της στους ήρωες του Γερμανού ρομαντικού Χόφμαν, οι οποίοι διακήρυτταν ελευθερία γνώμης ακολουθώντας τον δάσκαλό τους Σεραπίωνα, αποτελούνταν από δώδεκα φίλους: τους πεζογράφους Λουντς, Ιβάνοβ, Χλόβσκη,

Φέντιν, Καβέριν, Νικίτιν, Σλονίμσκη, Ζόχτσενκο, τους ποιητές Πολονσκάγια, Τιχόνοβ, Πόζνερ και τον κριτικό Γκρούσντεβ. Δεν είχαν πρόεδρο ούτε γραμματέα, δεν ακολουθούσαν ιδεολογική γραμμή, έκαναν καθαρή τέχνη και είχαν υιοθετήσει το δόγμα «η τέχνη για την τέχνη», κηρύττοντας την πλήρη ανεξαρτησία της από την πολιτική, χωρίς, όμως, ουσιαστικά να αποστασιοποιηθούν από το περιβάλλον της Επανάστασης. Για αυτό η ρωσική γραμματολογία τους κατάταξε μεταξύ των «συνοδοιπόρων», αναμένοντας το οριστικό ξεκαθάρισμα του ρόλου τους αναφορικά με το δύσκολο έργο της σοσιαλιστικής αναδημιουργίας.

Ένα από τα μέλη της αδελφότητας, ο Βικτόρ Χλόβσκη θεωρήθηκε αρχηγός της ρωσικής φορμαλιστικής σχολής που συνδέθηκε με τον ρωσικό φουτουρισμό, χωρίς, όμως, να υποκύψει πολιτικά στον κομμουνισμό, όπως ο τελευταίος. Σύμφωνα με τον Χλόβσκη ο φουτουρισμός αποτελούσε μια αυτάρκη, καθαρή μορφή τέχνης. Άλλοι θεωρητικοί της φορμαλιστικής σχολής ήταν ο Ζιρμούνσκη, ο Γιάκομπσον και ο Κρούσενιν. Οι παρακάτω ρήσεις είναι ένα δείγμα του ιδεολογικού τους στίγματος: «Η τέχνη ήταν πάντα ανεξάρτητη από τη ζωή, το χρώμα της δεν καθρέφτισε ποτέ το χρώμα της σημαίας που κυματίζει πάνω από τα φρούρια της πόλης». «Η μορφή καθορίζει το περιεχόμενο». Κατά τον Γιάκομπσον δεν είναι ο πολιτισμός της πόλης που ενέπνευσε με εικόνες τον ποιητή αλλά αντίθετα η νέα μορφή δημιουργήθηκε αυθαίρετα και ανεξάρτητα και ανάγκασε τον ποιητή να αναζητήσει υλικό στις εικόνες της πόλης. Ο Ζεβγάς εκφράζει με θαυμαστικό την αποδοκιμασία του για τις απόψεις αυτές, τις οποίες κρίνει ως μη σοβαρές και δικαιολογεί το ναυάγιο –θεωρητικά και πρακτικά- της φορμαλιστικής τέχνης. Φρονεί ότι ο φορμαλισμός συνομιλεί με τον ιδεαλισμό, που χρησιμοποιεί ως όπλο εναντίον του ματεριαλισμού τη θεωρία ότι η ιδέα στέκει πάνω από τα πράγματα και δεν προέρχεται από αυτά και έχει την πεποίθηση ότι η Επανάσταση αργά ή γρήγορα θα ασκήσει την επίδρασή της στους φορμαλιστές, όσο και αν επαίρονται ότι οι ίδιοι δημιουργούν τις μορφές τέχνης.²³⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο, η μελέτη του Ζεβγά προκάλεσε αντιδράσεις. Ο Δημήτρης Γαλάνης σε επιστολή του προς το περιοδικό ισχυρίζεται ότι δεν υφίσταται ποίηση στην Ε.Σ.Σ.Δ μετά τον Οκτώβριο του 1917 και χαρακτηρίζει τους αναφερόμενους από τον μελετητή ποιητές της μετεπαναστατικής Ρωσίας «μετριότητες, χωρίς αξία, που η έμπνευσή τους πηγάζει από τα εργοστάσια, τα

---

²³⁹ Ανδρέας Ζεβγάς, «Η μεταπολεμική ρωσική λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 149, 1933, σ. 259-266.

μεταλλωρυχεία και τα κολχός,²⁴⁰ που κάνουν περισσότερο πολιτική παρά τέχνη». Οι περισσότεροι από αυτούς προσπαθούν να φανούν αρεστοί στην Κεντρική Επιτροπή, όλη τους η ποίηση είναι συνυφασμένη με τον αγώνα του προλεταριάτου και έχει προπαγανδιστικό σκοπό και η θεματολογία τους σχετίζεται με την εξύμνηση του κατορθώματος του 1917 και τη θεοποίηση του Λένιν και του Στάλιν. Ο επιστολογράφος, παρόλο που αξιολογεί θετικά το άρθρο του Ζεβγά, του υποδεικνύει ότι θα έπρεπε να τονίσει σε αυτό πως οι μετεπαναστατικοί ποιητές δεν έχουν δώσει ό,τι θα περίμενε κανείς από τη χώρα του Τολστόι και του Γκόρκι, ότι η ποίησή τους είναι ρηχή, επιφανειακή, χωρίς εσωτερικότητα και προσιδιάζει περισσότερο σε σάτιρα και εφημεριδογραφία παρά σε τέχνη.²⁴¹

Παράλληλα, δημοσιεύεται και επιστολή του Ζεβγά ως απάντηση στην κριτική του Ε.Ι. Κριμαϊκού που φιλοξένησε το περιοδικό, στην οποία επιμένει στη διάκριση μεταξύ προ-οκτωβριανών ποιητών, δηλαδή εκείνων που βρέθηκαν στην επανάσταση, αφού είχαν εκδηλώσει την καλλιτεχνική τους ατομικότητα (όπως οι Μπλοκ, Μπιέλνι, Σεραφείμοβιτς, Αλέξης Τολστόι κ.ά.) και εκείνων που έμειναν και μετά την επανάσταση, δηλαδή των εσωτερικών εμικρέδων της, που εξακολουθούσαν δηλαδή να αντλούν έμπνευση από θέματα εκτός επανάστασης σαν να μην είχε γίνει. Επιπλέον, απαντώντας και στο θέμα της λογοκρισίας που σωστά κατά τη γνώμη του επιβάλλει η επαναστατική δικτατορία, παραθέτει το παράδειγμα του Λουνατσάρσκου που, παρόλο που είναι ορθόδοξος σταλινικός, το έργο του «Οι σιλουέτες-πορτραίτα των αγωνιστών της Επανάστασης» αποκλείστηκε από τις κρατικές εκδόσεις.²⁴² Παρεμπιπτόντως, αναφορά στον «Ρώσο σοφό και θεωρητικό του κομμουνισμού» Ανατόλ Λουνατσάρσκου είχε γίνει και σε προηγούμενο τεύχος του περιοδικού με αφορμή την επίσκεψή του στην Αθήνα και τη συνέντευξή του στον Δ. Γληνό για λογαριασμό των *Πρωτοπόρων*, στην οποία έγινε συζήτηση για τα μεγαλύτερα εκπαιδευτικά προβλήματα της νέας Ρωσίας.²⁴³

Το συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων στη Μόσχα το 1934, στο οποίο διατυπώθηκε επίσημα το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, δηλαδή η αποδοχή της αληθινής αναπαράστασης της πραγματικότητας στην επαναστατική της εξέλιξη, που

²⁴⁰ Επρόκειτο για μεγάλα συλλογικά αγροκτήματα στα οποία θα μετατρέπονταν οι κομμούνες στο πλαίσιο της αγροτικής κολεκτιβοποίησης της Ν.Ε.Π (Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, ό. π., σ. 147).

²⁴¹ Δημήτρης Γαλάνης, «Η ποίηση στην Ε.Σ.Σ.Δ», π. *Νέα Εστία*, τχ. 157, 1933, σ. 724.

²⁴² Ανδρέας Ζεβγάς, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 160, 1933, σ. 891-892.

²⁴³ Ω., «Αγγέλματα και ειδήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 115, 1931, σ. 1063.

αποτελέσει τη βάση της κομμουνιστικής πεποίθησης,²⁴⁴ δεν προβλήθηκε αρκετά από τη *Νέα Εστία*, με εξαίρεση την έμμεση αναφορά σε αυτό από τον Ζεβγά, δυο χρόνια αργότερα, στο αφιέρωμά του για τον Γκόρκι με αφορμή τον θάνατό του, στο οποίο τονίζεται ότι ως προεδρεύων του συνεδρίου ο Ρώσος συγγραφέας εξέθεσε τις απόψεις του για τις τάσεις της μετεπαναστατικής προλεταριακής λογοτεχνίας.²⁴⁵ Έτσι, η πραγματοποίηση του συνεδρίου περνάει μάλλον απαρατήρητη από το περιοδικό, αφού η σχετική είδηση δημοσιεύεται στη στήλη «Εφημερίδες και Περιοδικά» με το δημοσίευμα να επικεντρώνεται όχι στο συνέδριο αλλά στην αρθρογραφία των δύο Ελλήνων διανοούμενων που συμμετείχαν σε αυτό, του Δημήτριου Γληνού και του Κώστα Βάρναλη, στα έντυπα *Νέος Κόσμος* και *Ελεύθερος Άνθρωπος*, σχετικά με τη νέα κοινωνία στη Ρωσία, τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η πνευματική της ζωή, την οργάνωση της εκπαίδευσης και τα μέχρι εκείνη την εποχή αποτελέσματα της εφαρμογής του προγράμματος των Σοβιέτ,²⁴⁶ συνεργασία που προφανώς προέκυψε από αυτή τους την εμπειρία. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τα παρισινά *Φιλολογικά Νέα* που αφιερώνουν ολόκληρη σελίδα στο συνέδριο, όπως αναφέρει ο Γεώργιος Πράτσικας στο μεθεπόμενο τεύχος. Από το συνέδριο επιλέγεται να ακουστεί η τοποθέτηση του Βλαδίμηρου Πόζνερ (μέλους της «Αδελφότητας του Σεράπιου» και οπαδού του δόγματος «Η τέχνη για την τέχνη», όπως προαναφέρθηκε), ο οποίος με αναφορές στην πνευματική ζωή της Ρωσίας, κάνει λόγο για απουσία της σοβιετικής λογοτεχνίας από τη ζωή και την αδυναμία της να λύσει τα προβλήματα που η ζωή ορθώνει μπροστά της.²⁴⁷

Η παρακμή της σοβιετικής λογοτεχνίας αποτέλεσε και το θέμα της εισήγησης ενός «εκ των σημαινόντων εις τα Σοβιέτ» συγγραφέων, του Αλέξη Τολστόι στο δέκατο «Συνέδριο των νέων», αποσπάσματα της οποίας, ειλημμένα από γαλλικές εφημερίδες, δημοσιεύονται στο περιοδικό. Ο εισηγητής συγκρίνει τον συγγραφέα του προηγούμενου αιώνα, που ήταν διανοούμενος και πνευματικός οδηγός, αφού η φιλολογία κυριαρχούσε στη ζωή και την πολιτική, με τον συγγραφέα της σύγχρονης του εποχής, αποδίδοντας τη μη ανάληψη ηγετικού ρόλου από τον δεύτερο στη μη συνειδητοποίηση της αρχής ότι η αλήθεια είναι μία και μοναδική. Εκτός από αυτό, ο Μάξιμος Γκόρκι ήδη από το 1935 παραπονιόταν για την ιστορικο-πολιτιστική άγνοια των Ρώσων συγγραφέων και απέδιδε τη συγγραφική ένδεια ή τη συγγραφή κακών

²⁴⁴ Orlando Figes, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, ό. π., σ. 185-186.

²⁴⁵ Ανδρέας Ζεβγάς, «Μάξιμος Γκόρκι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 229, 1936, σ. 941.

²⁴⁶ Ω., «Εφημερίδες και περιοδικά», π. *Νέα Εστία*, τχ. 187, 1934, σ. 909.

²⁴⁷ Γεώργιος Πράτσικας, «Ξένη πνευματική ζωή», π. *Νέα Εστία*, τχ. 189, σ. 1001.

έργων, αφενός στο ότι οι συγγραφείς δεν είχαν τίποτα να πουν και αφετέρου στο κατώτατο μορφωτικό επίπεδο. Συμπληρωματικά λειτουργεί και μία ρήση του διάσημου Ρώσου συγγραφέα Ζαχάρωφ που αποτυπώνει αλληγορικά (επιτυχημένα κατά τον συντάκτη) την κατάσταση της σοβιετικής φιλολογίας: «Εάν εις ένα αίμα καλής νεότητος προστεθεί αίμα ολιγότερον καλής, θα συνεπιφέρει μάλλον τον εκφυλισμό του πρώτου αίματος παρά τη βελτίωση του δευτέρου» με τον αρθρογράφο να επισημαίνει δηκτικά ότι «η *Πράβδα* ζητεί την κεφαλήν του Ζαχάρωφ επί πίνακι».²⁴⁸

Την ίδια εποχή οι επιθέσεις εναντίον του Τρότσκι και των ομοφρονούντων του επεκτείνονται και σε ζητήματα λογοτεχνίας και τέχνης. Στο προαναφερθέν άρθρο της *Λιττερατούρναγια Γκαζέττα*, που αναδημοσιεύεται από τα παρισινά *Φιλολογικά Νέα*, υπογραμμίζεται ότι ο «αρχηγός των φασιστών, τρομοκρατών, δολοφόνων και κατασκόπων» Τρότσκι που είναι κατά της οικοδόμησης του σοσιαλισμού σε μία χώρα-συνεπώς και στην Ε.Σ.Σ.Δ- αρνούνταν και τη δημιουργία σοσιαλιστικού πολιτισμού και προλεταριακής φιλολογίας. Ο Βορόνσκι, φίλος του Τρότσκι δήλωνε ότι η σοβιετική λογοτεχνία θα δημιουργούνταν μόνο από τους εκπροσώπους της αστικής ιντελιγκέντσιας και τους μικροαστούς συγγραφείς, διότι μόνο αυτές οι τάξεις κατέχουν τον αληθινό πολιτισμό και τα μυστικά της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Οι τροτσικιστές κατηγορούνται για την επιθυμία τους να κάνουν προσωπική τέχνη, να απελευθερώσουν την τέχνη από την πολιτική και να αποφύγουν τις επίσημες κατευθυντήριες γραμμές («διαταγές») για την καλλιτεχνική παραγωγή, τακτική που οδηγεί στην απουσία κάθε προσπάθειας πολιτικής ερμηνείας των φαινομένων και της δημιουργίας μιας λογοτεχνίας που εκφράζει την ιδεολογία των εχθρικών προς την οικοδόμηση του σοσιαλισμού τάξεων.²⁴⁹

Εντούτοις, προβάλλεται και μια ενδιαφέρουσα πλευρά της σοβιετικής λογοτεχνίας, η έλλειψη φυλετικών διακρίσεων σε αυτήν (σε αντίθεση με τη γερμανική). Οι παλαιότεροι λογοτέχνες, όπως ο Τολστόι έδειξαν προτίμηση στην άβυσσο της ρωσικής ψυχής και τη μοίρα του ρωσικού λαού. Το καινούριο καθεστώς (μεταπολίτευση) δεν παραδέχεται καμία φυλετική ιεραρχία και η κατευθυνόμενη λογοτεχνία είναι υποχρεωμένη να ακολουθεί αυτή τη γραμμή. Αρκετά παραδείγματα το επιβεβαιώνουν, όπως το *Θωρακισμένο τραίνο* του Βσέβολοντ Ιβάνωφ, όπου αναδεικνύεται η απόλυτη αλληλεγγύη λευκών και κίτρινων για την επιτυχία του

²⁴⁸ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 236, 1936, σ. 1462.

²⁴⁹ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 258, 1937, σ. 1437-1438.

κοινού στόχου με τον Κινέζο Σιν-Μπιν-Ου να θυσιάζεται για τους λευκούς αδελφούς του και αυτοί να δέχονται τη θυσία του σαν να προερχόταν από έναν δικό τους. Στο διήγημα *Το μωρό Σιβηριανοί αντάρτες*, αφού περιέθαλψαν ένα λευκό νήπιο, του έδωσαν για παραμάννα μια Μογγόλα. Όπως σχολιάζει ο συντάκτης του άρθρου, το «μητρικό γάλα δεν έχει χρώμα».²⁵⁰

3.7 Οι μετανοούντες διανοούμενοι

Η θεωρία της χρεοκοπίας του σοσιαλιστικού οράματος ενισχύεται και με τις αναφορές στους αριστερούς διανοούμενους και συγγραφείς που είτε μεταστράφηκαν ιδεολογικά είτε απογοητεύτηκαν από το σοβιετικό μοντέλο. Αναλυτικότερα, ο Βρετανός συγγραφέας George Bernard Shaw που σύμφωνα με την κριτική του περιοδικού πάντοτε έκλινε προς τα αριστερά, «προκαλώντας με τα έργα του ενθουσιασμό και αγαλλίαση στους αριστερίζοντες θαυμαστές του», με τη νέα του πολιτική κωμωδία *Το κάρο με τα μήλα* στρέφεται προς την αντίθετη πλευρά, αφού υποστηρίζει τη μοναρχία εναντίον του σοσιαλισμού και τη βασιλεία εναντίον της δημοκρατίας. Παρόλο που ο κριτικός δεν πιστεύει ότι ο Shaw απαρνιέται τις αριστερές ιδέες του, υποθέτει ότι οι οπαδοί του θα ετοιμάζονται να τον αποκηρύξουν για τις νέες θεωρίες που υποστηρίζει.²⁵¹

Ο Ελληνορουμάνος συγγραφέας Παναΐτ Ιστράτι αποτελεί περίπτωση φανατικού μπολσεβίκου που, όμως, άλλαξε ιδέες όταν το 1928 επισκέφθηκε τη Ρωσία και γνώρισε από κοντά την πολιτική κατάσταση εκεί.²⁵² Στη νεκρολογία του ο Πέτρος Χάρης αναφέρει ότι θεωρήθηκε προδότης τόσο από τους αστούς, όταν έγινε υμνητής των Σοβιέτ όσο και από τους κομμουνιστές μετά την επιστροφή του από τη Ρωσία και τη δημοσιοποίηση της πολεμικής του.²⁵³ Σύμφωνα με άρθρο του Αρίστου Καμπάνη στην *Πρωία* που αναδημοσιεύει η *Νέα Εστία*, «ο πρώην ορθόδοξος κομμουνιστής» στο βιβλίο του *Η γυμνή Ρωσία* περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα τη ζωή στη Ρωσία, εκφράζοντας την απογοήτευσή του για την αποτυχία της Ρωσικής Επανάστασης.²⁵⁴

²⁵⁰ Λάζαρος Πηνιάτογλου, «Ο φυλετικός ανταγωνισμός στην παγκόσμια λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 299, 1939, σ. 763-764.

²⁵¹ Γ., «Αγγλία: The apple car (Το κάρο με τα μήλα) κωμωδία του George Bernard Shaw», π. *Νέα Εστία*, τχ. 78, 1930, σ. 329-330.

²⁵² Β. Ν. Νικολετόπουλος, «Φιλολογικά Χρονολογία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 328, 1940, σ. 1039.

²⁵³ Πέτρος Χάρης, «Παναΐτ Ιστράτι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 201, 1935, σ. 442.

²⁵⁴ Ω., «Αγγέλματα-περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 78, 1930, σ. 334.

Το 1937 στη γαλλική πνευματική ζωή κυριαρχεί η υπόθεση της ιδεολογικής μεταστροφής του Αντρέ Ζιντ (Gide), που με το βιβλίο του *Επιστροφή από την Ε.Σ.Σ.Δ* εξέπληξε δυσάρεστα τους «μπολσεβικίζοντες διανοούμενους» της Γαλλίας. Η *Ουμανιτέ*, όργανο του κομμουνισμού, δεν έγραψε ούτε μία λέξη για αυτό, μολονότι οι πρώην πλέον φίλοι του εκστομίζουν βαριές απειλές εναντίον του «αποστάτη», όπως τον αποκαλούν. Ο ίδιος δε δείχνει να ταραάζεται και το βιβλίο του επανατυπώνεται διαρκώς,²⁵⁵ ενώ η *Πράβδα* δίνει την εξήγηση ή ότι εισήλθε στη χώρα των Σοβιέτ ενδύομενος τη σκευή του φίλου για να ψευδολογήσει ή ότι είναι άνθρωπος ασταθής στις πεποιθήσεις του και επιπόλαιος, «ανάξιος εκπρόσωπος της γαλλικής μπουρζουαζίας».²⁵⁶ Παρά τις ύβρεις με τις οποίες υποδέχθηκε το βιβλίο του η επίσημη εφημερίδα της Μόσχας και ενώ όλοι πίστεψαν ότι η ρήξη είναι οριστική, όπως γράφεται στην *Εφημερίδα των συζητήσεων*, οι επιτήδαιοι σοβιετικοί προπαγανδιστές, θεωρώντας τον χρήσιμο παρά τις απιστίες του, έδωσαν εντολή να μη θεωρείται ύποπτος. Αναγγέλλεται, μάλιστα ότι θα γράψει ένα συμπληρωματικό βιβλίο με τίτλο *Ρετούς* (επανόρθωση), προσπαθώντας να διασκεδάσει τις εντυπώσεις από το πρώτο. Η *Εφημερίς των συζητήσεων* κάνει λόγο για εκβιασμό του διαπρεπούς διανοούμενου από την Ε.Σ.Σ.Δ.²⁵⁷

Ωστόσο, όπως πληροφορείται ο αναγνώστης σε επόμενο τεύχος, το συγκεκριμένο βιβλίο που τιτλοφορείται *Retouches a mon retour de l' U.R.S.S* δεν αποτελεί επανόρθωση αλλά κατηγορητήριο εναντίον του σταλινικού καθεστώτος εξ ονόματος της κομμουνιστικής επανάστασης, την οποία ο Στάλιν πρόδωσε. Ο Αντρέ Ζιντ αποκαλύπτει σε αυτό ότι ένας ξένος συγγραφέας που αποδέχεται τη σταλινική πειθαρχία ανταμείβεται πλουσιοπάροχα, καθώς κρατικός εκδοτικός οίκος αναλαμβάνει την έκδοση των βιβλίων του σε εκατοντάδες αντίτυπα, με την υποχρέωση, βέβαια, να συγγράψει άρθρα που θα εξυμνούν το καθεστώς. Ο φιλολογικός *Φιγκαρό* παρατηρεί ότι η αποκάλυψη του Ζιντ εξηγεί γιατί «τόσοι πολλοί συγγραφείς σε πείσμα κάθε κριτικού πνεύματος και της αλήθειας ερωτοτροπούν με τη Μόσχα. Σφοδρός έρωτας που εξαργυρώνεται δεν είναι ιδεολογία αλλά βιοποριστικό επάγγελμα».²⁵⁸ Λίγο καιρό αργότερα το ίδιο έντυπο δημοσιεύει την πληροφορία ότι ο Γάλλος διανοούμενος «αηδιασμένος από την πολιτικήν και τας

²⁵⁵ Α., «Αγγέλματα- ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 241, 1937, σ. 75.

²⁵⁶ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 242, 1937, σ. 157.

²⁵⁷ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 249, 1937, σ. 717.

²⁵⁸ Α., «Αγγέλματα- ειδήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 254, 1937, σ. 119.

διενέξεις που προκάλεσαν τα δύο βιβλία του περί Ρωσίας» προτίθεται να εγκαταλείψει τη Γαλλία για μία μεγάλη αποστολή στον Ισημερινό.²⁵⁹

Εκτός από αυτό, οι γαλλικοί φιλολογικοί κύκλοι παρακολουθούν με ενδιαφέρον τους δημόσιους διαξιφισμούς -σε ιδεολογικό επίπεδο- ανάμεσα στον Αντρέ Ζιντ και τον Ρομαίν Ρολάν. Με βάση την *Εφημερίδα των συζητήσεων* ο πρώτος μέσω των δύο προαναφερθέντων βιβλίων του, χρησιμοποιώντας τεκμήρια, κατηγορεί το σοβιετικό καθεστώς ότι επανέφερε την ανισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους και εγκατέστησε κοινωνική τυραννία, με αποτέλεσμα να απομακρύνεται συνεχώς και σταθερά από τη μαρξιστική νοοτροπία, σε αντίθεση με τον Ρομαίν Ρολάν «που παραμένει αιχμάλωτος της χίμαιράς του».

Στο ίδιο άρθρο ανιχνεύεται και μια ενδιαφέρουσα πληροφορία, που καταδεικνύει τις σκοτεινές πρακτικές του σοβιετικού καθεστώτος. Το *Ημερολόγιο* του Ρολάν σφραγίστηκε και κατατέθηκε από τον ίδιο σε δημόσια βιβλιοθήκη της Ελβετίας για εικοσιπέντε χρόνια, επειδή φοβόταν μήπως η πνευματική του διαθήκη λογοκριθεί μετά τον θάνατό του. Διαδίδεται μάλιστα ότι η Ε.Σ.Σ.Δ, φοβούμενη ότι στις προσωπικές του αυτές σημειώσεις περιλαμβάνονται επικρίσεις για πρόσωπα του καθεστώτος, του έστειλε μία προπαγανδίστρια του Κομμουνιστικού κόμματος, η οποία αρχικά έγινε γραμματέας του και στη συνέχεια γυναίκα του και «δικτάτωρ του».²⁶⁰

Ανάλογη περίπτωση φίλα προσκείμενου προς τον κομμουνισμό συγγραφέα που αναθεώρησε όσα πίστευε μετά από επίσκεψή του στη Ρωσία είναι αυτή του Ρολάν Ντορζελές, ο οποίος δε εντόπισε στο ταξίδι του το ιδεώδες ενός νέου κόσμου. Ο Λουί Φερντινάν Σελίν, κομμουνιστής μέχρι πρότινος μετατρέπεται με τη σειρά του σε αμείλικτο αρνητή του κομμουνισμού. Στο έργο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Mea culpa* ομολογεί ότι εξαπατήθηκε ολοκληρωτικά από αυτόν και εκτιμά ότι «ο υλιστικός κομμουνισμός είναι πρωτίστως η ύλη και όταν πρόκειται περί της ύλης, δεν είναι ατυχώς πάντοτε η καλύτερα που κυριαρχεί. Είναι αντιθέτως η πλέον κυνική και η πλέον απεχθής». Προκειμένου να ενισχύσει την πειστικότητά του παραθέτει ως τεκμήρια παραδείγματα και γεγονότα με τα οποία αποδεικνύεται, όπως γράφει, ότι η Ρωσία ζει από το ένα δέκατο του προϋπολογισμού ενώ η αστυνομία, η προπαγάνδα και ο στρατός ζουν σε βάρος των υπόλοιπων εννέα δεκάτων.²⁶¹ Με αρκετή αοριστία

²⁵⁹ Α., «Αγγέλματα- ειδήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 257, 1937, σ. 1359.

²⁶⁰ Α., «Αγγέλματα- ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 255, 1937, σ. 1198-1199.

²⁶¹ Α., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 242, 1937, σ. 157-158.

και χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις η *Εφημερίς των συζητήσεων* αναφέρεται σε έναν ακόμη δυσαρεστημένο από την Ε.Σ.Σ.Δ συγγραφέα τον Ζαν Φοντενούα, ο οποίος μετά τον πόλεμο στήριξε όλες τις ελπίδες του σε αυτήν αλλά απογοητεύτηκε, όταν την επισκέφτηκε, ενώ ίδιες απογοητεύσεις τον ανέμεναν και κατά την επίσκεψή του στην Κίνα, συνειδητοποιώντας ότι η «επαναστατική ζύμη καταστρέφει όλα τα αποθέματα και τις καλές προθέσεις του ατόμου». ²⁶²

3.8 Ανακεφαλαίωση

Συγκεφαλαιώνοντας, διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα των δημοσιευμάτων της *Νέας Εστίας* παρουσιάζει τον κομμουνισμό ως μία χίμαιρα με καταστροφικές συνέπειες για τη Σοβιετική Ένωση, εστιάζοντας στη διάψευση των προσδοκιών όσων πίστεψαν στη δυνατότητα εφαρμογής του. Ιδιαίτερη θέση στη θεματολογία του περιοδικού κατέχουν οι ακρότητες της σταλινικής περιόδου, οι διώξεις εναντίον των αντιφρονούντων και των ανθρώπων του πνεύματος και η λογοκρισία. Πέραν όμως από τις επιπτώσεις στον σοβιετικό κόσμο, προβάλλεται εκτεταμένα ο κίνδυνος που διατρέχει η ελληνική νεολαία, η ελληνική παράδοση αλλά και τα εθνικά θέματα από τη διείσδυση του κομμουνισμού.

Αναφορικά με τους Έλληνες κομμουνιστές λογοτέχνες, σε γενικές γραμμές αναγνωρίζεται το συγγραφικό τους ταλέντο και η αξία τους αλλά ασκείται έντονη κριτική στον δογματισμό τους, την τάση τους να ερμηνεύουν όλα τα φαινόμενα από τη μαρξιστική σκοπιά και την προσπάθειά τους να επιβάλουν την ιδεολογία τους μέσα από τα έργα τους. Στο ίδιο κλίμα κινούνται και οι κριτικές θεατρικών έργων, εμπνευσμένων από τον κομμουνισμό, συντηρώντας το μοτίβο της δυστυχίας στην οποία οδηγούν οι κομμουνιστικές ιδέες και της απογοήτευσης από την πίστη στον μπολσεβικισμό. Ωστόσο, το σύνολο των αρθρογράφων δε συνηγορεί υπέρ της καθαρεύουσας ως μέσου ανάσχεσης της κομμουνιστικής απειλής και επιχειρεί να ανασκευάσει τους ισχυρισμούς ότι ο δημοτικισμός ταυτίζεται με τον κομμουνισμό.

Κοινή παραδοχή των στελεχών του περιοδικού είναι η αντίθεσή τους στη στράτευση της τέχνης σε ιδεολογικούς σκοπούς και η ομοφωνία τους υπέρ μιας ενιαίας τέχνης, που υπηρετεί μόνο την ανθρωπότητα και δε διαχωρίζεται σε αστική και προλεταριακή. Παρόλα αυτά, φιλοξενείται μελέτη του τροτσκιστή εκείνη την περίοδο Χουρμούζιου για τη μετεπαναστατική λογοτεχνία αλλά και οι δημόσιες

---

²⁶² Α., «Αγγέλματα- ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 243, 1937, σ. 236.

αντιπαραθέσεις του με τους επικριτές του στη συνέχεια. Στη στήλη του κινηματογράφου, όπου κυριαρχεί η πένα του προοδευτικού Γ. Μακρή, εξάιρεται ο σοβιετικός κινηματογράφος για τη μορφωτική του αξία, τον ρεαλισμό του, την τεχνική του αρτιότητα, τις ικανότητες των συντελεστών του και την απήχησή του στις πλατιές μάζες. Τέλος, πυκνές είναι οι αναφορές στους ξένους στοχαστές που μετά τον αρχικό τους ενθουσιασμό για τον κομμουνισμό είτε αποστασιοποιήθηκαν από αυτόν είτε μετατράπηκαν σε αρνητές του.

Κεφάλαιο τέταρτο

Η πρόσληψη του φασισμού στη *Νέα Εστία*

Ποιο νόημα απέδωσαν οι διανοούμενοι της *Νέας Εστίας* στην άνοδο του φασισμού και του ναζισμού και στην εγκαθίδρυση αυταρχικών κυβερνήσεων στην Ιταλία και τη Γερμανία; Απέναντι σε αυτές τήρησαν στάση ανοχής ή καταδίκασαν απερίφραστα τις πρακτικές τους; Πώς αποτιμούσαν τη μεταξική δικτατορία; Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα. Το πρώτο υποκεφάλαιο διερευνά τη θεώρηση του φασιστικού καθεστώτος του Μουσολίνι, το δεύτερο εξετάζει τις αποχρώσεις των αναφορών στη Γερμανία του Χίτλερ, το τρίτο ανιχνεύει τη νοηματοδότηση της φιλοσοφίας του Νίτσε και της διασύνδεσής της με τον εθνικοσοσιαλισμό και η ενότητα ολοκληρώνεται με την οπτική της συντακτικής ομάδας του περιοδικού για το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.

4.1 Η Ιταλία του Μουσολίνι

Το 1922 ο Μπενίτο Μουσολίνι ανέλαβε την εξουσία στην Ιταλία μετά την «πορεία προς τη Ρώμη» της ομάδας δράσης που ηγούνταν, των επονομαζόμενων «Μελανοχιτώνων». Ο Μουσολίνι αλλά και ο Giovanni Gentile, θεωρητικός του ιταλικού φασισμού οραματίζονταν μια νέα τάξη πραγμάτων, μια νέα Ιταλία που θα εκπλήρωνε την εκπολιτιστική της αποστολή για λογαριασμό της ανθρωπότητας.²⁶³ Οι πρώτες αναφορές του περιοδικού στον Ιταλό ηγέτη έχουν θετική χροιά, καθώς παρουσιάζεται διαλλακτικός αλλά και θεράποντας της πνευματικής ζωής. Πιο διευκρινιστικά, στο αφιέρωμα στη ζωή και το έργο της Ματθίλδης Σεράο αναφέρεται ότι η Ιταλίδα με ελληνική καταγωγή διηγηματογράφος πικράθηκε μετά την επικράτηση του φασισμού και τάχθηκε εναντίον του, αλλά και ο ίδιος αρχικά στάθηκε δηκτικός και ειρωνικός απέναντί της · σύντομα, όμως, συμφιλιώθηκαν, εκείνη έγινε φίλη του και εκείνος ενθουσιώδης θαυμαστής της.²⁶⁴ Στη συνέχεια, εξαιρείται η συμβολή του στην ίδρυση της Ιταλικής Ακαδημίας με την απουσία ονομαστών συγγραφέων από τη σύνθεσή της να οφείλεται στη βούληση του Μουσολίνι να μην κατέχουν τα μέλη της άλλα αξιώματα πέραν του συγκεκριμένου. Ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη της Ακαδημίας αναφέρεται και το όνομα του Φ. Τ.

²⁶³ Roger Griffin, *Modernism and Fascism The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 191,193.

²⁶⁴ Κ.Κ., «Η χρονογραφία-η λογοτεχνία: Ιταλία, Ματθίλδη Σεράο», π. *Νέα Εστία*, τχ. 9, 1927, σ. 566.

Μαρινέτι, ²⁶⁵ φουτουριστή ηγέτη και ιδρυτικού μέλους του φασιστικού κόμματος, που μοιραζόταν με τον Μουσολίνι το ίδιο όραμα για την Ιταλία.²⁶⁶

Ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, εξετάζοντας τα εκθέματα του ιταλικού περιπτέρου της διεθνούς έκθεσης Βενετίας, διαπιστώνει την εντονότατη επίδραση του φασισμού στην ιταλική τέχνη της εποχής. Αξίζει να τονιστεί ότι η διοργάνωση εκθέσεων από το φασιστικό κράτος εντάσσεται στις προσπάθειες τόνωσης της πολιτιστικής παραγωγής και αφομοίωσης του ήθους του νέου κράτους και πως η τέχνη λειτουργούσε ως πηγή αναγεννητικών μύθων, απαραίτητων για τη διαμόρφωση μιας ζωτικής σημασίας νέας κοινότητας, της εθνικής.²⁶⁷ Στα συγκεκριμένα έργα, που ο γράφων τα παραλληλίζει με τα άκαμπτα ρωμαϊκά έργα και τα ονομάζει «φαντασιοπληξίες και τερατωδίες», δεσπόζουν άπειρες προσωπογραφίες και προτομές του Μουσολίνι, αναπαραστάσεις επεισοδίων της φασιστικής επανάστασης, όπως η «Prima ondata», του Πρίμο Κόντι, όπου ο Μουσολίνι παρουσιάζεται πάνω σε άσπρο άλογο να οδηγεί τα πλήθη των φασιστών ή η «Rivoluzione Fascista» του Πλίνιο Νομελλίνι, η «Via di Roma» του Αντόνιο Μπαρρέρα και η αλληγορία «Οι οικοδόμοι» του Μάρτενς.²⁶⁸ Ωστόσο, τα κρίνει για το αισθητικό τους αποτέλεσμα και όχι για την ενδεχόμενη εργαλειοποίησή τους από το καθεστώς για προπαγανδιστικούς λόγους.

Δε συμβαίνει, όμως, το ίδιο με τον Νάσο Δετζώρτζη που φαίνεται να έχει αντιληφθεί τους συμβολισμούς που κρύβονται στα έργα που εκτίθενται στην «Ιταλική Εβδομάδα Αθηνών». Η παντοδυναμία του Μουσολίνι αποτυπώνεται στο υπερφυσικό σε μέγεθος χάλκινο κεφάλι του, έργο του Γκιουζέππε Γκρατσιόζι, το οποίο περιγράφει ως βαρύ και αγριωπό με δυνατά τονισμένα τα σκληρά χαρακτηριστικά του και τον προγναθισμό του και το αντιπαραβάλλει με το μικρό, μαρμάρينو, κάτασπρο κεφάλι του Ιταλού βασιλιά, Βιττόριο Εμμανουέλε με μια ασήμαντη συνοφρύωση ως μόνη έκφραση ζωής.²⁶⁹ Σχετικά με τον πίνακα του νεότερου καλλιτέχνη Πρίμο Κόντι που αναπαριστά την κάθοδο των φασιστικών φαλάγγων στη Ρώμη, ο αρθρογράφος σχολιάζει ότι είναι όχι μόνο ασήμαντος αλλά και κωμικός. Σε αυτόν ο Ντούτσε παριστάνεται πάνω σε άσπρο άλογο να προχωρεί επικεφαλής των φασιστών του, με τον μελετητή να παρατηρεί ότι όσοι είναι στο πρώτο επίπεδο

²⁶⁵ Ψ., «Η λογοτεχνία-κριτική-Ιταλία: η ίδρυση της Ακαδημίας», π. *Νέα Εστία*, τχ. 58, 1929, σ. 388.

²⁶⁶ Roger Griffin, *Modernism and Fascism The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, ό. π., σ. 213.

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 230, 232.

²⁶⁸ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Η σύγχρονη τέχνη», π. *Νέα Εστία*, τχ. 91, 1930, σ. 1023.

²⁶⁹ Νάσος Δετζώρτζης, «Έκθεση της Ιταλικής Εβδομάδος Αθηνών», π. *Νέα Εστία*, τχ. 107, 1931, σ. 580.

μοιάζουν καταπληκτικά μεταξύ τους, υπαινισσόμενος προφανώς την εξομοίωση του φασίστα με τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας του και την απώλεια της ατομικότητάς του. Συνεχίζοντας την αποκωδικοποίηση των συμβολισμών, περιγράφει την εικόνα ενός «φλογοκόκκινου δράκοντα» που κείτεται νικημένος από έναν φασίστα, υπονοώντας ότι το κόκκινο χρώμα παραπέμπει σε επαναστάτη ή κομμουνιστή. Τέλος, προσθέτει ότι το έργο είναι εμπνευσμένο από την εποποιία του Ναπολέοντα και συγκεκριμένα από τον πίνακα που ζωγράφισε ο David μετά τη μάχη του Μαρέγκο, στην οποία ο Βοναπάρτης παρουσιάζεται έφιππος να περνάει τις Άλπεις.²⁷⁰

Κλείνοντας το σημείωμά του, ως «βέβηλος και αμύητος», όπως αυτοσαρκάζεται, εκφράζει την απορία γιατί το ελληνικό κράτος αγόρασε ένα μετάλλιο που από τη μια του όψη απεικονίζει τον Μουσολίνι και από την άλλη περιλαμβάνει φασιστικά σύμβολα και έναν στίχο από φασιστικό ύμνο, υπογραμμίζοντας πως αυτό το αντικείμενο δε θα έπρεπε να έχει θέση σε ένα εθνικό μουσείο, διότι δεν αποτελεί αντικείμενο τέχνης, ενώ στο τέλος καταλήγει: «Η Τέχνη είναι Τέχνη και τη σεβόμαστε και τη βάνομε πάρα πάνου από σύνορα, εθνισμούς και πατρίδες. Όταν παύει να είναι Τέχνη και γίνεται πολιτική, άλλο ζήτημα...».²⁷¹ Τα ερωτήματα που θέτει («Τι τους βρήκε και τα αγόρασε; Άλλα καλύτερα δεν υπήρχαν;») προσιδιάζουν σε απλοϊκό, προφορικό ύφος και στόχο έχουν να προσελκύουν την προσοχή του κοινού για αυτή την κίνηση της βενιζελικής κυβέρνησης (όπως σημειώνει ο Kallis, σύμφωνα με τον Mazower ο Βενιζέλος είχε υποστηρίξει πτυχές του φασιστικού εναγκαλισμού με τη δικτατορία στην Ιταλία)²⁷² ενώ τα αποσιωπητικά στο τέλος του άρθρου καλούν τον αναγνώστη να προβληματιστεί για το θέμα και να εξάγει τα δικά του συμπεράσματα.

Από την άλλη, ο Θράσος Καστανάκης αναδεικνύει τις ικανότητες του Μουσολίνι ως θεατρικού συγγραφέα σε κριτική του για το έργο του *Οι εκατό μέρες που παίζεται στο παρισινό «Νουβέλ-Αμπιγκύ»*. Ο κριτικός, επαναλαμβάνοντας τη λέξη «δικτάτορες», δίνει έμφαση στο «δικτατορικό πανδαιμόνιο» που έχει κατακλύσει την Ευρώπη, γεγονός που ωθεί το ίδιο κοινό που παρακολούθησε με ενδιαφέρον τη βιογραφία του Λένιν (έγινε λόγος παραπάνω) να σπεύδει να παρακολουθήσει και τη συγκεκριμένη παράσταση, που εξιστορεί τις τελευταίες περιπέτειες του Ναπολέοντα στην εξορία. Το έργο αυτό σύμφωνα με τον κριτικό

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 582-583.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 584.

²⁷² Aristotle Kallis, «International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece», ό.π., σ. 203.

αποτελεί μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για τον δημιουργό του να ξεδιπλώσει τις απόψεις του για τα τρωτά του κοινοβουλευτισμού και τα λάθη της Γαλλικής Επανάστασης «μακριά από ρητορισμό και προπαγάνδα». ²⁷³

Θετικά αντιμετωπίζει και ο Γεώργιος Πράτσικας το συγγραφικό έργο στο οποίο επιδίδεται ο Μουσολίνι «παρά το βάρος της πολιτικής» αλλά και τη γενικότερη προσπάθειά του να εκσυγχρονίσει ριζικά την Ιταλία. Σύμφωνα με τον γράφοντα η βιογραφία του αδελφού του Ντούτσε, Αρνάλντο, αφιερωμένη στη μνήμη του και υπαγορευμένη από την αδελφική αγάπη, με το εξομολογητικό της ύφος έχει κατακτήσει το ιταλικό κοινό. Στη συνέχεια εύχεται να γνωρίσει ευρεία αποδοχή το βιβλίο, ώστε να αισθανθούν και άλλοι την ίδια συγκίνηση που βίωσε και ο ίδιος, διατρέχοντας τις «υπέροχες, άρτιες από λογοτεχνική άποψη σελίδες του, δονούμενες από τα ιδεώδη που δείχνουν στους λαούς τον αληθινό προορισμό τους». Ο αδελφός του Μουσολίνι υπήρξε επί δώδεκα χρόνια ο πιο πιστός του συνεργάτης και τον βοήθησε με τον ενθουσιασμό του στο ξέσπασμα της επανάστασης, που έμελλε να αλλάξει τη μορφή και τη σύνθεση της Ιταλίας. Ως διευθυντής του «Πόπολο Ντ' Ιτάλια» κατεύθυνε τον αγώνα του φασισμού και προπαγάνδιζε για τις αρχές και τις ιδέες του νέου καθεστώτος, αφιερώνοντας τη ζωή του στην επικράτηση του καινούριου κόσμου που θα αναγεννήσει την Ιταλία. ²⁷⁴

Ωστόσο, οι άνθρωποι του πνεύματος που δεν είναι αρεστοί στο καθεστώς παραμερίζονται σύμφωνα με σουηδικό άρθρο που μεταφράζεται και δημοσιεύεται στο περιοδικό. Έτσι, αρκετοί Ιταλοί υποψήφιοι για τα βραβεία Νόμπελ αποκλείονται, επειδή ενδεχόμενη βράβειυσή τους θα προκαλούσε διεθνείς περιπλοκές, όπως ο φυγάς Γκουλιέλμο Φερρέρι που έχει βρει άσυλο στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης και ο Μπενεντέτο Κρότσε, πνευματικός ηγέτης της Ιταλίας πριν από την επιβολή της δικτατορίας που βρίσκεται απομονωμένος και καταδικασμένος σε σιωπή στη Νεάπολη. ²⁷⁵

Σταδιακά πυκνώνουν οι αντιδράσεις απέναντι στον φασισμό από στοχαστές που έχουν αφουγκραστεί τα μηνύματα του καιρού τους. Έτσι, γίνεται μνεία σε άρθρο του Μυριβήλη στην *Πρωία* με τίτλο «Λογοτεχνία και πολιτική», που αποδίδει τα αίτια της ανόδου των δύο σύγχρονων δικτατόρων και αρχηγών μεγάλων λαών, του

²⁷³ Θράσος Καστανάκης, «Το θέατρο-κριτική: Οι εκατό μέρες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 123, 1932, σ. 157-158.

²⁷⁴ Γ. Πράτσικας, «Ξένη πνευματική ζωή-περί τα γεγονότα και τα ζητήματα: Ιταλία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 174, 1934, σ. 279-280.

²⁷⁵ Γεωργία Ταρσούλη, «Το βραβείο Νόμπελ και η Σουηδία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 190, 1934, σ. 1045-1046.

Μουσολίνι και του Χίτλερ στη ρητορική τους δεινότητα αλλά και στο γεγονός ότι εκμεταλλεύονται- όσο περισσότερο μπορούν- τη φαντασία των μαζών με τον έντονο λόγο, τη λυρική έκφραση και τη χρησιμοποίηση παλαιών συμβόλων.²⁷⁶ Πιο μαχητικός ο Χρ. Ευελπίδης με άρθρο του στο περιοδικό *Σήμερα*, με τον τίτλο του οποίου («Κύμα του φασισμού») αισθητοποιείται παραστατικά η ορμή με την οποία εξαπλώνεται η φασιστική ιδεολογία, απευθύνει κάλεσμα σε καλλιτέχνες, επιστήμονες, διανοούμενους- των οποίων η ελευθερία της σκέψης απειλείται από τον φασισμό- να πρωτοστατήσουν στην οργάνωση μιας αντιφασιστικής εκστρατείας και να αντιταχθούν στη φασιστική επιβολή.²⁷⁷

4.2 Η Γερμανία του Χίτλερ

Οι συνθήκες κρίσης στη Γερμανία μετά την παγκόσμια κατάρρευση του καπιταλισμού το 1929, την οικονομική καταστροφή που ακολούθησε και την παράλυση του πολιτικού συστήματος της δημοκρατίας της Βαϊμάρης προλείαναν το έδαφος για την έλευση του Αδόλφου Χίτλερ ως σωτήρα και λυτρωτή και την ανάρρησή του στην εξουσία, με σκοπό να αποτρέψει την παρακμή του γερμανικού λαού. Οι υποσχέσεις του Χίτλερ, που υιοθέτησε τον ρόλο του προφήτη, για να δώσει τέλος στην οικονομική δυσπραγία και να λυτρώσει το ταπεινωμένο έθνος, διαμορφώνοντας μια νέα κοινωνία, βρήκαν απήχηση στον λαό και ειδικά στις τάξεις των συντηρητικών που φοβούνταν την αυξανόμενη δύναμη της αριστεράς. Το ναζιστικό κόμμα του, αποτελούμενο από ένα μοναδικό κράμα εθνικισμού, ρατσισμού, αντισημιτισμού και αντιμαρξιστικού σοσιαλισμού, ενσάρκωνε ένα παλιγγενετικό όραμα για μια νέα τάξη πραγμάτων. Σύμφωνα με τον Στίβενς ο ναζισμός είχε αναλογίες με τη θρησκεία: ο Χίτλερ αντιστοιχούσε στον Μεσσία, το βιβλίο του *Mein Kampf* στο ιερό βιβλίο, η σβάστικα στον σταυρό-σύμβολο, το ράλι Νυρεμβέργης στις θρησκευτικές πομπές, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στον αφορισμό για τους αιρετικούς, οι Εβραίοι στον διάβολο, το χιλιετές Ράιχ στη χιλιετή υπόσχεση και η Ανατολή στη Γη της Επαγγελίας.²⁷⁸

Το Τρίτο Ράιχ υπήρξε ένα ολοκληρωτικό μοντερνιστικό κράτος που στήριζε την ανάπτυξή του στον επανασχεδιασμό της κοινωνίας. Με γνώμονα αυτή την αρχή κάθε έργο τέχνης του οποίου η μορφή ή το περιεχόμενο υπονόμευαν τις αξίες της

²⁷⁶ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 185, 1934, σ. 814.

²⁷⁷ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 160, 1933, σ. 902.

²⁷⁸ Roger Griffin, *Modernism and Fascism The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, ό. π., 261,270, 273-275, 277-278.

νέας εθνικής κουλτούρας, υποβαλλόταν σε έλεγχο πριν από τη δημοσίευσή του. Έτσι, τον Μάιο του 1933 υπό την προεδρία του Γκέμπελς «παρακμιακά» βιβλία ρίχτηκαν στην πυρά.²⁷⁹ Ορμώμενος από την επικαιρότητα της εποχής του, ο Παύλος Νιρβάνας στο χρονογράφημά του με τίτλο «Εχθροί του βιβλίου» αναφέρεται αποδοκιμαστικά στην καύση ανεπιθύμητων βιβλίων στη χιτλερική Γερμανία, αποτιμώντας την ως «βάρβαρη θυσία στον Ήφαιστο» και προβλέποντας με απαισιοδοξία ότι θα ακολουθήσουν και άλλες τέτοιες πράξεις.²⁸⁰

Το χιτλερικό όραμα της εθνικής σωτηρίας του γερμανικού λαού, εκτός από την εκκαθάριση των τεχνών και του τύπου από κάθε εκφυλιστικό στοιχείο και την εξάλειψη των δυσλειτουργιών της παρηκμασμένης κοινωνίας, απότοκου της φθοράς που προκαλεί ο σημιτισμός, απαιτούσε και τη δημιουργία μιας εθνοτικά καθαρής «εθνικής κοινότητας» με την εξολόθρευση των εχθρών του λαού. Ως επακόλουθο αυτού δαιμονοποιήθηκαν οι Εβραίοι και σφυρηλατήθηκε η πεποίθηση ότι οι Γερμανοί είναι ένας Άριος λαός που συμμετείχε σε πόλεμο εναντίον κατώτερων φυλετικά ανθρώπων, ανίκανων να παράξουν πολιτισμό. Ως εκ τούτου οι πολίτες υποβάλλονταν σε πλύση εγκεφάλου μέσα από ντοκιμαντέρ που προπαγάνδιζαν υπόρρητα την Τρίτη Λύση (καθώς η γενοκτονία των Εβραίων έλαβε χώρα με μυστικότητα), κινηματογραφικές ταινίες που αναδείκνυαν την έννοια της θυσίας στο έθνος αλλά και ανώδυνες κωμωδίες που ικανοποιούσαν την ανάγκη ψυχαγωγίας των σκληρά εργαζόμενων ανθρώπων.²⁸¹

Τα παραπάνω εξακριβώνονται και στην έρευνα του Γ. Μακρή, που αποφαίνεται ότι η γερμανική κινηματογραφική παραγωγή κατά το 1933 δεν προμηνύεται πλούσια εξαιτίας του Χίτλερ που «φρόντισε να την υποτάξει και αυτήν στον στενόμυαλο και ανελεύθερο έλεγχό του», με αποτέλεσμα οι περισσότεροι Γερμανοί σκηνοθέτες και ηθοποιοί να αναγκαστούν να εγκαταλείψουν τη χώρα τους (αρκετοί κατέφυγαν στη Γαλλία), επειδή έτυχε κάποιои μακρινοί συγγενείς τους να είναι Εβραίοι. Επιπλέον, το Νουμπάμπελσπεργκ, η κινηματογραφική πρωτεύουσα της Γερμανίας έχει μετατραπεί σε εργαστήριο προπαγάνδας του Εθνικοσοσιαλισμού και αυτό αποτελεί το μεγαλύτερο πλήγμα για τον γερμανικό κινηματογράφο.²⁸² Παρόλα αυτά ο Μακρής διατηρεί την αισιοδοξία του, εκφράζοντας την άποψη ότι

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 27, 267, 300.

²⁸⁰ Παύλος Νιρβάνας, «Εχθροί του βιβλίου», π. *Νέα Εστία*, τχ. 156, 1933, σ. 628.

²⁸¹ Roger Griffin, *Modernism and Fascism The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, ό. π., σ. 261-263, 285, 304.

²⁸² Γ. Μακρής, «Ενώ αρχίζει η σεζόν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 164, 1933, σ. 1116.

«όσοι Χίτλερ, Ντόλφους, Μουσολίνι και αν θέλουν να μεταβάλουν την τέχνη του κινηματογράφου σε προπαγανδιστική ρεκλάμα [...] όσο και αν αντιδρούν οι ανελεύθερες κυβερνήσεις [...] οι μεγάλες ταινίες θα δημιουργούνται, δίνοντας στον κινηματογράφο τη θέση που του αρμόζει».²⁸³ Σύντομα, όμως, διαψεύδεται, όταν διαπιστώνει ότι επί χιτλερικής Γερμανίας δε συνεχίστηκε η παραγωγή των αριστουργημάτων των ετών 1926-1932, γεγονός που έχει επίπτωση και στη διεθνή κινηματογραφική παραγωγή.²⁸⁴

Ο ίδιος μελετητής κάνει λόγο και σε επόμενο τεύχος για την παρακμή της τέχνης και γενικότερα του πολιτισμού της Κεντρικής Ευρώπης. Με μεταφορική γλώσσα αισθητοποιεί παραστατικά την ευθύνη του καθεστώτος για αυτή την παρακμή («Η Γερμανία και η Αυστρία πνίγηκαν στους θολούς ατμούς της προπαγάνδας και της πνευματικής τρομοκρατίας») και με τα παραδείγματα που παραθέτει τεκμηριώνει την άποψη ότι ο περιορισμός της ελευθερίας των δημιουργών ήταν αποτέλεσμα της τυραννίας του φασισμού: «Ο Παμπστ δεν αναγνώρισε ως Αρχιερέα τον Γκαίμπελς, με αποτέλεσμα να χάσει την ελευθερία του και να σταματήσει να δημιουργεί. Η Βιέννη στενάζει κάτω από την τυραννία της Ρώμης. Η Ουγγαρία που τόσα έχει προσφέρει στον κινηματογράφο, έχει και αυτή τον φασισμό της».²⁸⁵

Το θέμα της αποβολής κάθε εβραϊκού στοιχείου από τη γερμανική λογοτεχνία σε υπερβολικό μάλιστα βαθμό αλλά και των διώξεων εναντίον των Εβραίων αναδεικνύει ο Κώστας Ουράνης σε χρονογράφημά του, επισημαίνοντας ότι η Γερμανία του Χίτλερ και των «αμιγών Αρίων» αποσιώπησε την επέτειο θανάτου του Χάινε, του μεγαλύτερου μετά τον Γκαίτε ποιητή της Γερμανίας, επειδή ήταν τέκνο μισητής φυλής, από την οποία η Γερμανία πασχίζει να απαλλαγεί με τους τρόπους που όλοι γνωρίζουν, όπως χαρακτηριστικά γράφει. Αν και πεθαμένος ογδόντα χρόνια, ο Χάινε θεωρείται για τους Γερμανούς ό, τι και οι υπόλοιποι Εβραίοι, για τους οποίους οι περαστικοί διαβάζουν προειδοποιήσεις ότι είναι «ανεπιθύμητοι», αυτοί πρώτα και ύστερα τα σκυλιά. Εκτός από την εβραϊκή του καταγωγή, ο Χάινε είναι μισητός επειδή είχε μιλήσει με ειρωνεία και αυθάδεια για του Γερμανούς. Αυτό εξηγεί γιατί έχουν εξαφανιστεί τα βιβλία του από τις προθήκες των βιβλιοπωλείων. Ο Ουράνης δε γνωρίζει αν τα βιβλία του Χάινε κάηκαν μαζί με αυτά άλλων

²⁸³ Γ. Μακρής, «Απολογία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 180, 1934, σ. 566-567.

²⁸⁴ Γ. Μακρής, «Αρχή της σεζόν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 190, 1934, σ. 1050.

²⁸⁵ Γ. Μακρής, «Ηρωικό πανηγύρι», π. *Νέα Εστία*, τχ. 224, 1936, σ. 583.

γερμανοεβραίων συγγραφέων στη συμβολική πυρά που άναψαν στις δημόσιες πλατείες οι εθνικοσοσιαλιστές όταν ανέβηκαν στην εξουσία. Γνωρίζει, όμως, ότι έχει απαγορευτεί η έκδοση και η πώλησή τους. Ακολούθως, παραλληλίζει το τείχος σιωπής που κυριαρχεί γύρω από τον Χάινε με τις ζώνες που κατά τον Τάκιτο δημιουργούσε γύρω του ο Αννίβας, προελαύνοντας ως κατακτητής. Άλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα απαγορεύσεων που παραθέτει είναι η μετονομασία δρόμων με το όνομά του, αλλά και ότι το σπίτι του στο Ντίσελντορφ πάει να προσελκύει επισκέπτες και να θεωρείται αξιοθέατο σε αντίθεση με το σπίτι του Γκαίτε στη Φρανκφούρτη.

Τουναντίον, όπως σημειώνει ο Ουράνης, η Γαλλία τίμησε μέσω του καθημερινού και περιοδικού τύπου τον μεγάλο αυτό ποιητή με πληθώρα άρθρων.²⁸⁶ Ένα από αυτά ήταν του Φ. Μπερτώ στα *Φιλολογικά Νέα Γαλλίας*, που εξήρε τον πατριωτισμό, την πίστη και την αφοσίωση του ποιητή, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι η Γερμανία θα έπρεπε να του στήσει άγαλμα και ότι επαναλαμβάνονταν η ίδια ιστορία όπως με τον Γκαίτε και τον Νίτσε εναντίον των οποίων εκδηλώθηκαν οι συμπατριώτες τους.²⁸⁷

Ωστόσο, ο παραγκωνισμός συγγραφέων από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς αφορά και Γερμανούς κλασικούς σύμφωνα με άρθρο του γαλλικού περιοδικού *Μαριάννα*, στο οποίο αναφέρεται ότι ο Λέσσιγκ περιέπεσε οριστικά σε δυσμένεια μετά τη συγγραφή του έργου του *Νάθαν ο σοφός*, στο οποίο παρουσίαζε έναν Εβραίο ως πρότυπο αρετής και σωφροσύνης. Επίσης, η προσήλωση του Γκαίτε στις αρχές της διεθνιστικής φιλολογίας (της Βελτλιτερατούρ) και ο θαυμασμός του προς τον Ναπολέοντα οδήγησαν στον παραμερισμό του από τους χιτλερικούς. Άλλοι Γερμανοί κλασικοί «ακρωτηριάζονται για να εναρμονιστούν με τη θεωρία περί φυλής». Από την άλλη, ο Σίλερ διατηρούσε αγαθές σχέσεις με το καθεστώς και είχε εκδώσει μελέτη με τίτλο *Σίλερ, ο πρώτος εθνικοσοσιαλιστής*, παρόλο που τρία έργα του απορρίφθηκαν ως μη συμβατά με την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία.²⁸⁸

Εν αντιθέσει προς τον Σίλερ, ο Τόμας Μαν συγκαταριθμείται μεταξύ των ανεπιθύμητων Γερμανών συγγραφέων που εξορίστηκαν από το Τρίτο Ράιχ. Με βάση την κριτική μελέτη που αναδημοσιεύεται από την *Ευρώπη*, ο Γερμανός συγγραφέας θεωρούνταν ζώσα έκφραση της γερμανικής πνευματικής ακμής στα τέλη της

²⁸⁶ Κωνσταντίνος Ουράνης, «Η εκδίκηση του Χάινε», π. *Νέα Εστία*, τχ. 222, 1936, σ. 431.

²⁸⁷ Α. «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 222, 1936, σ. 453.

²⁸⁸ Α. «Αγγέλματα- Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 251, σ. 878.

δεκαετίας του 1930. Όμως, μια διάλεξή του για τον Βάγκνερ, τον οποίο θαύμαζε φανατικά, ενώπιον της πανεπιστημιακής κοινότητας του Μονάχου τον Φεβρουάριο του 1933, προκάλεσε τη μήνιν του καθεστώτος. Ο εθνικοσοσιαλισμός είχε κρατήσει από τον Βάγκνερ μόνο τα παγγερμανιστικά, εθνικιστικά, αντισημιτικά στοιχεία, μετατρέποντάς τον σε νεκρό είδωλο. Ο Τόμας Μαν τόλμησε να διεκδικήσει τη μορφή του Βάγκνερ για όλη την ανθρωπότητα, εξάironτας την ανακαινιστική του πνοή και δε δίστασε να πει ότι, αν ζούσε, θα συγκρουόταν με τον εθνικοσοσιαλισμό και ότι το χιτλερικό καθεστώς θα τον θεωρούσε περισσότερο μπολσεβίκο παρά εθνικοσοσιαλιστή. Μετά από αυτό ξεκίνησε ραδιοφωνική εκστρατεία κατά του Μαν, που θεωρήθηκε εχθρός του εθνικοσοσιαλισμού και τα σύνορα της Γερμανίας έκλεισαν για τον γνωστότερο εκπρόσωπο της γερμανικής σκέψης.²⁸⁹

Η λογοκρισία στα έργα τέχνης και η κατηγοριοποίησή τους σε υγιή και νοσηρά δεν εξαντλείται στα όρια της γερμανικής επικράτειας αλλά επεκτείνεται και στην Πρωσία, «που αποτελεί το ήμισυ της Γερμανίας», σύμφωνα με πληροφορίες αγγλικών εφημερίδων από το Βερολίνο, που μεταφέρονται στη *Νέα Εστία*. Το έργο του διαχωρισμού των έργων με βάση το κριτήριο που διατύπωσε ο Χίτλερ στο Μόναχο, ανατέθηκε στον στρατηγό Γκαίρινγκ, ο οποίος με τη σειρά του μεταβίβασε την εντολή στον γνώριμο και στην Αθήνα Υπουργό Παιδείας και λαϊκής διαπαιδαγώγησης, Ρουστ. Όλα τα Μουσεία και οι Πινακοθήκες θα αποκαθαρθούν από εικόνες ανάλογες με εκείνη την οποία ο Χίτλερ, δυσφορώντας, απέκλεισε από την έκθεση ζωγραφικής του Μονάχου και διέταξε να την αναρτήσουν σε ειδικό τμήμα της έκθεσης με τίτλο «εκφυλισμένη τέχνη». Ο Ρουστ διατάχθηκε να παρακολουθεί και να ελέγχει τα προϊόντα τέχνης των δημοσίων υπαλλήλων του Ράιχ, ενώ αποκλείστηκαν δια παντός από τις εκθέσεις τα έργα των Εβραίων ζωγράφων. Ντανταϊσμός, υπερρεαλισμός, εμπρεσιονισμός και οποιοδήποτε άλλο αφηρημένο ρεύμα δε γίνεται αποδεκτό και διώκεται.²⁹⁰

Το σαρωτικό πέρασμα του φασισμού δεν άφησε ανεπηρέαστο τον χώρο του θεάτρου. Όπως γράφει η Γεωργία Ταρσούλη, με αφορμή την «Ημέρα της Γερμανικής Τέχνης» στο Μόναχο παρουσιάστηκε η *Χρυσή Άρπα*, του Γερμανού Γκέραρτ Χάουπτμαν, ένα θεατρικό έργο αμιγώς «γερμανικό», γραμμένο κατά παραγγελία, ώστε να είναι συμβατό με τους σκοπούς της εκδήλωσης και με τα καινούρια ιδανικά της χιτλερικής Γερμανίας. Η υπόθεση διαδραματίζεται σε μια εποχή με πολλές

²⁸⁹ Α., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 223, 1936, σ. 524.

²⁹⁰ Α., «Αγγέλματα και ειδήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 256, 1937, σ. 1278.

αναλογίες με την τρέχουσα, το 1820, όταν το «πληγωμένο και χλιοκουρευλισμένο από τους Ναπολέοντειους πολέμους γερμανικό κράτος είχε αρχίσει να συνέρχεται», να ξυπνά ο εγωισμός του, να συνειδητοποιεί την υπόστασή του ως έθνος, ενώ η νεολαία του προσπαθούσε να δημιουργήσει μια νέα Γερμανία από τις στάχτες της παλιάς. Μάλιστα, ο υπουργός προπαγάνδας Λάουμπινκερ ήρθε από το Βερολίνο ως εκπρόσωπος της γερμανικής κυβέρνησης για να τιμήσει τον δημιουργό που του είχε ανατεθεί αυτή η αποστολή.²⁹¹

Υπό αυτές τις συνθήκες ο Γάλλος θεατρικός συγγραφέας Λενορμάν, απεσταλμένος της επιτροπής του γαλλικού λαϊκού μετώπου στη Μαδρίτη, σε ομιλία του προς τον διανοούμενο ισπανικό λαό, αποσπάσματα της οποίας αναπαράγονται από το περιοδικό *Commune*, εκφέρει την άποψη ότι η θεατρική ζωή έχει αποτελεσματωθεί στις χώρες, όπου επικράτησε ο εθνικοσοσιαλισμός και ο φασισμός. Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η κατάσταση στις χώρες όπου επικρατούν οι λαϊκές ελευθερίες, γεγονός που το θεωρεί αυτονόητο, αφού «το θέατρο απηχεί την πραγματική ζωή και όχι τη φανταστική που χαρακτηρίζει τα καθεστώτα της βίας».²⁹²

Ο φυλετικός διαχωρισμός των ανθρώπων γίνεται αντιληπτός από τον Λάζαρο Πηνιάτογλου ως το μείζον πρόβλημα της εποχής. Στη μελέτη του διερευνά τον ρόλο που διαδραμάτισε στην ανάπτυξη της ρατσιστικής θεωρίας η γερμανική διάνοηση. Εισηγητής της υπήρξε ο Γάλλος κόμης ντε Γκομπινώ, προκάτοχος του Νίτσε. Ο διπλωμάτης αυτός δια μέσου ενός υποτιθέμενου Σκανδιναβού προγόνου του διεκδικούσε την τιμή να ανήκει στη φυλή των δολιχοκέφαλων που αρχικά κατείχαν την ανώτατη βαθμίδα της ιεραρχίας του ανθρώπινου γένους. Από τη διαμονή του στην Περσία όπου γνώρισε γνήσιους εκπρόσωπους της υποτιθέμενης Άριας φυλής άντλησε τα στοιχεία πάνω στα οποία στήριξε τη θεωρία του. Στο *Δοκίμιο περί της ανισότητας των ανθρωπίνων φυλών* υποστήριξε ότι οι προηγούμενοι κοινωνιολόγοι έσφαλαν, αναζητώντας σε εξωτερικά στοιχεία την αιτία της ακμής ή παρακμής των κοινωνιών, διότι αυτή εντοπίζεται στην περισσότερη ή λιγότερη αντίστοιχα αξία των φυλών.

Αρνούμενος την κοινή καταγωγή του ανθρώπινου γένους, ο Γκομπινώ αντιτάχθηκε στον Λαμαρκισμό και τον Δαρβινισμό. Με βάση τη θεωρία του η φυλετική διαφοροποίηση σημειώθηκε από την πρώτη στιγμή δημιουργίας των τριών φυλών: της λευκής, της κίτρινης και της μαύρης, που με διασταυρώσεις γέννησαν τις

²⁹¹ Γεωργία Ταρσούλη, «Ξένη πνευματική ζωή-Γερμανία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 166, 1933, σ. 1232-1233.

²⁹² Α. «Αγγέλματα- Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 231, 1936, σ. 1101.

σημερινές φυλές. Η λευκή υποδιαιρείται στους Αρίους, την ελίτ της ανθρωπότητας και τους Σημίτες που πρωτοστάτησαν στον εκφυλισμό της φυλετικής αριστοκρατίας. Το κατώτερο στρώμα αποτελούν οι μαύροι που δεν προσέφεραν τίποτε στην κοινή κληρονομιά εκτός από την τέχνη «που ήταν κρυμμένη στο αίμα τους». Διαφωνώντας με τη θέση αυτή, ο Πηνιάτογλου παρατηρεί ότι ακόμα και αν περιορίστηκε μόνο σε αυτό ο ρόλος των μαύρων, η συμβολή τους κάθε άλλο παρά ασήμαντη υπήρξε. Οι κίτρινοι, ανώτεροι από τους μαύρους, διακρίθηκαν για το πρακτικό τους πνεύμα, τη μετρημένη αντίληψη για τον ρόλο του ανθρώπου στη γη και τον μιμητισμό τους, χαρακτηριστικά που εντοπίζονται στον σύγχρονο ιαπωνικό πολιτισμό σύμφωνα με τον ερευνητή.

Στον αντίποδα, η ανώτερη λευκή φυλή ξεχωρίζει για τη φυσική της ωραιότητα, το τολμηρό δημιουργικό της μυαλό, τη διανοητική ωριμότητα, την επιμονή και το αίσθημα ελευθερίας και τάξης. Στους Αρίους οφείλονται τα υψηλότερα και ευγενέστερα αποκτήματα της τέχνης, της επιστήμης και του πνεύματος. Οι Σημίτες που διακρίνονται για την απολυταρχική νοοτροπία τους δημιούργησαν τις ολέθριες κατά τον Γκομπινώ έννοιες της πατρίδας και του νόμου. Παρά το μίσος μεταξύ των τριών πρωταρχικών φυλών δεν έλειψαν οι διασταυρώσεις μεταξύ τους που οδήγησαν στον εκφυλισμό του γένους και έχουν ως απώτατη συνέπεια το μοιραίο τέλος. Οι Άριοι έχουν εκσημιτιστεί σε τέτοιο βαθμό που δεν έχει απομείνει τίποτα από την αρχική λαμπρότητα της φυλής τους. Ο Πηνιάτογλου αρνείται την ορθότητα αυτών των θεωριών, χαρακτηρίζοντάς τις «ομιχλώδεις» και πιστεύοντας ότι δεν εδράζονται σε ανθρωπολογικές και εθνολογικές βάσεις αλλά γεμάτες από «λαϊκές προλήψεις και βόρεια, υπεροπτικά κηρύγματα» εξυπηρετούν πολιτικές επιδιώξεις.²⁹³

Όμως, εκτός από τις δυσμενείς κρίσεις για τη ναζιστική Γερμανία εντοπίζονται και επιδοκιμαστικές αναφορές. Η Γεωργία Ταρσούλη αναφερόμενη στην ίδρυση του «Γραφείου παρακολούθησης της πνευματικής παραγωγής», ενός ιδιαίτερου τμήματος του Υπουργείου Προπαγάνδας, που θα ελέγχει τα βιβλία που εκδίδονται σε ολόκληρη τη Γερμανία και θα παρακολουθεί και όλες τις δημοσιεύσεις, εξαίρει την ανάληψη από το χιτλερικό κράτος της επίβλεψης και προστασίας της πνευματικής παραγωγής, που προστίθεται στην παρακολούθηση της εκκλησίας, της εκπαίδευσης, του τύπου και του θεάτρου, που βρίσκονται ήδη υπό την άμεση

---

²⁹³ Λάζαρος Πηνιάτογλου, «Ο φυλετικός ανταγωνισμός στην παγκόσμια λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 299, 1939, σ. 764-765.

εποπτεία του. Η γράφουσα ερμηνεύει την ίδρυση του Γραφείου ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος της γερμανικής κυβέρνησης για την πνευματική διαπαιδαγώγηση του λαού της σύμφωνα πάντα με τις εθνικές της αντιλήψεις, καθώς από τότε που ανέλαβε την εξουσία το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, πολλοί Γερμανοί συγγραφείς, μη αρεστοί στο νέο καθεστώς, που κατηγορήθηκαν είτε ως Εβραίοι είτε ως κομμουνιστές, αναγκάστηκαν να φύγουν από τη Γερμανία, τα δε έργα τους κατασχέθηκαν ή απαγορεύτηκε η κυκλοφορία τους. Ανάμεσά τους οι Χάινριχ Μαν, ο Έμιλ Λούντβιχ και η Βίκι Μπάουμ. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να στερηθεί η Γερμανία αρκετούς από τους καλύτερους λογοτέχνες της και όσοι απέμειναν, μη γνωρίζοντας το πνεύμα στο οποίο έπρεπε να κινηθούν, είτε σταμάτησαν ολότελα τη συγγραφική παραγωγή είτε δεν έγραφαν παρά μόνο διθυράμβους για τον Χίτλερ και την αναγέννηση της Γερμανίας.

Εν συνεχεία η αρθρογράφος παραθέτει την ανακοίνωση του γερμανικού Υπουργείου ότι το Γραφείο δεν αποτελεί ένα είδος υπηρεσίας λογοκρισίας, όπως πολλοί έκριναν, και πως η πνευματική παραγωγή θα παραμείνει «ελεύθερη όπως και πριν». Βέβαια, στην ανακοίνωση εντοπίζεται η παραδοχή του Υπουργείου πως αρχικά έγινε μια απαραίτητη εκκαθάριση, ώστε να εκτοπιστούν όλα τα «ανάξια βιβλία», αλλά πλέον ο ρόλος του περιορίζεται σε υποδείξεις προς τους αναγνώστες για τα βιβλία που πραγματικά αξίζουν. Σκοπός του Γραφείου είναι η διάδοση του γερμανικού βιβλίου και η ανάδειξη των καλύτερων βιβλίων που εκδίδονται κάθε μήνα στη Γερμανία («Τα έξι βιβλία του μηνός») με τις εφημερίδες να είναι υποχρεωμένες να τα προβάλλουν σε περίοπτη θέση και τα βιβλιοπωλεία να τα εκθέσουν σε ειδικές κορνίζες στη βιτρίνα τους.

Η υπογράφουσα το άρθρο επισημαίνει ότι τα βιβλία αυτά δεν είναι τα μοναδικά που αξίζει να διαβαστούν αλλά τα πιο αντιπροσωπευτικά ως προς τις κατευθύνσεις της σύγχρονης Γερμανίας. Στη συνέχεια αναφέρεται στα βιβλία που το Γραφείο ξεχώρισε για τον Ιούλιο του 1934. Ανάμεσά τους βρίσκεται και το βιβλίο του συνεργάτη του Χίτλερ και υπουργού προπαγάνδας Goebbels με τίτλο *Από την αυτοκρατορική Αυλή στην Αρχικαγκελλαρία*. Προσθέτει δε ότι το Γραφείο θα γνωστοποιεί στο κοινό τα επιλεγμένα βιβλία με δημοσίευση σχετικών άρθρων, βιβλιοκριτικών στις εφημερίδες και ανάγνωση αποσπασμάτων τους στο ραδιόφωνο, θα συνιστά σε διάφορες οργανώσεις, σχολεία και λέσχες την αγορά τους και θα υποχρεώνει τις δανειστικές βιβλιοθήκες να προμηθεύονται περισσότερα αντίτυπα, ώστε να μην παρουσιαστεί έλλειψή τους. Η Ταρσούλη εκτιμά ως θετικό στοιχείο την

υπόδειξή τους προς το κοινό που θέλει να παρακολουθεί την πνευματική κίνηση του τόπου του, γιατί κατά τη γνώμη της το διευκολύνει να έρθει σε στενότερη επαφή με συγγραφείς που δεν ήταν τόσο γνωστοί και δημοφιλείς. Επιπλέον, η προσπάθειά της να αμβλύνει τις δυσάρεστες εντυπώσεις από την πολιτιστική λογοκρισία και να παρουσιάσει την επόπτευση της καλλιτεχνικής έκφρασης ως μια καινούρια και πρωτότυπη διαφήμιση που κινητοποιεί την αγοραστική διάθεση του γερμανικού κοινού και ενθουσιάζει τους εκδοτικούς οίκους,²⁹⁴ υποδηλώνει την πίστη της στις αγαθές προθέσεις του ναζιστικού καθεστώτος.

Εξίσου θετικές είναι οι κρίσεις της Κατερίνας Κακούρη στην εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα* αναφορικά με την καλλιτεχνική κίνηση της χιτλερικής Γερμανίας, η οποία ανεξάρτητα από τον σκοπό της, δηλαδή την τόνωση του εθνικιστικού περιεχομένου των έργων τέχνης στο πλαίσιο της παλαιάς γερμανικής παράδοσης, είναι εξαιρετικά πλούσια. Με τις εντυπώσεις της από τις καλλιτεχνικές, επιστημονικές, λαϊκές και αθλητικές γιορτές που έλαβαν χώρα σε διάφορες γερμανικές πόλεις το 1935 η αρθρογράφος ανασκευάζει τον ισχυρισμό ότι ο χιτλερισμός προσπάθησε να υποβιβάσει σε δεύτερη μοίρα τις επιστήμες και τις τέχνες.²⁹⁵

Τέλος, άξια προσοχής είναι η αναφορά στον Χίτλερ από τον Κώστα Ουράνη ως παράδειγμα ιστορικού προσώπου που αντιτάχθηκε στις αντιλήψεις του συνόλου, «όταν σε μία μυραρία του Μονάχου λάμβανε την απόφαση να ξυπνήσει με το κήρυγμά του εξήντα εκατομμύρια Γερμανούς».²⁹⁶ Ωστόσο, η χρησιμοποίηση του παραδείγματος σχετίζεται περισσότερο με την πρόθεση του συγγραφέα να κάνει πιο σαφή και κατανοητή την κυρίαρχη ιδέα του χρονογραφήματός του, δηλαδή τον φόβο του ατόμου απέναντι στις αντιλήψεις της μάζας και δε θα έπρεπε να εκληφθεί ως θετικά φορτισμένο σχόλιο για τον Χίτλερ. Μάλιστα η λέξη «ξυπνήσει» τίθεται εντός εισαγωγικών, δηλώνοντας ειρωνεία. Άλλωστε, ο Ουράνης σε προηγούμενο άρθρο του φάνηκε σαφής στην απόρριψη του φασισμού.

4.3 Η σύνδεση του Νίτσε με τον εθνικοσοσιαλισμό

Κοινός παρονομαστής των σχετικών με τη γένεση και την εξέλιξη του εθνικοσοσιαλισμού αναλύσεων που δημοσιεύονται στη *Νέα Εστία* είναι η άποψη ότι

²⁹⁴ Γεωργία Ταρσούλη, «Η ίδρυση Γραφείου παρακολουθήσεως της πνευματικής παραγωγής-Τα έξι βιβλία του μήνα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 184, 1934, σ. 758-759.

²⁹⁵ Ω., «Αγγέλματα- Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 215, 1935, σ. 1127.

²⁹⁶ Κώστας Ουράνης, «Η συναίσθηση του γελούου», π. *Νέα Εστία*, τχ. 215, 1935, σ. 1120.

η θεωρία του Γερμανού φιλόσοφου Νίτσε επέδρασε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της χιτλερικής θεωρίας. Πρώτος ο Ρενέ Λωρά εξέτασε στον παρισινό *Χρόνο* τη σχέση αυτή και ακολούθησε ο Εδμ. Βερμέιγ, καθηγητής στη Σορβόννη, που δημοσίευσε σειρά άρθρων στα *Φιλολογικά Νέα Γαλλίας* σχετικά με την καταγωγή του εθνικοσοσιαλισμού και το μέλλον του στην Ευρώπη.²⁹⁷

Σύμφωνα με τον Α. η σύνδεση της φιλοσοφίας του Νίτσε με τη φασιστική ιδεολογία είχε ήδη απασχολήσει και τη *Διεθνή Φιλολογία*, όργανο των λογοτεχνών που απαρτίζουν τη «Διεθνή Ένωση Επαναστατών Συγγραφέων Ρωσίας». Ο Γκεόργκ Λούκακς με τη μελέτη του *Ο Νίτσε πρόδρομος της φασιστικής αισθητικής*, στοιχεία της οποίας αναδημοσιεύονται στο ελληνικό περιοδικό, εκτιμά ότι η πολεμική του Νίτσε εναντίον της παρακμής της σύγχρονης τέχνης και κυρίως της τέχνης του Ριχάρδου Βάγκνερ-του Βίκτωρ Ουγκό του μουσικού λόγου κατά τον Νίτσε-προσβάλλει τον δημοκρατικό της χαρακτήρα. Η παρακμή αυτή ερμηνεύεται από τον φιλόσοφο ως αναπόφευκτη συνέπεια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης του 19^{ου} αιώνα. Αν και επιτίθεται ανηλεώς κατά της εποχής της μηχανοκρατίας και του καπιταλισμού, το μίσος του κάθε άλλο παρά πηγάζει από τις αντικεφαλαιοκρατικές του ιδέες· απεναντίας θλίβεται διότι ο καπιταλισμός δεν έλαβε την ανάπτυξη που του αναλογούσε. Με βάση τον Ρώσο μελετητή ο Νίτσε αποτελεί έναν «ρομαντικό μοιρολογητή των περασμένων, ξεθωριασμένων καπιταλισμών και προφήτη της ιμπεριαλιστικής ανάπτυξης» με τις ιδέες του να χρησιμεύουν ως εισαγωγή για την ανάπτυξη της αστικής ιδεολογίας, η οποία στην εποχή του μεταπολεμικού επεκτατισμού απέληξε στη φασιστική ιδεολογία.²⁹⁸

Ο Λάζαρος Πηνιάτογλου στην προαναφερθείσα, ενδιαφέρουσα έρευνά του για τον ρατσισμό στην παγκόσμια λογοτεχνία αναγνωρίζει ότι οι ιδέες του Γκομπινώ επηρέασαν «ασφαλώς» (η επιλογή του συγκεκριμένου επιρρήματος φανερώνει τον ισχυρό βαθμό βεβαιότητας του γράφοντος) τον Νίτσε και εντοπίζει ομοιότητες ανάμεσα στον Άριο και τον Υπεράνθρωπο, όπως τον φαντάστηκε «σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια ο οραματιστής κοινωνιολόγος», με τη διαφορά ότι δεν επέμεινε στη φυλετική ανωτερότητα του όντος, του οποίου ευχόταν την επέλευση. Αυτό σημαίνει ότι η διαίρεση σε ανόμιες ποιοτικά φυλές δεν ικανοποιούσε τον συγγραφέα του

²⁹⁷ Α., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 226, 1936, σ. 742.

²⁹⁸ Α. «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 218, 1936, σ. 157.

Ζαρατούστρα,²⁹⁹ και ο Υπεράνθρωπος του ξεχώριζε ουσιαστικά από τον συνηθισμένο άνθρωπο. Άριοι, σημιτική φυλή, κίτρινοι και μαύροι ανήκουν στο ανθρώπινο γένος, σε αντίθεση με τον Υπεράνθρωπο που αποτελούσε ξεχωριστό γένος, ίσως μάλιστα ανήκε και σε ξεχωριστό βασίλειο. Όλες αυτές οι παρατηρήσεις οδηγούν τον ερευνητή στο συμπέρασμα ότι ο «κατεξοχήν ρατσιστής συγγραφέας της Γερμανίας» αγνόησε τις διαφορές ανάμεσα στις φυλές και επικεντρώθηκε στα στοιχεία που θα συνέβαλαν στη μετάβαση από τον άνθρωπο στον Υπεράνθρωπο.³⁰⁰

Ο Χουρμούζιος στο τεύχος-αφιέρωμα στον Χατζόπουλο ασκεί κριτική στη φιλοσοφία του ατομισμού που απορρέει από τη φιλοσοφία του Υπερανθρώπου, διότι παρά την επιφανειακή της λάμψη, νομιμοποίησε την κοινωνική καταπίεση και αποτέλεσε το υπόστρωμα για την ανάδυση των μεταγενέστερων ιδεολογιών της βίας. Επιπρόσθετα, αναφέρει ότι ο Νίτσε συστήθηκε στο ελληνικό κοινό μέσα από τη μελέτη του Νιρβάνα στο περιοδικό *Τέχνη* του Χατζόπουλου (1898-1899) και από τότε άσκησε «τυραννική» επιρροή στην ελληνική διάνοηση με τα «τολμηρά διανοήματά του, [...] στρατολογώντας οπαδούς- θύματα». Έτσι, δε θεωρεί άσχετη την «υπερτροφία του ιντιβιντουαλισμού» με τις παθογένειες της ελληνικής πραγματικότητας της εποχής, την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους συλλογικούς αγώνες και την ήττα του 1897.³⁰¹

4.4 Το καθεστώς Μεταξά

Όπως αναφέρθηκε, το μεταξικό σχήμα του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού συνδεόταν άρρηκτα με τα γράμματα και τις τέχνες. Στο πλαίσιο αυτό η δικτατορία ανέλαβε πρωτοβουλίες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ορόσημα στην πολιτιστική ιστορία της χώρας, αφού εκπλήρωσε μακροχρόνια αιτήματα λογοτεχνών, καλλιτεχνών και διανοουμένων, θεσπίζοντας κρατικά βραβεία λογοτεχνίας, μισθωτές θέσεις ή τιμητικές συντάξεις σε συγγραφείς, χρηματοδοτώντας περιοδικές εκδόσεις και ειδικά τεύχη-αφιέρωμα σε συγκεκριμένους συγγραφείς και επιδοτώντας εισιτήρια θεάτρου, ενώ αντιμετώπισε τους κριτικούς λογοτεχνίας και τέχνης ως χρήσιμους διαμεσολαβητές που θα αναλάμβαναν ρόλο οργανικού διανοούμενου,³⁰² δηλαδή

²⁹⁹ Με το έργο του «Τάδε έφη Ζαρατούστρα» ο Νίτσε έθεσε τα θεμέλια για μια διαφορετική εποχή, μια εναλλακτική νεωτερικότητα, έναν νέο τύπο ανθρώπου: τον ανώτερο άνθρωπο (Roger Griffin, *Modernism and Fascism The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, ό. π., σ. 59.)

³⁰⁰ Λάζαρος Πηλιάτογλου, «Ο φυλετικός ανταγωνισμός στην παγκόσμια λογοτεχνία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 299, 1939, σ. 765.

³⁰¹ Αιμ. Χουρμούζιος, «Η συμβολή της *Τέχνης*», π. *Νέα Εστία*, τχ. 332, 1940, σ. 1291-1292.

³⁰² Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 264-265.

διανοούμενου που θα προωθούσε τις θέσεις της (σε μια παραλλαγή της ανάλυσης του Αντόνιο Γκράμσι).³⁰³

Τα ευρήματα στα τεύχη της *Νέας Εστίας* επαληθεύουν τις παραπάνω παρατηρήσεις του Stamos. Ο Πέτρος Χάρης σε χρονογράφημά του επικροτεί τις προγραμματικές δηλώσεις του Προέδρου της Κυβέρνησης αναφορικά με την προστασία των τεχνών και της πνευματικής ζωής στην εφημερίδα *Βραδυνή* και τον Κωστή Μπαστιά τον Σεπτέμβριο του 1936, εκθειάζοντας την ικανότητά του να εκτιμά ορθά την ελληνική πραγματικότητα καθώς και την ξεκάθαρη στάση του και την αποφασιστικότητά του στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Ο εκδότης του περιοδικού επισημαίνει ότι στη συγκεκριμένη συνέντευξη ο Μεταξάς χαρακτηρίζει τον δημοτικισμό «κίνημα καθαρώς εθνικό», απορρίπτοντας κάθε σχέση του με τον κομμουνισμό, κάνοντας σαφές ότι ο ίδιος και η κυβέρνησή του ως υποστηρικτές της προόδου είναι υπέρμαχοι της γλώσσας του Εθνικού ύμνου, η οποία θα συνεχίσει να διδάσκεται παράλληλα με την καθαρεύουσα.³⁰⁴

Πολλές ελπίδες για την τόνωση της πνευματικής κίνησης και της δημιουργίας καλύτερων συνθηκών για τους λογοτέχνες γεννά στον Ω.³⁰⁵ η νέα συνέντευξη του πρωθυπουργού στον Μπαστιά στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στην οποία ο Μεταξάς εμφανίζεται να αναγνωρίζει βαθιά την αξία της λογοτεχνίας, εκδηλώνοντας ζοηρά το ενδιαφέρον του για τα επαγγελματικά ζητήματα των λογοτεχνών και δίνοντας κατηγορηματικές υποσχέσεις για την επίλυσή τους, έχοντας μάλιστα έρθει σε επαφή και με το προεδρείο της «Εταιρείας Ελλήνων λογοτεχνών».³⁰⁶ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο ο Κωστής Μπαστιάς ανέλαβε τη Διεύθυνση Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας, που αποτέλεσε το επίκεντρο του ελέγχου του καθεστώτος στον χώρο του πολιτισμού, ενώ σταδιακά προσλήφθηκε σε πολλαπλές θέσεις, όπως ήταν αυτή του επιτρόπου πολιτιστικών κέντρων αλλά και του διευθυντή του βασιλικού θεάτρου και κρατικών και ημικρατικών θεάτρων.³⁰⁷

Το έργο του Μπαστιά και τα πεπραγμένα της συγκεκριμένης υπηρεσίας στην οποία αυτός ηγείται εγκωμιάζει ο Πέτρος Χάρης στον δεκάμηνο απολογισμό της, γράφοντας ότι μεταμόρφωσε το τμήμα αυτό του Υπουργείου σε κέντρο πνευματικής

³⁰³ Αντόνιο Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, 1972, σ. 53-54.

³⁰⁴ Πέτρος Χάρης, «Μια μεγάλη νίκη της δημοτικής», π. *Νέα Εστία*, τχ. 235, 1936, σ. 1373.

³⁰⁵ Κατά πάσα πιθανότητα είναι ο Πέτρος Ωρολογάς, έτσι υπογράφει και στο *Νέον Κράτος*, λογοτέχνης, κριτικός, μετά δωσίλογος: <https://frear.gr/?p=31832>

³⁰⁶ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 241, 1937, σ. 73.

³⁰⁷ Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 263.

ζωής, επιβεβαιώνοντας τις προβλέψεις και τις προσδοκίες του Μεταξά που τον επέλεξε για τη θέση αυτή. Ανάμεσα στα άλλα, ο Χάρης επαινεί και τον «άξιο» κατά τη γνώμη του συνεργάτη του Μπαστιά, Παντελή Πρεβελάκη για την εργατικότητα του, τη μεθοδικότητά του και τις ωφέλιμες πρωτοβουλίες του. Ειρήσθω εν παρόδω ο Πρεβελάκης σε νεανική ηλικία αυτοπροσδιοριζόταν ως πρώην μέλος του κομμουνιστικού κόμματος.³⁰⁸ Στη συνέχεια ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* αναφέρεται διεξοδικά στα αποτελέσματα αυτής της εκπολιτιστικής προσπάθειας της κυβέρνησης και συγκεκριμένα στην εξυγίανση του βασιλικού θεάτρου με την καθιέρωση συγκεντρωτικής διοίκησης, την οικονομική ενίσχυση και οργάνωση του ελεύθερου θεάτρου, την επιχορήγηση της Εταιρείας Θεατρικών συγγραφέων και της Εταιρείας Λογοτεχνών, την τόνωση της λογοτεχνικής παραγωγής με τη θεσμοθέτηση λογοτεχνικών βραβείων και την οικονομική βοήθεια για τη σύσταση Μουσείου Θεάτρου. Τον ίδιο ζήλο του κράτους παρατηρεί ο γράφων και για την οργάνωση Αρχείων και βιβλιοθηκών, τη συστηματοποίηση της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, την οργάνωση εικαστικών εκθέσεων, την ίδρυση Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών, την ενίσχυση των καλλιτεχνών με την αγορά έργων και την οργάνωση της μουσικής εκπαίδευσης. Κλείνοντας το άρθρο του, δεν παραλείπει να επισημάνει το ενδιαφέρον του Υπουργού Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλου για τη βελτίωση του πνευματικού επιπέδου ενός τόπου με «ισχνή και παραστρατημένη πνευματική ζωή».³⁰⁹ Αυτές οι πρωτοβουλίες πολιτιστικής ανανέωσης εξηγούν γιατί ένα ευρύ φάσμα συντηρητικών και φιλελεύθερων διανοούμενων είτε εξέφρασαν την πλήρη υποστήριξή τους προς το καθεστώς είτε συνεργάστηκαν στενά μαζί του είτε ευθυγραμμίστηκαν με αυτό σε μείζονα ζητήματα, όπως πέρα από τους προαναφερόμενους και οι Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Άγγελος Τερζάκης, Μιλτιάδης Μαλακάσης.³¹⁰ Μάλιστα ο τελευταίος απαντώντας σε έρευνα του περιοδικού για το ελληνικό βιβλίο αναγνωρίζει τη στοργή και το ενδιαφέρον του κράτους για την προαγωγή των γραμμάτων και τη βελτίωση των όρων ζωής όσων τα καλλιεργούν.³¹¹

---

³⁰⁸ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, ό. π., σ. 36-37.

³⁰⁹ Πέτρος Χάρης, «Ένας απολογισμός», π. *Νέα Εστία*, τχ. 280, 1938, σ. 1133.

³¹⁰ Vassilios A. Bogiatzis, «From the 'Nobleman's Sword' to the 'Flag of the Fascist Ideals' The Formation and Development of Ioannis Metaxas's Intellectual Weltanschauung (1897–1941)», ό. π., σ. 331.

³¹¹ Πέτρος Χάρης, «Η έρευνα-Απαντούν οι: Μαλακάσης Μιλτιάδης», π. *Νέα Εστία*, τχ. 295, 1939, σ. 491.

Η αντικατάσταση της χρεοκοπημένης Μεγάλης Ιδέας με ένα νέο εθνικό ιδεώδες αλλά και η συμβολή της κυβέρνησης Μεταξά στην ενότητα του έθνους αντηχούν στο άρθρο του Γεώργιου Ζώρα, καθηγητή Νέων Ελληνικών στη Ρώμη³¹² με αφορμή τη συζήτηση που έχει ανοίξει στο περιοδικό για την πνευματική κατάπτωση της επαρχίας. Ο γράφων δικαιώνοντας το σκεπτικό του Μεταξά, που σύμφωνα με τον Kallis ευελπιστούσε με την παρέμβασή του στα πολιτικά πράγματα, ακολουθώντας μια τρίτη οδό πολιτικής λύσης, να άρει την τραυματική εμπειρία του εθνικού διχασμού και την κληρονομιά της πολιτικής πόλωσης,³¹³ διαβεβαιώνει για την επίτευξη της εξάλειψης των αντιθέσεων και υπογραμμίζει την ανάγκη συνεργασίας όλων προς τον κοινό σκοπό, γράφοντας χαρακτηριστικά:

Δεν υπάρχουν πια κατά, αλλά παρά, πλησίον και εν συνεργασία, δεν υπάρχουν δύο αντίθετα και εχθρικά πεδία, αλλά ένα που πρέπει να είναι πάντα αδελφωμένο και να εμπνέεται από τα ίδια αγαθά και πατριωτικά αισθήματα, δεν υπάρχουν πια πολιτικοί διχασμοί και μερίδες ούτε οι μισοί Έλληνες πολεμούν τους άλλους μισούς αλλά γίνεται μια ηράκλεια προσπάθεια για αληθινή συνένωση και συνεργασία των εθνικών δυνάμεων, τα «κατά» πρέπει να λείψουν[...] Δεν υπάρχει ανάγκη για νέους Πελοποννησιακούς πολέμους. Ας προσπαθήσουμε να συνεργαστούμε με πνεύμα ειρηνικό για το κοινό καλό. Όλοι μας θα βγούμε κερδισμένοι στο τέλος.

Στη συνέχεια προσδιορίζει το περιεχόμενο της νέας μορφής της Μεγάλης Ιδέας ως εξής:

Αν η Μεγάλη Ιδέα ενός μεγάλου Κράτους διαλύθηκε, μια άλλη Μεγάλη Ιδέα, της πνευματικής αποστολής μας, της «Μεγάλης Αποστολής» του γένους μας, ας θερμάνει την κάθε ελληνική καρδιά και ας γίνει η μόνη σκέψη και ο μόνος σκοπός της ζωής μας η πίστη ότι από την Ελλάδα θα ανατείλει και πάλι μια μέρα ο Φάρος που θα λάμπει και θα φωτίσει ολόκληρη την Οικουμένη.

Στον επίλογο του άρθρου του, δε λησμονεί να εκφράσει την πίστη του για τη θριαμβευτική υλοποίηση της νέας Μεγάλης Ιδέας της πνευματικής αναγέννησης από την κυβέρνηση Μεταξά, στηριζόμενος στην ηθική δύναμη αλλά και στα κατάλληλα στελέχη που αυτή διαθέτει, όπως είναι ο Υπουργός Παιδείας, οι υπουργοί Κοτζιάς και Νικολούδης αλλά και δημοσιογράφοι και λογοτέχνες που αγαπούν τα γράμματα και ενδιαφέρονται για την πρόοδο της νεολαίας.³¹⁴

Στα παραπάνω αποσπάσματα δεν είναι δύσκολο να εντοπιστεί η βεβαιότητα του πομπού («δεν υπάρχει πια αντίθεση»), που μεταφέρει αίσθημα εμπιστοσύνης και

³¹² Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 272.

³¹³ Aristotle Kallis, «International Fascism and the Allure of the 'Third Way' in Interwar Greece», Fascism 11, 2022, σ. 195.

³¹⁴ Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Η επαρχία και οι άσπονδοι φίλοι της», π. *Νέα Εστία*, τχ. 242, 1937, σ. 136, 139.

ασφάλειας στον δέκτη αλλά και η δεοντολογική διατύπωση («ένα πεδίο που πρέπει να είναι πάντοτε αδελφωμένο»), που υπογραμμίζει την ευθύνη και το χρέος όλων. Η συνυπευθυνότητα δηλώνεται και με την εκτεταμένη χρήση α΄ πληθυντικού ρηματικού προσώπου αλλά και προτρεπτικής υποτακτικής («Ας συνεργαστούμε»). Επιπλέον, ο συντάκτης με μια ασυνήθιστη ως προς την ακαδημαϊκή του ιδιότητα γραφή, χρησιμοποιώντας ποιητικό, εικονοπλαστικό λόγο («Ο Φάρος που θα λάμψει και θα φωτίσει την Οικουμένη») μεταφέρει συγκινησιακή φόρτιση στο κοινό, ενώ στην προσπάθειά του να δεσμεύσει ηθικά τον αναγνώστη αξιοποιεί λέξεις-αξίες με ηθική βαρύτητα, όπως «Εθνικό κράτος», «Ελληνικό κράτος», «Γένος», «πνευματική αναγέννηση».

Επιστρέφοντας στο θέμα τριάντισι χρόνια αργότερα, παραθέτοντας μάλιστα σε ορισμένα σημεία αυτούσιες φράσεις του πρώτου κειμένου, ο Ζώρας εκτιμά ότι οι προσπάθειες της κυβέρνησης για πολιτιστική άνθηση υπερέβησαν τις υψηλότερες προσδοκίες, γεγονός που με βάση τα γραφόμενά του αποδεικνύεται από το υγιές και εθνικό πνεύμα που διέπει την παιδεία, τη δυνατότητα των λαϊκών τάξεων να παρακολουθούν διαλέξεις, ομιλίες και μουσική μέσω του ραδιοφώνου, που αμβλύνει το χάσμα επαρχίας-κέντρου, τον εμπλουτισμό των βιβλιοθηκών, τη διάδοση του θεάτρου και την οργάνωση μουσικών συναυλιών.³¹⁵

Για την πλήρωση του κενού που άφησε η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας της εδαφικής επέκτασης με το ιδεώδες του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού υπερθεματίζει και ο Μυριβήλης, που με παραινετικό αλλά και λογοτεχνικό ύφος παροτρύνει τους αναγνώστες του, αφού λάβουν σοβαρά υπόψη τους τη νέα Μεγάλη Ιδέα, να δουλέψουν από την αρχή, για να ανακτήσουν την επαφή τους με την παράδοση και την ιστορία («να σηκώσουμε τις γέφυρες της παράδοσης και της ιστορίας»), προσεγγίζοντας την Αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο και την Ελλάδα του 1821 και συνειδητοποιώντας την ελληνικότητα στη ζωή, την τέχνη και την εκπαίδευση.³¹⁶ Προηγουμένως, ο Μυριβήλης είχε εκδηλώσει την ευαρέσκειά του για την «πρωτοφανή για την πνευματική ιστορία του τόπου υποστήριξη των Καλών Τεχνών από την Εθνική Κυβέρνηση», που υποσκέλισε, όμως, τρόπον τινά την ενίσχυση της

---

³¹⁵ Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Επαρχία και πνευματική Αναγέννησις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 327, 1940, σ. 959-960.

³¹⁶ Στράτης Μυριβήλης, «Τα γκρεμισμένα γεφύρια», π. *Νέα Εστία*, τχ. 321, 1940, σ. 532.

λογοτεχνίας, σημειώνοντας ότι αναμένει από τον Μεταξά να λάβει μέτρα και για την προστασία του βιβλίου.³¹⁷

Από τη *Νέα Εστία* της μεταξικής περιόδου δε θα μπορούσε να λείπει η αναφορά στον Πορτογάλο δικτάτορα Ολιβείρα Σαλαζάρ, το κορπορατικό κράτος και τις πολιτικές ιδέες του οποίου θαύμαζε ο Μεταξάς, όπως και τα συνταγματικά και κοινωνικά πειράματα που εισήγαγε, εγκρίνοντας το Estado Novo (Νέον Κράτος) ως πρότυπο για τη μελλοντική αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος.³¹⁸ Εύλογα στο *Νέον Κράτος*, τον ημιεπίσημο ιδεολογικό φορέα της δικτατορίας, εντοπίζονται περισσότερα δημοσιεύματα που εξυμνούν τα επιτεύγματα της Πορτογαλίας του Σαλαζάρ.³¹⁹ Λίγο πριν την επιβολή της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου ο Κώστας Ουράνης, αφορμώμενος από έναν πορτογαλικό θρύλο που ήθελε τον μυθικό Οδυσσέα ιδρυτή της Λισαβόνας, εντοπίζει ομοιότητες ανάμεσα στους Πορτογάλους και τους Έλληνες και συνάμα αποδεικνύεται προφητικός, σημειώνοντας με γλυκόπικρο χιούμορ ότι οι συνεχείς διαμάχες μεταξύ τους και τα αλληπάλληλα κινήματα πριν την εγκαθίδρυση της δικτατορίας στον τόπο τους αποτελούν απόδειξη της ελληνικής καταγωγής τους.³²⁰

Το περιοδικό αναδημοσιεύει χωρία από το αφιερωμένο στον Σαλαζάρ άρθρο του Μωρίς Μαίτερλιγκ στη *Βελγική Επιθεώρηση* του Ιουλίου 1937. Ο συντάκτης αποδίδει την εγκαθίδρυση δικτατορίας στην Πορτογαλία στην αναρχία που μαστιζε τη χώρα, κάτι που ενδεχομένως εξηγεί και την επιλογή του κειμένου, δεδομένων των αναλογιών με την ελληνική περίπτωση (υπό τη φιλομεταξική σκοπιά). Παράλληλα, παρουσιάζει την άνοδο του δικτάτορα στην εξουσία ως απόφαση του ίδιου του πορτογαλικού λαού, αφού οι πολίτες, υπακούοντας στο ένστικτό τους, προσκάλεσαν τον νεαρό τότε καθηγητή του Πανεπιστημίου της Κοΐμπρας να αναλάβει τα ηνία της χώρας. Ταυτόχρονα, χαρακτηρίζει τον Σαλαζάρ ως «άνθρωπο της θείας πρόνοιας» (κάτι που ίσως υποδηλώνει τη διαπαιδαγώγησή του με Καθολικές-συντηρητικές αξίες³²¹) και εξαίρει τα «κατορθώματά» του, αφού κατά αυτόν σε διάστημα μικρότερο των έξι ετών αποκατέστησε την τάξη, κατέργησε τη σπατάλη, και

³¹⁷ Πέτρος Χάρης, «Η έρευνα-Απαντούν οι: Μυριβήλης Στράτης», π. *Νέα Εστία*, τχ. 295, 1939, σ. 494.

³¹⁸ Aristotle Kallis, «Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation in 1930s Europe», ό. π., σ. 312, 313, 321.

³¹⁹ Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 99-105.

³²⁰ Κωνσταντίνος Ουράνης, «Ένας θρύλος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 229, 1936, σ. 937.

³²¹ Β. Μπογιατζής, «Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», ό. π., σ. 99.

επανεφερε την εμπιστοσύνη και την ευτυχία, έχοντας πλάι του άξιους συνεργάτες. Εξηγώντας τους λόγους της επιτυχίας του, τονίζει ότι αυτή οφείλεται στην ευφυΐα που ο δικτάτορας διαθέτει σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από εκείνους που τον επέλεξαν, ευφυΐα, που όπως σχολιάζει, σπανίζει στους επαγγελματίες πολιτικούς, όχι όμως και στους «εφευρέτες, τους στρατιωτικούς, τους καλλιτέχνες». Κλείνοντας, συμπεραίνει ότι η Πορτογαλία διάγει ευτυχισμένο βίο, επειδή ο κυβερνήτης της δεν προέρχεται από τον χώρο της πολιτικής.³²²

Υπό αυτές τις συνθήκες η *Νέα Εστία* υποδέχεται με θέρμη την ίδρυση της μηνιαίας πολιτικής επιθεώρησης *Νέον Κράτος* υπό τη διεύθυνση του Αρίστου Καμπάνη, που με τη «σοβαρότητά της», όπως γράφει ο Ω., καθιστά πλουσιότερο τον ελληνικό περιοδικό Τύπο. Το νέο έντυπο θεωρείται απόλυτα συμβατό με το καθεστώς, αφού σύμφωνα με το δημοσίευμα στοχεύει στην ανάδειξη όλων των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών επιδιώξεων της μεταβολής της 4^{ης} Αυγούστου και των φιλοσοφικών και κοινωνικών αντιλήψεων για το κράτος που αυτή κομίζει., ενώ ιδιαίτερα σημαντικά άρθρα στο πρώτο τεύχος θεωρούνται του Υπουργού Νικολούδη «περί Νέου Κράτους», «Το νόημα της εποχής μας» και η «Εσωτερική πολιτική» του Αχ. Κύρου, «Η Εξωτερική πολιτική» του Β. Παπαδάκη, «Τα δικαιώματα και καθήκοντα της Νεολαίας υπό το Νέον Κράτος» του Δ. Σ. Βεζανή, η μελέτη του Luis Baudin *Η σοβιετική ουτοπία*. Ανάμεσα στους συντάκτες του περιοδικού *Νέον Κράτος* που μνημονεύονται στη συνέχεια, συναντά κανείς και παλαιότερους συνεργάτες της *Νέας Εστίας*, όπως ήταν ο Κλέων Παράσχος και ο Χρ. Αγγελομάτης. Ο Ω. επισημαίνει ότι το σαφές πρόγραμμά του, οι εκλεκτοί συνεργάτες του και η οργάνωσή του εγγυώνται μια επιτυχημένη και σταθερή πορεία.³²³

Ο κατεξοχήν θεσμός στον οποίο ο Έλληνας δικτάτορας στήριξε τις ελπίδες του για την προώθηση του κοινωνικοπολιτικού του προγράμματος³²⁴ και της μοντερνιστικής του προσπάθειας ήταν η μαζική φασιστική Εθνική Οργάνωση Νέων (Ε.Ο.Ν).³²⁵ Ωστόσο, η «παρουσία» της Ε.Ο.Ν στις σελίδες του περιοδικού περιορίζεται σε ένα σημείωμα σχετικό με την προκήρυξη από την οργάνωση τριών

³²² Α., «Ένα περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 255, 1937, σ. 1199.

³²³ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 258, 1937, σ. 1436.

³²⁴ Yannis Stamos, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», ό. π., σ. 289.

³²⁵ Vassilios A. Bogiatzis, «From the 'Nobleman's Sword' to the 'Flag of the Fascist Ideals' The Formation and Development of Ioannis Metaxas's Intellectual Weltanschauung (1897–1941)», ό. π., σ. 328.

διαγωνισμών (ποιητικού, μουσικού και δραματικού) με κριτήριο για τη συμμετοχή σε αυτούς την παρουσίαση στα έργα των ιδεών της 4^{ης} Αυγούστου.³²⁶

Το τεύχος της *Νέας Εστίας* που κυκλοφορεί το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Φεβρουαρίου 1941 είναι αφιερωμένο στον Μεταξά, που είχε πεθάνει λίγες μέρες πριν. Στο εξώφυλλο δεσπόζει μια προσωπογραφία του και ο υπότιτλος («Φίλος των γραμμάτων και των τεχνών») είναι δηλωτικός του περιεχομένου του αφιερώματος, το οποίο εστιάζει στη συμβολή του στην πνευματική αναγέννηση της χώρας, κάτι άλλωστε που διευκρινίζεται και στο εκδοτικό σημείωμα: η έρευνα για τον θανόντα δεν εμπίπτει στη σφαίρα της πολιτικής αλλά της εθνικής ζωής και ο ίδιος με την πίστη του στην υπεροχή του πνεύματος υπήρξε κατά το περιοδικό εθνικός θρύλος. Στις υπόλοιπες σελίδες συγγραφείς, συνεργάτες-αξιωματούχοι του καθεστώτος και καλλιτέχνες εξυμνούν με τα κείμενά τους τον Μεταξά αφενός για την προσφορά του στην τέχνη και αφετέρου για την προώθηση του δημοτικισμού. Στο τέλος παρατίθενται ομιλίες του, ενώ το τεύχος πλαισιώνεται από ποιήματα προς τιμήν του, σκίτσα, φωτογραφίες και πορτρέτα του, ιδιόχειρα σημειώματά του και επιγραμματικές φράσεις του.

Πιο αναλυτικά, ο Νικολούδης υπογραμμίζει ότι ο Μεταξάς υπήρξε πνευματικός άνθρωπος με την ουσιαστική έννοια της λέξης, καθώς με τη κλασική και ελληνοχριστιανική παιδεία του μπορούσε να εμφυσήσει πνεύμα στους ανθρώπους, ενώ μερίμνησε για τις τέχνες, που ως τότε θεωρούνταν «ελαφριά ασχολία». Ο Πρεβελάκης σημειώνει ότι δεν αρνήθηκε ποτέ να ικανοποιήσει ό, τι σχετικό με την τέχνη του ζητήθηκε, δεν ήταν παρεμβατικός στο έργο των καλλιτεχνών παρά άφηνε στην κρίση του κοινού την αξιολόγησή τους και στήριζε τους καλλιτέχνες με την παρουσία του σε παραστάσεις και εγκαίνια εκθέσεων. Ο Συναδινός, πρόεδρος της εταιρείας θεατρικών συγγραφέων τον επαινεί γιατί συνέβαλε στην εξάλειψη του υλισμού και της ατομοκρατίας, της τοποθέτησης δηλαδή του ατομικού συμφέροντος πάνω από το συλλογικό. Ο μουσουργός Μανώλης Καλομοίρης συγκινείται, αναλογιζόμενος το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Μεταξάς για τη μουσική και βρίσκει την ίδρυση του ραδιοφώνου ευεργετική για τη διάδοση της μουσικής στο κοινό, η Μαρίκα Κοτοπούλη πιστεύει ότι το θέατρο του χρωστά την αναγέννησή του και ο Αιμίλιος Βεάκης γράφει ποίημα για να τον τιμήσει. Ο Πέλος Κατσέλης τον θεωρεί προστάτη του θεάτρου, αφού του έδωσε πνοή και αναγνώρισε την κοινωνική

---

³²⁶ «Ειδήσεις», π. *Νέα Εστία*, τχ. 292, 1939, σ. 295.

σημασία του, ενώ με την ίδρυση του Άρματος Θέσπιδος, του οποίου διευθυντής διετέλεσε ο ίδιος ο Κατσέλης, παρείχε τη δυνατότητα στην επαρχία να απολαύσει αυτή τη μορφή τέχνης.

Ακολουθώντας την ίδια γραμμή η Ειρήνη η Αθηναία, μέλος της Επιτροπής Λογοκρισίας,³²⁷ επισημαίνει ότι ο Μεταξάς επαναπροσδιόρισε τον ρόλο του περιφρονημένου ως τότε από το κράτος ανθρώπου των γραμμάτων ως πρότυπου πατριωτισμού, αυτοθυσίας και υπερηφάνειας, τον προσέγγισε με σεβασμό και κατανόηση και τον επιστράτευσε, όταν ξέσπασε ο πόλεμος, για να τονώσει ηθικά τους πολίτες. Ο Πέτρος Χάρης με τη σειρά του κατατάσσει τον Μεταξά στα πιο προοδευτικά στοιχεία του τόπου λόγω της ανεκτικότητάς του στα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά ζητήματα και τον αποκαλεί «ενσυνείδητο δημοτικιστή», διότι τόλμησε να αναγνωρίσει τον εθνικό χαρακτήρα του κινήματος του δημοτικισμού, «κλείνοντας το θλιβερό κεφάλαιο του γλωσσικού ζητήματος» με τη συγκρότηση της επιτροπής σύνταξης της γραμματικής της δημοτικής γλώσσας υπό τον Τριανταφυλλίδη. Εκτιμά δε ότι αποτέλεσε λάθος της αστικής τάξης η ταύτιση του δημοτικισμού με τον κομμουνισμό, γιατί ενίσχυσε την κομμουνιστική προπαγάνδα. Τεκμηριώνοντας τα παραπάνω, ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* παραθέτει το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του Μεταξά προς τον λαό το 1937, που είναι διατυπωμένο στη δημοτική. Σπεύδει, όμως, να προλάβει τις αντιρρήσεις που ενδέχεται να προκύψουν από τη χρήση υπηρεσιακής, καθαρεύουσας γλώσσας στους επίσημους λόγους του Μεταξά, διευκρινίζοντας ότι δεν αποτελεί ασυνέπεια, διότι ο Μεταξάς, όπως και πολλοί άλλοι, πληρώνει τις παθογένειες της εκπαιδευτικής πολιτικής τόσων χρόνων. Εξάλλου, όπως γράφει, η καθαρεύουσα τού είναι πιο οικεία, «σπούδασε και μεγάλωσε με αυτήν».³²⁸

4.5 Ανακεφαλαίωση

Ανακεφαλαιώνοντας, οι περισσότερες παρεμβάσεις των συντακτών του περιοδικού για τον φασισμό επικεντρώνονται στην προσωπικότητα του Μουσολίνι, του οποίου η συμβολή στην πνευματική ανάπτυξη και γενικότερα στον εκσυγχρονισμό της Ιταλίας εξαιρείται. Παράλληλα, ανιχνεύονται κείμενα που κριτικάρουν την επίδραση του φασισμού στα ιταλικά έργα τέχνης, εστιάζοντας τόσο στην αμφιλεγόμενη αισθητική

³²⁷ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, ό. π., σ. 43.

³²⁸ π. *Νέα Εστία*, τχ. 341, 1941, σ. 120-173.

τους αξία όσο και στην προπαγάνδισή των φασιστικών ιδεών. Από την άλλη, αποτελούν μειοψηφία τα κείμενα που είτε στηλιτεύουν τον παραγκωνισμό των μη αρεστών στο φασιστικό καθεστώς πνευματικών ανθρώπων είτε αντιτίθενται στην επέλαση του φασισμού.

Σχετικά με τη χιτλερική Γερμανία εντοπίζονται εκτενείς αναφορές για την υποταγή του κινηματογράφου και του θεάτρου στον έλεγχο του κράτους, γεγονός που εκλαμβάνεται ως παρακμή συλλήβδην του ευρωπαϊκού πολιτισμού, κείμενα που αφορούν στον εξοβελισμό κάθε εβραϊκού στοιχείου από τη γερμανική λογοτεχνία, αλλά και μελέτες για τις διώξεις όχι μόνο Εβραίων συγγραφέων αλλά και Γερμανών κλασικών που είχαν περιπέσει σε δυσμένεια από το καθεστώς. Ιδιαίτερα μνεία γίνεται, επίσης, στις ρίζες του φυλετικού ρατσισμού με ανάλυση των θεωριών του Γκομπινώ, οι οποίες καταδικάζονται. Ταυτόχρονα, συναντά κανείς άρθρα που εξυμνούν την προστασία της πνευματικής παραγωγής και την ενίσχυση των τεχνών από τον Χίτλερ. Επιπρόσθετα, από τη μελέτη των σχετικών με τον Νίτσε κειμένων τεκμαίρεται ότι οι θεωρίες του Γερμανού φιλοσόφου συσχετίζονται με τις ιδεολογίες της βίας και τη διαμόρφωση της χιτλερικής θεωρίας.

Τέλος, ο Μεταξάς βρήκε στο πρόσωπο των διανοουμένων της *Νέας Εστίας* τη συναίνεση που χρειαζόταν, για να εδραιώσει το καθεστώς του. Τα τεύχη της μεταξικής περιόδου στηρίζουν με ενθουσιασμό τη δικτατορία, καθώς βρίθουν από ύμνους για την πνευματική αναγέννηση που συντελείται στη χώρα το διάστημα αυτό και την εκπλήρωση του ιδανικού του Τρίτου Ελληνικού πολιτισμού που προωθεί ο Μεταξάς, την υποστήριξη της δημοτικής γλώσσας, τη στήριξη των λογοτεχνών και την τοποθέτηση άξιων στελεχών σε κομβικές για τον πολιτισμό θέσεις. Πέραν αυτών, αξιολογείται θετικά η αντίστοιχη περιφερειακή περίπτωση δικτατορίας του Σαλαζάρ στην Πορτογαλία και εγκρίνεται το περιεχόμενο και ο ιδεολογικός προσανατολισμός του περιοδικού *Το Νέον Κράτος*, οργάνου του καθεστώτος. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τα ευρήματα δεν προκύπτει η χρησιμοποίηση του όρου «φασισμός» από τους συντάκτες του περιοδικού για τον χαρακτηρισμό του καθεστώτος.

Κεφάλαιο πέμπτο

Η πρόσληψη του φιλελευθερισμού

Ποιο περιεχόμενο προσέδωσαν οι συντάκτες της *Νέας Εστίας* στον κοινοβουλευτισμό που τόσο είχε αμφισβητηθεί στον Μεσοπόλεμο; Πώς προσέλαβαν τις φιλελεύθερες θεωρίες; Ποια η θέση τους για την επίδραση της Ευρώπης στη συγκρότηση της ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας; Ποια σημασία απέδιδαν στο κίνημα του ειρηνισμού και πώς αντέδρασαν απέναντι στον πολεμικό αναβρασμό; Η παρούσα ενότητα αναζητά απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Το πρώτο υποκεφάλαιο ερευνά την άποψη του περιοδικού για τα πεπραγμένα της κυβέρνησης Βενιζέλου. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο εξετάζεται η απήχηση των δύο μανιφέστων του κορυφαίου φιλελεύθερου διανοούμενου Γ. Θεοτοκά και το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη σημασιολογία της έννοιας του οικουμενικού πολιτισμού και τη στάση απέναντι στο πασιφιστικό κίνημα και τον επικείμενο πόλεμο.

5.1 Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων

Το επιτελείο του περιοδικού συντάσσεται στο πλευρό της τελευταίας βενιζελικής κυβέρνησης και προασπίζεται τη σύναψη του συμφώνου «ελληνοτουρκικής φιλίας», το οποίο ο Παύλος Νιρβάνας στο χρονογράφημά του χαρακτηρίζει «κοσμοϊστορικό γεγονός», παρουσιάζοντάς το ως ανάγκη υπαγορευμένη από την κοινή λογική, επαινώντας τους «άξιους αρχηγούς των δύο λαών, που έδωσαν με ειλικρίνεια τα χέρια τους στην Αθήνα». Είναι ενδιαφέρον ότι ο Νιρβάνας επικεντρώνεται στη συνεισφορά του Τούρκου πρωθυπουργού, Ισμέτ Πασά, που με τα «φωτεινά και γενναία του λόγια συμφιλίωσε κάτω από τον Παρθενώνα τη ζωή με την Ιστορία», τονίζοντας ότι η συμφωνία δεν ισοδυναμεί με απάρνηση της ιστορίας ή των ηρώων των δύο λαών.³²⁹

Το πρόσωπο, όμως, που αποσπά διθυραμβικά σχόλια κυρίως για την πρωτοβουλία του να θεσμοθετήσει λογοτεχνικά, καλλιτεχνικά και μουσικά βραβεία, είναι ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου. Μετέχοντας στη σχετική έρευνα του Πέτρου Χάρη, που θέτει το θέμα σε δημόσιο διάλογο, ο ακαδημαϊκός Δ. Γρ. Καμπούρογλους, αν και διατυπώνει σοβαρές επιφυλάξεις για τη μετάφραση αρχαίων κλασικών στη νέα ελληνική, θεωρεί τον νόμο «περί Ενισχύσεως των Ελληνικών Γραμμάτων και Τεχνών» δηλωτικό της ευρύτητας της αντίληψης και της μόρφωσης

³²⁹ Παύλος Νιρβάνας, «Η ιστορία και η ζωή», π. *Νέα Εστία*, τχ. 117, 1931, σ. 1124-1125.

της κυβέρνησης, ενώ τάσσεται απεριφραστα υπέρ των βραβείων. Ο Βλαχογιάννης επιδοκιμάζει τον νόμο με το σκεπτικό ότι θα λειτουργήσει αποτρεπτικά ως προς τη στροφή των φτωχών λογίων-δημοσίων υπαλλήλων προς τον κομμουνισμό και θεωρεί τα βραβεία «ευεργετικά». Ανάλογες απόψεις εκφράζει ο Διονύσης Κόκκινος, που γράφει ότι η πρωτοβουλία του Υπουργού αποτελεί σταθμό για τον πολιτισμό, αποδεικνύοντας την ωριμότητα και την κυβερνητική πνευματικότητα, όπως και ο Σπύρος Μελάς που δηλώνει ενθουσιασμένος από τις μεταρρυθμίσεις του Υπουργού και αισθάνεται ευγνώμων απέναντί του, όπως θα έπρεπε να είναι και όλοι οι υπόλοιποι λόγιοι. Ο Σωτήρης Σκίπης επαινεί τον Υπουργό για το ήθος του και τις ευγενείς προθέσεις του, υπογραμμίζοντας ότι δεν αρκέστηκε σε λόγια ούτε αθέτησε τις υποσχέσεις του, διανοίγοντας με τους νόμους του νέους δρόμους για τον πολιτισμό.³³⁰

Ο Μανώλης Καλομοίρης εκφράζει τη συγκίνησή του για τις καινοτομίες του Υπουργού, αφού με βάση τα όσα υποστηρίζει, πρώτη φορά εκδηλώνεται στοργή του κράτους προς τις τέχνες. Σε κοινή γραμμή με τους προαναφερόμενους λόγιους η Σοφία Σπανούδη αναφέρει πως κανένας από τους προκάτοχούς του στο Υπουργείο δε μερίμνησε για τις τέχνες και με σκωπτική διάθεση απορεί πώς δεν τον έθεσαν ακόμη υπό απαγόρευση και πώς δεν τον θεώρησαν δημόσιο κίνδυνο οι «φρόνιμοι άνθρωποι». Η γράφουσα πλέκει το εγκώμιο του «νεοϊδεάτη Υπουργού [...] του υπέροχα έξυπνου και ευγενικού Παπανδρέου που σκορπίζει γύρω του ακτινοβολία», που διατηρεί και ο ίδιος την ιδιότητα του διανοούμενου και συνδυάζει τις ιδέες του με τη δημιουργική πνοή ενός υγιούς θετικισμού, εξαγνίζοντας με τη δράση του «σκοτεινές αμαρτίες παλαιότερων περιόδων». Έτσι, σύμφωνα με τα γραφόμενά της οι άνθρωποι των γραμμάτων και οι καλλιτέχνες θα πάνουν να αποτελούν τους «διανοητικούς κατάδικους της βιοπάλης» και θα αναγνωριστούν επίσημα ως δυναμικά στοιχεία του κράτους.³³¹ Μοναδική παραφωνία σε αυτές τις εκδηλώσεις θαυμασμού είναι το κείμενο του Αρίστου Καμπάνη, ο οποίος δεν πιστεύει ότι ο κυβερνητικός νόμος θα συντελέσει στην πνευματική προκοπή ούτε στη διάδοση της λογοτεχνίας έξω από τα σύνορα της Ελλάδας, αφού κατά την κρίση του μόνο όταν η Ελλάδα αποκτήσει ξεχωριστή λογοτεχνική υπόσταση, θα προκαλέσει το ενδιαφέρον

³³⁰ Πέτρος Χάρης, «Τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά βραβεία του κράτους (έρευνα)», π. *Νέα Εστία*, τχ. 115, 1931, σ. 1049-1055.

³³¹ Πέτρος Χάρης, «Τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά βραβεία του κράτους (έρευνα)», π. *Νέα Εστία*, τχ. 116, 1931, σ. 1107-1108.

των ξένων. Παράλληλα, εκφράζει τον σκεπτικισμό του για την παρέμβαση της Ακαδημίας στο ζήτημα αλλά και για τον ρόλο των κριτικών επιτροπών.³³²

Το έκτακτο χριστουγεννιάτικο τεύχος του 1931 περιλαμβάνει ένα εκτενές άρθρο του Ξενόπουλου που τιτλοφορείται «Γεώργιος Παπανδρέου, ο υπουργός μας» με το α΄ πληθυντικό πρόσωπο να δηλώνει την καθολική αναγνώριση του πολιτικού. Σε αυτό το αφιέρωμα, που πλαισιώνεται από μια ολοσέλιδη φωτογραφία του Παπανδρέου, ο διευθυντής της *Νέας Εστίας* τον αποθεώνει για το πνευματικό εκτόπισμα αλλά και τις πολιτικές ικανότητές του, γράφοντας χαρακτηριστικά ότι ο επίσης διανοούμενος και λάτρης των γραμμάτων και των τεχνών, Βενιζέλος, δε θα του εμπιστευόταν το «περιφρονημένο» αυτό χαρτοφυλάκιο, αν δεν τον θεωρούσε ισάξιο του. Ο Ξενόπουλος θεωρεί την ημέρα της ανάληψης των καθηκόντων του Παπανδρέου στο Υπουργείο (1.1.1930) ιστορική, αφού ο χώρος αυτός «βρήκε τον άνθρωπό του». Η στερέωση της Ακαδημίας,³³³ η υποστήριξη και άλλων πνευματικών ιδρυμάτων, η προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας, ο διορισμός λογοτεχνών σε κρατικές επιτροπές, η εξασφάλιση κονδυλίων για τον πνευματικό πολιτισμό σηματοδοτούν κατά τη γνώμη του το «φωτεινό του πέραςμα» από το Υπουργείο.

Τα στοιχεία που καθιστούν τον Παπανδρέου ξεχωριστό είναι κατά τον ιδρυτή της *Νέας Εστίας* η ευγλωττία του, που δε μοιάζει με την κενή και κοινότοπη γλώσσα των πολιτευτών, αλλά και τα καλογραμμένα πολιτικά του άρθρα. Ο συγγραφέας τον γνώριζε ήδη ως δημοσιογράφο στον παλιό *Νουμά*, ως φανατικό νεωτεριστή και φωτισμένο δημοτικιστή με σπάνια καλλιτεχνική καλαισθησία, άρτια ενημερωμένο ως προς τη λογοτεχνική παραγωγή. Απαριθμώντας τα επιτεύγματά του, που έλαβαν χώρα μέσα σε διάστημα δύο μόλις χρόνων, κάνει λόγο για τον εκδημοκρατισμό του καταστατικού χάρτη της Εκκλησίας, τη ρευστοποίηση της μοναστηριακής περιουσίας και τη μείωση του αριθμού των μονών. Ακολούθως, αναφέρεται στην ίδρυση εκπαιδευτικών συμβουλίων, επιφορτισμένων με την προπαρασκευή εκπαιδευτικών νόμων, τη σύνταξη σχολικών προγραμμάτων και την έγκριση σχολικών βιβλίων. Επιπλέον, όπως σημειώνει, επί θητείας του εισήχθη ο θεσμός του πολλαπλού βιβλίου με επιλογή του κατάλληλου για κάθε σχολική μονάδα εγχειριδίου, ιδρύθηκαν σχολικές εφορίες με συμμετοχή κηδεμόνων και μελών της τοπικής αυτοδιοίκησης, έγιναν προσπάθειες για εξάλειψη του αναλφαβητισμού, βρέθηκαν πόροι για την

³³² Πέτρος Χάρης, «Τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά βραβεία του κράτους (έρευνα)», π. *Νέα Εστία*, τχ. 115, 1931, σ. 1052.

³³³ Η Ακαδημία είχε ιδρυθεί επί δικτατορίας Παγκάλου, όπως διαβάζουμε στο άρθρο του Ρ. «Γ. Ν. Κοφινά: Περί εμπράκτου (de facto) κυβερνήσεως», π. *Νέα Εστία*, τχ. 58, 1929, σ. 395.

ανέγερση σχολικών κτηρίων, επιχορηγήθηκαν τα πανεπιστήμια, καθιερώθηκε ο θεσμός του κυβερνητικού επιτρόπου, αναδιοργανώθηκε η Ανώτατη σχολή Καλών Τεχνών, ιδρύθηκαν Μουσεία και το Εθνικό Θέατρο.³³⁴

Έξι μήνες αργότερα, ο Ξενόπουλος επιχειρηματολογεί υπέρ του πρώην πλέον υπουργού και της κυβέρνησης Βενιζέλου, που κατηγορήθηκαν ότι σπατάλησαν πολλά χρήματα σε γράμματα και τέχνες, ενώ θα μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν, για να ανακουφίσουν τον φτωχό λαό και να αναβάλουν τη χρεωκοπία. Συγκεκριμένα, εξηγεί ότι δεν επιβαρύνθηκε ο κρατικός προϋπολογισμός με την ενίσχυση του πολιτισμού και καυτηριάζει την αντίληψη των περισσότερων πολιτικών της χώρας, που αν και φιλόμουσοι θεωρούν πολυτέλεια αυτή την πολιτική, προβάλλοντας τη δικαιολογία ότι ο λαός μπορεί να επιβιώσει και χωρίς πνευματικά αγαθά. Αντίθετα, ο Ξενόπουλος θεωρεί σπατάλη τη δημιουργία νέων Υπουργείων, Υφυπουργείων, Γερουσιών, πολυτελών κτηρίων για τη στέγασή τους και μνημείων αγνώστων στρατιωτών, ενώ αξιολογεί τον Παπανδρέου ως εξάίρετο Υπουργό, διότι προτίμησε να θεσπίσει βραβεία αντί να χρησιμοποιήσει για κομματικούς σκοπούς τα χρήματα του Υπουργείου του.³³⁵

5.2 Ο Γεώργιος Θεοτοκάς

Υπήρξε εξέχουσα μορφή της φιλελεύθερης διάνοησης και σημαίνον μέλος της Γενιάς του '30, ενός κινήματος αποτελούμενου από διανοούμενους, συγγραφείς και καλλιτέχνες που διατύπωσαν μια εκσυγχρονιστική αισθητική παράλληλα με πολιτικές διεκδικήσεις. Κύρια τάση αυτής της κίνησης ήταν η προσέγγιση της ελληνικής παράδοσης με νεωτεριστικό τρόπο και η διαμόρφωση ενός «Ελληνικού Ελληνισμού». Ο Θεοτοκάς στα τέλη της δεκαετίας του '20, όταν ένα αίσθημα ευφορίας εξαπλωνόταν, πίστευε ότι η μεταπολεμική κατάσταση ερχόταν σε ριζική ρήξη με το παρελθόν. Ο απόηχος του πολέμου και η διάλυση της Μεγάλης Ιδέας δεν έφεραν μόνο αναταραχή και σύγχυση αλλά και νέους τρόπους συμπεριφοράς, κοινωνική κινητικότητα, ταξικές διαμάχες, ηττοπάθεια, σνομπισμό και αναλφαβητισμό, ξένες επιρροές, πολυτελή τρόπο διαβίωσης και πάνω από όλα στενότερη διασύνδεση με ευρωπαϊκές εξελίξεις. Ο Θεοτοκάς αντιλαμβανόταν το έθνος ως σύνθεση

³³⁴ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Γεώργιος Παπανδρέου, ο Υπουργός μας», π. *Νέα Εστία*, τχ. 120, 1931, σ. 3-7.

³³⁵ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Η σπατάλη», π. *Νέα Εστία*, τχ. 132, 1932, σ. 657.

αντιφατικών στοιχείων, ικανή να ενσωματώσει νέες δημιουργίες και να αντικαταστήσει τη Μεγάλη Ιδέα, σύνθεση που στρεφόταν τόσο κατά του αλτρωτικού εθνικισμού όσο και κατά των μαρξιστών.³³⁶

Ο Θεοτοκάς συμπύκνωσε τις παραπάνω ιδέες ως Ορέστης Διγενής στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, το οποίο επισύρει την πολύ σκληρή κριτική του Γρηγόριου Ξενόπουλου. Ο εκδότης της *Νέας Εστίας* αξιολογεί θετικά μόνο τη μορφή του δοκιμίου και συγκεκριμένα την επιδέξια χρήση της δημοτικής γλώσσας και το ζωηρό ύφος του άγνωστου σε αυτόν συγγραφέα, που τον αποκαλεί με το ψευδώνυμό του, σημειώνοντας ότι αν είναι νέος διακρίνεται από ανωριμότητα, αν είναι ηλικιωμένος, δεν ξέρει τι θέλει. Όσον αφορά το περιεχόμενο, το χαρακτηρίζει «ανώφελο» και το συμπέρασμα του συγγραφέα μεγαλοστομίες, «αέρα φρέσκο και κοπανιστό», διότι απευθύνεται προς τους νέους και τους παροτρύνει να αποδεσμευτούν από την παράδοση και να γίνουν λογοτέχνες καλύτεροι από την προηγούμενη γενιά, χωρίς, όμως να τους υποδεικνύει τον τρόπο, αφού «έχει πολύ ελεύθερο πνεύμα, για να θέλει να τυραννήσει ως οδηγός». Ο Ξενόπουλος υποστηρίζει ότι όποιος θεωρεί τόσο τυραννικό οποιοδήποτε δόγμα, δεν μπορεί να γράφει δοκίμια · αυτά τα γράφουν μόνο εκείνοι που θέλουν να προβάλουν το δόγμα τους, τη σχολή τους με απώτερο σκοπό να ιδρύσουν και αυτοί έναν πνευματικό μιλιταρισμό και να τυραννήσουν. Με άλλα λόγια ο κριτικός καταλογίζει στον «Ορέστη Διγενή» δογματισμό.

Κατόπιν ο Ξενόπουλος εξηγεί ότι αυτή η «πνευματική τυραννία», την οποία ο συγγραφέας θεωρεί απορριπτέα, χαρακτηρίζει κάθε εποχή, βοηθώντας την να εξελιχθεί, αφού ανέκαθεν υπήρχαν δύο αντίρροπες σχολές που συγκρούονταν, όπως ο Δημοτικισμός και ο Καθαρευουσιανισμός, ο ελληνισμός και ο κοσμοπολιτισμός. Συνεχίζοντας, επισημαίνει ότι ενώ ο Θεοτοκάς έγραψε το δοκίμιό του, για να αντικρούσει τον Φώτο Πολίτη και να καταδείξει την ανεπάρκεια της ελληνικής σχολής, δεν υπερασπίζεται ούτε την αντίθετη άποψη ούτε προτείνει να απαρνηθούν οι Έλληνες την ταυτότητά τους και να γίνουν Ευρωπαίοι. Επιπρόσθετα, ο Ξενόπουλος θεωρεί το δοκίμιο και «βλαβερό» λόγω της επίδρασή του στους νέους που φιλοδοξούν με αυτοπεποίθηση να γίνουν μεγάλοι λογοτέχνες, αναθεωρώντας σύμφωνα με τις προτροπές του «Διγενή» τις παλιές αξίες, με αποτέλεσμα να οδηγούνται στη δυστυχία, την αποτυχία και τη γελοιοποίηση, εφόσον επιχειρούν πράγματα ανώτερα από τις δυνάμεις τους.

---

³³⁶ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 308-310.

Κατά τον Ξενόπουλο το βιβλίο του «Διγενή» είναι «κακό» και «άχρηστο», όπως και ο ίδιος ο συγγραφέας, γιατί απαρνιέται τις παλιές αξίες και απαξιώνει την προσφορά των Ελλήνων λογοτεχνών τα τελευταία σαράντα χρόνια, κάνοντας λόγο για απουσία πνοής στα έργα τους. Τον κατατάσσει δε σε εκείνους που ούτε παράγουν ούτε αναδεικνύουν το Ωραίο, αλλά υπερτονίζουν το άσχημο, ενώ θα έπρεπε να το αποσιωπήσουν. Ολοκληρώνοντας το κριτικό του σημείωμα -που καλύπτει δύομισι σελίδες- αναφέρει ότι θα χρειαζόταν κανείς άλλο ένα δοκίμιο, για να ανασκευάσει το γεμάτο με κοινοτοπίες, ανακρίβειες, αντιφάσεις, συγχύσεις και παραποιήσεις βιβλίο, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί με μια φράση του ίδιου του συγγραφέα του «ρητορισμός χωρίς περιεχόμενο». ³³⁷

Ωστόσο, η Ύφεση και η κοινωνικοπολιτική αναταραχή των αρχών της δεκαετίας του 1930 σε συνδυασμό με τον κομμουνιστικό κίνδυνο ώθησαν τον Θεοτοκά να αναθεωρήσει τις θεμελιώδεις πεποιθήσεις του. Στο νέο δοκίμιό του *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* προέβη στην παρατήρηση ότι η φιλελεύθερη αστική κοσμοθεωρία διερχόταν κρίση καθώς ακόμη και οι υποστηρικτές της την αμφισβητούσαν. Η κρίση αποδόθηκε στη μηχανή, η οποία έφερε τον ανεξέλεγκτο καπιταλισμό, το προλεταριάτο, την ταξική πάλη, τον πόλεμο και την οικονομική κρίση. Στιγματισμένος ως αυθεντικός υποστηρικτής της μηχανής ο κομμουνισμός αποκλείστηκε από το να προταθεί για την άρση του αδιεξόδου. Ο Θεοτοκάς πίστευε ότι ο συνδυασμός ενός νέου ανθρωπισμού, βασισμένου στις αιώνιες αξίες, με ισχυρό κορπορατικό κράτος θα μπορούσε να δαμάσει την τεχνολογία και να αποτελέσει τη σωστή διέξοδο από τη μεταπολεμική αναταραχή. ³³⁸

Ο Πέτρος Χάρης στην κριτική του για το *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* κατανοεί αυτές τις ανησυχίες του Θεοτοκά καθώς και την επιθυμία του να πάρει θέση στο πρόβλημα που περικλείει την αγωνία της εποχής, αλλά διαφωνεί με τη μέθοδο που χρησιμοποιεί για να το καθορίσει. Συμφωνεί με όσους επαίνεσαν τον συγγραφέα για τη σοβαρή του διάθεση και την ικανότητά του να διατυπώνει με ενάργεια τη σκέψη του αλλά επιμένει ότι αυτά τα προτερήματα δεν αρκούν, αφού πρέπει να προτείνει λύσεις. Άλλο μειονέκτημα που εντοπίζει ο κριτικός είναι οι αοριστίες και οι γενικόλογες εκφράσεις που εκφράζουν μη ξεκάθαρη στάση όπως και η διατύπωση

³³⁷ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Ορέστη Διγενή: Ελεύθερο πνεύμα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 72, 1929, σ. 1113-1115.

³³⁸ Vassilios A. Bogiatzis, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», ό. π., σ. 310.

συμπερασμάτων που εκκινούν από αυθαίρετες αφετηρίες και σχηματίζονται με τη βοήθεια αμφισβητήσιμων συλλογισμών.

Ο Χάρης θεωρεί ότι το κοινωνικό πρόβλημα αντιμετωπίζεται με την ψυχραιμία του ανθρώπου που στέκεται πάνω από δόγματα και φανατισμούς και δεν κυριεύεται από την πίστη σε μια κατάσταση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Θεοτοκά που πιστεύει τόσο στην αξία του αστικού πολιτισμού, ώστε δε βλέπει τα χρεοκοπημένα ιδανικά του και τη φθορά που πέρασε στο πέρασμα του χρόνου και συνεχίζει να εμπιστεύεται την αστική τάξη δίχως να της επιρρίπτει ευθύνες για τα αμαρτήματά της, των οποίων οι συνέπειες είναι ολοφάνερες. Έτσι, για τον Χάρη ο Θεοτοκάς είναι φανατικότερος από τους οπαδούς του κομμουνισμού και ενώ προσπαθεί να διατηρήσει την ανεξαρτησία της σκέψης του και το σωστό ζύγισμα της πραγματικότητας, διαπράττει ένα λάθος που χαρακτηρίζει τους φανατικούς, δηλαδή ενδιαφέρεται περισσότερο για τον αντίπαλο του αστισμού. Παράλληλα, ασχολείται πολύ λιγότερο από όσο θα έπρεπε με την κρίση ηθικών αξιών, που αυτή και όχι η υλική κρίση χαρακτηρίζει την εποχή και στηρίζει αόριστα τις ελπίδες του στην κανονική εξέλιξη των πραγμάτων. Όμως, σύμφωνα με τον Χάρη καμία εξέλιξη δεν μπορεί να διασώσει τον πολιτισμό και δη αγαθά που κερδήθηκαν με κόπους αιώνων, όταν δε βασίζεται στη θεραπεία της ηθικής κρίσης, που για τον ίδιο είναι καρπός του αστικού καθεστώτος.

Ωστόσο, ο Χάρης διακρίνει στο βιβλίο παρατηρήσεις του συγγραφέα που δείχνουν σωστή εκτίμηση της ζωής και των ανθρώπινων αδυναμιών, όπως είναι η σκέψη ότι το μελλοντικό καθεστώς θα είναι πρόσκαιρη, αυθαίρετη, ελαττωματική κοινωνική σύμβαση και πάντα θα υπάρχουν ανήσυχα πνεύματα που θα πολεμούν για να πραγματοποιήσουν μια τελειότερη οργάνωση των βιοτικών συνθηκών αλλά και κακίες, αδικίες, φθόνους, μίσση, άγρια ένστικτα, νόμοι, δικαστές και ποινές για να δαμάζουν το ανθρώπινο κτήνος. Επίσης, ολόκληρο το πρώτο κεφάλαιο που αποτελεί μια λυρική αναδρομή στην πορεία της γενιάς τους επιβεβαιώνει την αξία του Θεοτοκά ως πνευματικού ανθρώπου. Όμως, σύμφωνα με τον Χάρη αυτά τα χωρία, όπως και όλο το βιβλίο θα άξιζε να αναλυθούν διεξοδικότερα, για αυτό και σχολιάζει ότι το *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα* μοιάζει περισσότερο με μια παρέμβαση του συγγραφέα ή ένα καλογραμμένο άρθρο παρά με βιβλίο.³³⁹

---

³³⁹ Πέτρος Χάρης, «Γ. Θεοτοκά: Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 130, 1932, σ. 553-554.

5.3 Διεθνισμός-Πασιφισμός

Το υποκεφάλαιο δομείται πάνω στα μεγάλα διλήμματα και τις προκλήσεις της εποχής, ήτοι τη σύνδεση ή μη της σύγχρονης ελληνικότητας με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, την προοπτική της ευρωπαϊκής ενοποίησης και τον πασιφισμό.

Διεθνισμός ή Εθνισμός; Το επίκαιρο δίλημμα της εποχής «Πατρίς ή κοσμοπολιτισμός; Προσήλωση στην έννοια της πατρίδας ή απορρόφησή της στην ιδέα της Διεθνούς Κοινωνίας;» αποτέλεσε θέμα έκθεσης ιδεών των υποψηφίων φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, δυσκολεύοντάς τους μάλιστα, σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούνται από άρθρο του Φώτου Πολίτη στην *Πρωία*, για το οποίο γίνεται λόγος στη στήλη των «Εφημερίδων».³⁴⁰ Η Ά(λκης) Θ(ρύλος) αναγνωρίζει ότι η επικράτηση του πνεύματος διεθνισμού βοηθά στην αλληλοδιείσδυση των πολιτισμών, καθώς έχει ενταθεί το ενδιαφέρον των λαών να επικοινωνήσουν μεταξύ τους και να γνωρίσουν τη ζωή και την πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση ο ένας του άλλου.³⁴¹

Παράλληλα, αρθρώνεται και ο αντίλογος όσων εκλαμβάνουν την πολιτιστική επικοινωνία μεταξύ των λαών ως παράγοντα αλλοτρίωσης της εθνικής ταυτότητας. Ο υπογράφων ως Γοργίας, κατακεραυνώνει τους Έλληνες, ειδικά της πρωτεύουσας, οι οποίοι έχουν απαρνηθεί την πολιτισμική τους ταυτότητα, γεγονός που δε χαρακτηρίζει άλλα Βαλκανικά κράτη που συμβαδίζουν με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό χωρίς, όμως, να υπονομεύουν τον εγχώριο. Για αυτό εκφράζει την ανάγκη, την υποχρέωση των γνήσιων και ζωντανών στοιχείων του τόπου να αντιταχθούν στο ρεύμα της εποχής, δηλαδή στον κοσμοπολιτισμό και την αφομοίωση από τους Ευρωπαίους και καταφέρεται εναντίον των νεωτεριστών, που αυτοπροσδιορίζονται και ως «συγχρονιζόμενοι», οι οποίοι απαξιώνουν τα στοιχεία που συνθέτουν τον νεοελληνικό πολιτισμό, όπως είναι η ενδυμασία, το τραγούδι, η αρχιτεκτονική, τα έθιμα οι παραδόσεις και η ιστορία με τη δικαιολογία ότι τίποτε από αυτά δε συμβάλλει στην πρόοδο. Εξίσου αντίθετος είναι ο γράφων με την άποψή τους περί χρεοκοπίας της εμπνευσμένης από την εθνική ζωή λογοτεχνίας, ενώ κλείνοντας το άρθρο του εκφράζει την ελπίδα ότι κινήσεις όπως η γιορτή του Λυκείου Ελληνίδων, η παράσταση των Δελφών και η έκθεση Λαϊκής Χειροτεχνίας θα αντιστρέψουν το κλίμα.³⁴²

³⁴⁰ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 97, 1931, σ. 54.

³⁴¹ Α. Θ., «Λάσκαρη Ν. Le theatre Neo-grec», π. *Νέα Εστία*, τχ. 94, 1930, σ. 1224.

³⁴² Γοργίας, «Από την ζωήν και από την τέχνην, θέαμα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 4, 1927, σ. 198-199.

Ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ο Θράσος Καστανάκης στέκεται με σεβασμό απέναντι στον Αριστείδη Μπριάν, που καθόρισε κατά τη γνώμη του όσο κανείς άλλος τις τύχες της μεταπολεμικής Ευρώπης, αφού με τη συμφωνία στο Λοκάρνο και το Σύμφωνο Κέλογκ εδραίωσε την ειρήνη, συντρίβοντας τα συμφέροντα και τις πολιτικές του μίσους και έκανε πράξη τη σύμπραξη των ευρωπαϊκών κρατών με τη δημιουργία των «Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», ένα ιδανικό που λίγα χρόνια νωρίτερα φάνταζε ουτοπικό και το οποίο ο γράφων παραλληλίζει με λιμάνι, όπου θα βρουν καταφύγιο όλοι οι λαοί. Σύμφωνα με το κείμενο ο Μπριάν, που είχε διατελέσει έντεκα φορές πρωθυπουργός και είκοσι υπουργός, δεν έμοιαζε με άλλους πολιτικούς που αποδύονταν σε παρανομίες και λυμαίνονταν τα ταμεία των λαών. Αντίθετα, κατάφερε να διατρανώσει την πίστη του στην ειρήνη και να δηλώσει με σθένος, που κανένας άλλος πρωθυπουργός δε διέθετε, ότι όσο ήταν εκείνος στην εξουσία, πόλεμος δε θα γινόταν ποτέ. Αποτέλεσε, λοιπόν, περίπτωση πολιτικού που δεν υποδουλώθηκε στο χρήμα, έδωσε πραγματικό νόημα στη λέξη αλληλεγγύη και υποστήριξε μέχρι το τέλος της ζωής του την αναγκαιότητα του συνασπισμού, αλλιώς η ανθρωπότητα κινδύνευε με όλεθρο.³⁴³

Πόλεμος ή ειρήνη; Παρά τις προσπάθειες για τη θεμελίωση της ειρήνης ο Κ.Θ. Δημαράς διαπιστώνει με θλίψη ότι τα κράτη, ωθούμενα από παραφροσύνη και κοντόφθαλμους υπολογισμούς, βαδίζουν προς τον μόνο δρόμο που τους υποδεικνύει η ανισόρροπη πολιτική τους, τον πόλεμο. Του προκαλεί δε μεγάλη εντύπωση ότι δεκαπέντε χρόνια μετά τη λήξη ενός άθλιου πολέμου ακούγονται φωνές υπέρ του από ορισμένους που από πίστη στην ηθική του και τη βαθιά σημασία του, προσπαθούν να τον εξωραΐσουν, διακηρύσσοντας ότι δεν αποτελεί ανωμαλία, έγκλημα και αμάρτημα προς την ανθρωπότητα. Κατά τη γνώμη του δεν έχει έρθει ακόμη η κατάλληλη στιγμή για να επιβληθεί η ειρήνη ως υπέρτατο αγαθό στη συνείδηση των λαών αλλά το έδαφος είναι πρόσφορο για να τη διεκδικήσουν ως ύψιστο αγαθό με δεδομένο ότι πολλοί άνθρωποι έχουν υπερβεί την έννοια της πατρίδας και έχουν αποκτήσει πανανθρώπινη συνείδηση.

Κατόπιν ο συγγραφέας, επικαλούμενος την άποψη του Γάλλου διανοούμενου Ι. Μπεντά (Julien Benda) ότι ένας πόλεμος δεν είναι κατά ανάγκη ασύμφορος για τον νικητή, αντικρούει την ταύτιση της ειρήνης με το συμφέρον, πιστεύοντας ότι μια ειρήνη στηριγμένη στο συμφέρον θα μπορούσε να διαλυθεί από ένα άλλο υπέρτατο

---

³⁴³ Θράσος Καστανάκης, «Αριστείδης Μπριάν», π. *Νέα Εστία*, τχ. 128, 1932, σ. 411-414.

συμφέρον. Ομοίως, διαφωνεί με την ειρήνη που βασίζεται στον φόβο των κυρώσεων με το επιχείρημα ότι παρά την επιβολή ποινών τα εγκλήματα δε μειώθηκαν. Επίσης, θέτει υπό αίρεση τη θεωρία των δίκαιων πολέμων και απορρίπτει την αναγκαιότητα της πολεμικής προετοιμασίας ως αντιστάθμισμα στον εξοπλισμό των όμορων κρατών. Δεν αποδέχεται την καταπολέμηση της βίας μέσω της βίας και παραπέμπει για του λόγου το αληθές στα διδάγματα της ιστορίας. Για τον ίδιο, που ο χριστιανισμός, όπως διαπιστώθηκε παραπάνω, κατέχει σημαντική θέση στο αξιακό του σύστημα, μόνο η ηθική και ο σεβασμός προς την ακεραιότητα του ατόμου μπορούν να αποτρέψουν τον πόλεμο. Για αυτό, στο χέρι που κραδαίνει το όπλο απαντά με μια φράση των Αποστόλων, που αποτελεί και τον τίτλο της μελέτης του: «Ου δυνάμεθα».³⁴⁴

Το κλίμα της εποχής αποτυπώνεται και στο έργο του Αμερικανού θεατρικού συγγραφέα Σέργουντ με τίτλο *Ακρόπολη*, στο οποίο παρουσιάζει στη σκηνή τους δύο αντίθετους κόσμους του χρυσού αιώνα της κλασικής Αθήνας · από τη μια η παράταξη του Περικλή με τους σοφούς και τους καλλιτέχνες που είχαν ως ιδανικό να παραδώσουν στην αιωνιότητα μνημεία λόγου και τέχνης και από την άλλη το κόμμα του δημαγωγού Κλέωνα, που ζητούσε εξοπλισμό αντί αρχιτεκτονικών και γλυπτικών έργων, διακηρύσσοντας δημόσια ότι οι φιλοσοφικές συζητήσεις και τα ωραία γλυπτά δεν πρόκειται να σώσουν την Αθήνα. Οι αναλογίες κατά τον συντάκτη του άρθρου, Αχιλλέα Αιμίλιο, είναι εμφανείς: οι οπαδοί του Περικλή παραλληλίζονται με τους σύγχρονούς τους φιλελεύθερους διεθνιστές, οπαδούς της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.Τ.Ε) και οι λαϊκιστές με τους πολεμοκάπηλους και όσους επιθυμούν εξοπλισμούς, αντιδρούν στον θεσμό της Γενεύης και ζητούν την εφαρμογή του γνωμικού «Si vis pacem, para bellum» (=Αν θέλεις ειρήνη, προετοίμασε πόλεμο).³⁴⁵

Η γερμανική προπαγάνδα κατά των αντιμιλιταριστικών έργων των δύο «πολεμικών συγγραφέων» της Γερμανίας Ρεμάρκ και Ρενν είναι ένα θέμα που προσέλκυσε το ενδιαφέρον των συνεργατών του περιοδικού. Η περιγραφή της επιστροφής της νικημένης στρατιάς, της φτώχειας και της πείνας στο έργο του τελευταίου με τίτλο *Μετά τον πόλεμο* δεν άρεσε στους Γερμανούς κριτικούς που χαρακτήρισαν το βιβλίο «αξιοθρήνητο», το ύφος του συγγραφέα «κουρασμένο, απογοητευμένο και απελπισμένο» και τη ματιά του υποκειμενική, απροσδιόριστη, επιπόλαιη και χωρίς επαφή με την πραγματικότητα, σε ευθεία αντίθεση με τη δύναμη

³⁴⁴ Κ. Θ. Δημαράς, «Ου δυνάμεθα», π. *Νέα Εστία*, τχ. 165, 1933, σ. 1174-1175.

³⁴⁵ Αχιλλεύς Αιμίλιος, «Αγγλία», π. *Νέα Εστία*, τχ. 171, 1934, σ. 137-138.

της γραφής του στα πολεμικά του έργα. Όμως, ο Γ. Τ. δε συμμαρτυρεί την άποψη των «συντηρητικών Γερμανών κριτικών» που αποδίδουν την κατάρρευση του Ρενν και την απώλεια της έμπνευσής του στην προσχώρησή του στον κομμουνισμό, ο οποίος, όπως γράφουν, «σπάζει τα φτερά κάθε ποιητή που θα πέσει στα δίχτυα του». Επικαλείται, μάλιστα, το παράδειγμα του Ρεμάρκ που κατά δήλωσή του ίδιου το βιβλίο του *Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπο* προέκυψε από την εσωτερική του ανάγκη να εκφράσει με λόγια όσα είχε ζήσει και αισθανθεί.³⁴⁶

Παράλληλα, ένα αιχμηρό άρθρο εναντίον του Ρεμάρκ από τον Πολ. Μοσχοβίτη στο *Έθνος*, που στηρίζεται στις αποκαλύψεις των «φασιστών» σε βάρος του και ιδιαίτερα στην πληροφορία ότι ο «κουραμπιές συγγραφέας κατά τη διάρκεια του πολέμου παρέμεινε στα μετόπισθεν», δε βρίσκει σύμφωνο τον Ω. Αν και ο Μοσχοβίτης αναγνωρίζει την αξία του Ρεμάρκ ως λογοτέχνη, δε διστάζει να τον αποκαλέσει «φιλολογικό απατεώνα», αμφισβητώντας την εντιμότητά του.³⁴⁷ Οι αξιολογικοί χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιεί ο γράφων («βιαιότατον άρθρον», «ονομαστός συγγραφέας» και «περίφημον έργον») αλλά και η χρήση θαυμαστικού που υποδηλώνει αμφισβήτηση και άρνηση του ισχυρισμού «απατεώνας» φανερώνουν την αντίθεσή του με τις κατηγορίες κατά του Ρεμάρκ.

Ωστόσο, το 1935 η ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία κατέδειξε με τον πιο εναργή τρόπο την ανικανότητα της Κ.Τ.Ε να προστατεύσει αποτελεσματικά τα μέλη της. Σύμφωνα με πληροφορίες, που η *Νέα Εστία* αντλεί από το *Βήμα των Εθνών*, ο Βικτώρ Μαργκερίτ στο νέο του βιβλίο που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο *Η άμβλωσις της Κοινωνίας των Εθνών, 1920-1936* αναλύει πώς ο πόλεμος, έχοντας αντικατασταθεί από τη λιγότερο αρνητικά φορτισμένη λέξη «συγκρούσεις», εξαπλώνεται σταδιακά σε όλη τη γη υπό το βλέμμα της ανίσχυρης πλέον Κ.Τ.Ε και πώς ο οργανισμός αυτός απέτυχε να διατηρήσει την ειρήνη μεταξύ των λαών. Ο Α. επιβεβαιώνει ότι εν μέσω έντονης φημολογίας για νέο πόλεμο το βιβλίο καθίσταται πολύ επίκαιρο.³⁴⁸

Η προκλητική (αφού παραβίαζε με ωμό τρόπο τις αρχές της Κ.Τ.Ε) εισβολή της φασιστικής Ιταλίας στην Αιθιοπία και η συνακόλουθη αμφιταλάντευση της γαλλικής κυβέρνησης ανάμεσα στην υπεράσπιση του διεθνούς δικαίου και τη διατήρηση των δεσμών με την Ιταλία, δίχασε τους Γάλλους διανοούμενους και

³⁴⁶ Γ. Τ., «Γερμανία Ludwig Renn- Μετά τον πόλεμο», π. *Νέα Εστία*, τχ. 98, 1931, σ. 102.

³⁴⁷ Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 103, 1931, σ. 387.

³⁴⁸ Α., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 222, 1936, σ. 454.

προκάλεσε μια μάχη μανιφέστων μεταξύ τους.³⁴⁹ Τα γεγονότα αυτά δεν έμειναν ασχολίαστα από τους συντάκτες του περιοδικού. Ο Α. ανακαλύπτει με έκπληξη ότι τα λογοτεχνικά περιοδικά της Γαλλίας, οι επιθεωρήσεις *Το πνεύμα* και *Νέα Τάξις* έχουν αλλάξει γραμμή, τα πολιτικά, κοινωνιολογικά και οικονομικά ζητήματα έχουν σχεδόν αντικαταστήσει τα θέματα της τέχνης και της φιλολογίας, με άλλα λόγια η πολιτική έχει εξοβελίσει την τέχνη. Η εποχή θεωρείται ότι θυμίζει έντονα την αντίστοιχη περίοδο της υπόθεσης Ντρέιφους (άποψη που δε βρίσκει απόλυτα σύμφωνο τον David Drake που επισημαίνει και σημαντικές διαφορές),³⁵⁰ όταν και τότε ο διανοούμενος κόσμος της Γαλλίας είχε χωριστεί σε αντίπαλα στρατόπεδα. Το «Μανιφέστο των Γάλλων διανοούμενων δια την άμυναν της Δύσεως», γνωστό ως «Μανιφέστο των 64» με εμπνευστή τον Ανρί Μασσίς υπογράφουν δώδεκα ακαδημαϊκοί, συντηρητικοί και εθνικιστές συγγραφείς που αντιτίθενται στην ανάμιξη της Γαλλίας στην αφρικανική περιπέτεια.

Στη συνέχεια του άρθρου αναφέρεται ότι οι Ρομαίν Ρολλάν, Αντρέ Ζιντ, Ζυλ Ρομαίν, Ζαν Κασσού, Ρενέ Λαλού, Αλαίν, Αντρέ Μαλρώ, Λυκ Ντυρταίν και άλλοι απάντησαν με το «Μανιφέστο της Αριστεράς», κατηγορώντας το πρώτο μανιφέστο ότι προέβαλε την ανισότητα των φυλών αντίθετα προς τη γαλλική παράδοση. Ο Βενιαμίν Κρεμιέ στο έντυπο *Marianne* παρατηρεί ότι και τα δύο μανιφέστα παρά τον φαινομενικά διανοητικό χαρακτήρα τους φέρουν έκδηλη πολιτική απόχρωση. Ένα τρίτο μανιφέστο «Δια την δικαιοσύνην και την ειρήνην» με τη σφραγίδα των καθολικών συγγραφέων Φρανσουά Μωριάκ, Πωλ Κλωντέλ, Ζακ Μαριταίν, Μωρίς Μπλοντέλ τοποθετεί τον χριστιανικό λόγο υπεράνω εθνών και κομμάτων και παρόλο που οι υπογράφωντες συγγενεύουν ιδεολογικά με τους εξήντα τέσσερις του πρώτου μανιφέστου, καταδικάζουν το σόφισμα της ανισότητας των ανθρώπινων φυλών και τη δικαιολόγηση του επιθετικού πολέμου.

Σύμφωνα με το δημοσίευμα, ο Ραμόν Φερναντέζ στη *Νέα Γαλλική Επιθεώρηση*, απογοητευμένος από τη σύγχυση, ψέγει τους διανοούμενους για τις ασαφείς τους θέσεις, καταλογίζοντας στους μεν συντηρητικούς ότι δεν τολμούν να είναι φασίστες στους δε αριστερούς-με αφορμή έναν υπαινιγμό στο μανιφέστο τους περί γενναίας στάσης της Αγγλίας- ότι δεν τολμούν να ελπίσουν στη συμβολή της Αγγλίας ως μοναδικής εγγύησης κατά της φασιστικής επικράτησης. Ο Μπεντά που στο βιβλίο του *Η προδοσία των διανοουμένων* (1927) είχε υποστηρίξει ότι ο

³⁴⁹ David Drake, *Intellectuals and Politics from the Dreyfus affair to the occupation*, ό.π., σ. 130-131.

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 132.

διανοούμενος δεν πρέπει να είναι μέλος πολιτικού κόμματος ούτε να υπερασπίζεται ταξικά, εθνικά, φυλετικά πάθη παρά μόνο οικουμενικές αξίες,³⁵¹ απαντά μέσω των *Φιλολογικών Νέων* ότι η κοινή γνώμη προτιμά να μείνει με τα πάθη της και αδιαφορεί για τις διδασκαλίες της πνευματικής ηγεσίας της.³⁵²

Το 1939 η *Νέα Εστία*, ανταποκρινόμενη, όπως γράφει ο Α., στο εύλογο ενδιαφέρον του κοινού, επιχειρεί να αποτυπώσει την εικόνα της γαλλικής πνευματικής ζωής μετά τα νέα δεδομένα που έφερε η κήρυξη του πολέμου. Ο συγγραφέας των *Ξύλινων Σταυρών*, Ρολάν Ντορζελές αδυνατεί να πιστέψει ότι οι παλαίμαχοι στρατιώτες του 1914 ύστερα από είκοσι χρόνια ανακωχής θα αντιμετώπιζαν τον ίδιο εχθρό. Διαβεβαιώνει ότι οι Γάλλοι δεν ήθελαν να αρχίσουν ξανά αυτόν τον φρικτό πόλεμο αλλά αισιοδοξεί ότι τίποτε δε θα τους εμποδίσει να τον κερδίσουν. Παράλληλα, εντοπίζει αντιστοιχίες ανάμεσα στον πρώτο και τον δεύτερο πόλεμο · όπως η δολοφονία στο Σεράγεβο υπήρξε ένα «αξιοθρήνητο πρόσχημα» έτσι και το Ντάντσιχ αποτέλεσε ένα άλλοθι για το έγκλημα που ετοιμαζόταν. Όμως, ξεκαθαρίζει ότι οι Γάλλοι δεν πολεμούν για την Πολωνία ούτε για την υπεράσπιση των αδυνάτων αλλά για την ίδια τους τη ζωή. Ο συντάκτης σχολιάζει ότι τα λόγια του Ντορζελές αποπνέουν «πατριωτισμό και εθνικιστικό πυρετό», ενώ προσθέτει ότι ο ίδιος ενθουσιασμός θα διακατείχε και τον συγγραφέα της *Φωτιάς*, Μπαρμπύς, αν ζούσε.

Στη συνέχεια της έρευνας για την αντίδραση των Γάλλων διανοούμενων στον πόλεμο, ο αρθρογράφος αναφέρεται στον Ρομαίν Ρολλάν που δημοσίευσε ανοιχτή επιστολή με αποδέκτη τον Γάλλο πρωθυπουργό Νταλαντιέ, ανακοινώνοντας την πλήρη προσχώρησή του στον αγώνα των Δυτικών δυνάμεων και διακηρύσσοντας την ανάγκη διαφύλαξης του πολυτιμότερου κοινού αγαθού, της ελευθερίας, για χάρη της ανθρωπότητας. Ο γράφων κρίνει εξίσου ενδιαφέρουσα την ομιλία του Πωλ Βαλερύ στο ραδιόφωνο, μια και ο κορυφαίος Γάλλος διανοούμενος είχε μείνει μακριά από τις ιδεολογικές διαμάχες. Σε αυτήν ο στοχαστής εξηγεί ότι οι λόγοι που έκαναν αυτόν τον πόλεμο αναπόφευκτο είναι οι διαφορετικές αντιλήψεις των εμπλεκόμενων κρατών για την ιδέα της ελευθερίας, υπογραμμίζοντας ότι στη Γερμανία η φιλολογία, η φιλοσοφία, οι πεποιθήσεις ακόμα και οι πλαστικές τέχνες, ό, τι εξυψώνει και λυτρώνει τη ζωή υποτάχθηκαν σε αυστηρή πειθαρχία. Σύμφωνα με τον Βαλερύ ο πόλεμος διεξάγεται, για να απελευθερωθεί ένα εχθρικό έθνος, το γερμανικό από το

³⁵¹ Στο ίδιο, σ. 102.

³⁵² Α., «Περιοδικά και εφημερίδες», π. *Νέα Εστία*, τχ. 217, 1936, σ. 76-77.

χιτλερικό σύστημα με τον συντάκτη να σχολιάζει ότι τα λόγια του συνάδουν με την αγγλική γραμμή. Στο σημείο αυτό ο Α. διευκρινίζει ότι η *Νέα Εστία* δεν επιδοκιμάζει ούτε επικρίνει τις ιδέες του Βαλερύ, διότι η έρευνά της είναι αντικειμενική και σκοπός της είναι να σχηματίσουν οι αναγνώστες μια σαφή ιδέα για τις ιδέες που ανακίνησε και για την ψυχολογία που δημιουργήσε ο πόλεμος στα διάφορα εμπόλεμα κράτη.

Επιπρόσθετα, στο ίδιο άρθρο γίνεται λόγος για τον Ζακ Ζιονό, συγγραφέα του γνωστού αντιμιλιταριστικού έργου *Ανυποταξία*, ο οποίος παραβίασε τον εξαιρετικά αυστηρό γαλλικό νόμο που προστατεύει το ηθικό της χώρας από τη διασπορά φημών, με αποτέλεσμα να φυλακιστεί. Ο θεατρικός συγγραφέας Στεβ Πασσέρ που υπηρετεί ως λοχίας, μίλησε για το ηθικό των στρατιωτών του και για το δικό του και δήλωσε ενθουσιασμένος, ενώ ο επίσης θεατρικός συγγραφέας Μπερνστάιν ασχολείται σε άρθρο του με την ψυχολογία του Χίτλερ. Οι γαλλικές εφημερίδες παρά τον περιορισμένο χώρο τους (καταλαμβάνουν τέσσερις σελίδες λόγω των περιορισμών χαρτιού) διαθέτουν πάντα μία στήλη για ένα προπαγανδιστικό ή εμψυχωτικό άρθρο ενώ η Γαλλική Ακαδημία, οι Ακαδημίες των Καλών Τεχνών και των Πολιτικών και Ηθικών Επιστημών εξέδωσαν ψηφίσματα χαιρετισμού προς την αγωνιζόμενη Πολωνία. Συνεπώς, όλοι σχεδόν οι Γάλλοι διανοούμενοι έχουν κινητοποιηθεί υπέρ του πολέμου,³⁵³ στηριζόμενοι στην αλλόκοτη κατά τον Παύλο Φλώρο πεποίθηση ότι ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος, σύνθημα που είχε ακουστεί στην Αθήνα δια στόματος Περικλή λίγο πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου.³⁵⁴

Και ενώ η γαλλική διανόηση πάλλεται από πολεμικό ενθουσιασμό, όπως αποδεικνύεται από την κυκλοφορία πληθώρας άρθρων, μανιφέστων και διαμαρτυριών, στην Αγγλία δεν παρατηρείται η ίδια έντονη εκδοτική δραστηριότητα, παρόλο που οι Άγγλοι παρουσιάζονται από τον γερμανικό τύπο και το ραδιόφωνο ως αδιάλλακτοι, υπαίτιοι και υποκινητές του πολέμου. Αυτό οφείλεται στη διαφορετική ιδιοσυγκρασία των Άγγλων διανοούμενων που δεν εκδηλώνουν την αποφασιστικότητά τους και το πολεμικό τους μένος, διατηρώντας την ψυχραιμία τους και το φλέγμα τους, μοιάζοντας- σύμφωνα με τον Α., που υπογράφει και αυτήν την έρευνα- με τα σύννεφα που εμποδίζουν να δει κανείς καθαρά τον βρετανικό ουρανό. Η πρώτη εκδήλωση ανησυχίας τους είναι αν θα ανασταλεί η εκδοτική ζωή, τονίζοντας ότι η συνέχισή της αποτελεί εθνική ανάγκη, καθώς η ψυχαγωγία και

³⁵³ Α., «Οι Γάλλοι διανοούμενοι και ο πόλεμος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 307, 1939, σ. 1357-1358.

³⁵⁴ Παύλος Φλώρος, «Ο θερισμός των γενναίων», π. *Νέα Εστία*, τχ. 311, 1939, σ. 1598.

κυρίως το βιβλίο είναι βάλαμο για τους ανθρώπους που μάχονται στο μέτωπο και τα μετόπισθεν.

Σύμφωνα με το ίδιο άρθρο το ερώτημα που επιχειρεί να απαντήσει ο Τζων Μίντλετον Μέρρυ είναι αν μια δημοκρατική δύναμη μπορεί να διεξάγει πόλεμο χωρίς να εγκαταλείψει τις δημοκρατικές της αρχές, θεωρώντας μη πειστική την άποψη ότι η δημοκρατία μεταλλάσσεται σε ολοκληρωτικό καθεστώς κατά τη διάρκεια του πολέμου και επανέρχεται στην αρχική της μορφή μετά το πέρας του και συμπεραίνοντας ότι η εκδήλωση κάθε γνώμης αποτελεί την πεμπουσία της δημοκρατικής αρχής. Αυτό κατά τον Α. ενισχύει το κοινό σύνθημα Άγγλων και Γάλλων που μετέχουν στον πόλεμο, για να καταστρέψουν το εθνικοσοσιαλιστικό σύστημα υπό την έννοια ότι επειδή αυτό αρνείται τις βάσεις του πολιτικού συστήματος της Αγγλίας, έχει καταστρεπτική επίδραση στις διεθνείς σχέσεις. Στο άρθρο αναφέρεται, επίσης, το βιβλίο του Τζων Γκύνθερ *Η ακριβή τιμή του Χίτλερ* που εξετάζει τα γεγονότα που οδήγησαν στον νέο πόλεμο αλλά και η έκδοση στο Λονδίνο του βιβλίου του Γερμανού Λούντβιχ Ρενν, *Πολεμική τέχνη: Η σχέση του πολέμου προς την ιστορία*, στο οποίο, ο εξόριστος μυθιστοριογράφος, που όπως είδαμε είχε δεχθεί επίθεση από τους Γερμανούς κριτικούς, αντλώντας επιχειρήματα από τη σύγχρονη κατάσταση και τον ισπανικό εμφύλιο, αναπτύσσει τη θέση ότι όλες οι επαναστατικές μεταβολές που έγιναν στη διαδρομή της ιστορίας καθορίζονταν από την κοινωνική εξέλιξη. Άλλη μία ιδιαιτερότητα της Αγγλίας σε σχέση με άλλα εμπόλεμα κράτη σύμφωνα με την έρευνα είναι ότι δε λογοκρίνονται οι αντίθετες φωνές, όπως για παράδειγμα αυτή του Μπέρναρντ Σω, ο οποίος σε άρθρο του στο περιοδικό *Νέος Πολιτικός* τάχθηκε φανερά υπέρ της ειρήνης, κατηγορώντας την αγγλική κυβέρνηση ότι με την πολιτική της έγινε αφορμή του διαμελισμού της Πολωνίας, και δηλώνοντας: «Αφήστε τον Τσώρτσιλ και ελάτε σε συνεννόηση με τον Χίτλερ. Είναι καθήκον μας να κλείσουμε ειρήνη με τον Χίτλερ αντί να γίνουμε αφορμή για μεγαλύτερες καταστροφές». Ο γράφων αποδίδει αυτή τη διαφοροποίηση του Σω στην εθνικότητά του, καθώς ως Ιρλανδός παραμένει ουδέτερος στη σύρραξη. Αλλά και ο Λόιντ Τζωρτζ, από τους πιο σοβαρούς πνευματικούς ανθρώπους στην Αγγλία, φανατικός πολέμιος του Χίτλερ, σε άρθρο του στο *Νταιήλυ Εξπρές* δε διατυπώνει πολύ διαφορετικές αντιλήψεις από αυτές του Σω.³⁵⁵

---

³⁵⁵ Α., «Η αγγλική πνευματική ζωή και ο πόλεμος», π. *Νέα Εστία*, τχ. 308, 1939, σ. 1413-1414.

Όμως, η ήττα της Γαλλίας το 1940 θα επηρεάσει δραματικά τη μελλοντική πνευματική της εξέλιξη σύμφωνα με μια πολυσέλιδη μελέτη του Αιμίλιου Χουρμούζιου, στην οποία διερευνά τη γραμμή που θα ακολουθήσει η γαλλική διανόηση μετά από την κατάρρευση. Όπως γράφει, στον πόλεμο τραυματίστηκε η ηθική και η ιδεολογία, ενώ η αναγέννηση της φυλής εξαρτάται από το πολιτικό καθεστώς που θα επικρατήσει, καθώς δεν έχουν διαμορφωθεί ευκρινώς οι κατευθύνσεις της στρατιωτικής κυβέρνησης του Πεταίν. Η ίδια διακηρύττει πως δε μιμείται κανένα ευρωπαϊκό πολιτειακό σύστημα, δεν είναι φασισμός κατά το ιταλικό πρότυπο ούτε εθνικοσοσιαλισμός γερμανικής μορφής και αναζητεί ανθρώπους που θα την υπηρετήσουν. Πρώτη της πράξη ήταν η κατάργηση του κοινοβουλίου με νόμιμο φαινομενικά τρόπο. Οι δύο βουλές συγκλήθηκαν και ψήφισαν τον θάνατό τους. Έτσι, απελευθερωμένη η κυβέρνηση της κατεχόμενης Γαλλίας από κάθε μορφής έλεγχο, διέλυσε τα κόμματα και σύστησε Ανώτατο Δικαστήριο για τους υπεύθυνους του πολέμου. Σύμφωνα με αυτούς που εμπνεύστηκαν και εισηγήθηκαν τη σύσταση του Δικαστηρίου θα εξεταστούν σε αυτό οι συνθήκες κήρυξης του πολέμου, η ανεπάρκεια της στρατιωτικής προετοιμασίας και η μεταστροφή των διεθνιστών, ειρηνιστών και οπαδών του αφοπλισμού προς την κατεύθυνση μιας ένοπλης σύγκρουσης, ενώ η πολιτική τους οδηγούσε στην εξασθένιση της δύναμης της χώρας. Αποδείχθηκε πως είχαν αγνοήσει τις προετοιμασίες των άλλων χωρών και είχαν λανθασμένη αντίληψη της δικής τους κατάστασης.

Ο Κύπριος κριτικός συσχετίζει την ανάγκη του καθεστώτος Πεταίν να ξεκινήσει τη διαδικασία εθνικής αναμόρφωσης από τη νεολαία και το σχολείο με αντίστοιχες τακτικές του μπολσεβίκου, του φασιστικού και του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. (Αυτή την εποχή ο Χουρμούζιος έχει αρχίσει ήδη να απομακρύνεται από την αμιγή αριστερή ιδεολογία).³⁵⁶ Το νέο πνεύμα που επικρατεί στην ηττημένη Γαλλία ανακλάται στις δημοσιεύσεις των Henri Gounier και Maurice Coste στην *Επιθεώρηση των δύο κόσμων*. Ο τελευταίος στο άρθρο του «Η άθληση και η αναγέννηση της φυλής» θεωρεί πως οι συμφορές της Γαλλίας προέκυψαν από την ατελή προετοιμασία των νέων, σε αντίθεση με τους Γερμανούς που υπέβαλαν εκατομμύρια νέους σε γυμναστικές ασκήσεις και αθλήματα, εξασκώντας τους στην πειθαρχία και την καρτερία και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το κράτος πρέπει να ενσωματώσει τη φυσική αγωγή στην εθνική παιδεία.

---

³⁵⁶ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, ό. π., σ. 102.

Παράλληλα, στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύεται άρθρο του ίδιου του γηραιού Στρατάρχη με τις κατευθυντήριες γραμμές της γαλλικής παιδείας, που συμπυκνώνονται στην ανάγκη πειθαρχίας, στην καλλιέργεια σεβασμού προς την οικογένεια, την κοινωνία, την πατρίδα, στην υπαγωγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό και στην καταπολέμηση της θεωρητικής «ψευδομόρφωσης» που οδηγεί σε νοθρότητα και διαπλάθει ασημαντότητες, με ταυτόχρονη ενίσχυση των θετικών επιστημών και των χειρωνακτικών επαγγελμάτων. Ο Αντρέ Μπιγύ στον *Φιλολογικό Φιγκαρώ* ομολογεί ότι οι σκεπτόμενοι Γάλλοι θα υποστούν αναγκαστικά την επίδραση αυτής της ιδεολογίας.

Αυτές οι ηθικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις που υπόσχεται στο γαλλικό έθνος η κυβέρνηση του Βισύ, συνεχίζει ο Χουρμούζιος, εντοπίζονται σύμφωνα με άρθρο του Robert de Traz στην *Εφημερίδα της Γενεύης* στον πυρήνα της φιλοσοφικής σκέψης του Ρενάν. Ο de Traz παραλληλίζει τις αιτίες της σύγχρονης καταστροφής με αυτές του 1870, μνημονεύοντας τις εξαιρετικά επίκαιρες φράσεις του βιβλίου του Ρενάν *Η πνευματική και ηθική μεταρρύθμιση*, στο οποίο οι συμφορές της Γαλλίας αποδίδονται στον εκφυλισμό της από την υλική ευημερία που παρέλυε κάθε προσπάθεια ορμής και προόδου, παραμέριζε τα εθνικά θέματα και άμβλυνε το πατριωτικό φρόνημα, στους πολιτικούς ηγέτες που αποδείχθηκαν κατώτεροι των περιστάσεων και στην «αξιοθρήνητη βουλή που με πρωτοφανή ελαφρότητα ψήφισε τον καταστρεπτικότερο των πολέμων, υπακούοντας στα λόγια ενός υπουργού». Κατά τον de Traz οι ιδέες της κατοχικής κυβέρνησης ευθυγραμμίζονται απόλυτα με αυτές του Ρενάν και συγκεκριμένα με την πρότασή του για επάνοδο στη μοναρχία με το σκεπτικό ότι «με μια φούχτα άμμο (έτσι ονόμαζε τη δημοκρατία) δε κτίζει κανείς σπίτι». Γνωρίζοντας, όμως, ο Ρενάν ότι οι συμπατριώτες του δε θα αποδέχονταν αυτή τη λύση, υποδείκνυε την αντικατάσταση του κοινοβουλίου από ένα σώμα που έπειτα από αλλαγές στην καθολική ψηφοφορία θα εξέλεγε ο λαός και ένα δεύτερο που θα αποτελούνταν από αντιπροσώπους εθνικών σωματείων, δηλαδή στρατού, δικαιοσύνης, πανεπιστημίων, κλήρου, γιατί πίστευε ότι η εθνική συνείδηση εμφωλεύει σε μικρό αριθμό ανθρώπων που διατηρούν τις θεμελιώδεις έννοιες της πατρίδας, της τιμής και του καθήκοντος. Κατά τον Γάλλο φιλόσοφο οι δημόσιες συζητήσεις θα απαγορεύονταν, διότι η Γαλλία δε θα έπρεπε να σπαταλήσει τις δυνάμεις της σε κοινοβουλευτικές διαμάχες.

Η προσπάθεια να αναδειχθεί ο Ρενάν εκφραστής της νέας γαλλικής ιδεολογίας διαφαίνεται, επίσης, σύμφωνα πάντα με τον Χουρμούζιο, στη μελέτη του διευθυντή

του *Χρόνου* και υπουργού της κυβέρνησης Εμίλ Μιρώ, με τίτλο *Οι ιδέες του Ρενάν μετά το 1870* αλλά και στο άρθρο του Pierre Bernus στην *Εφημερίδα της Γενεύης* που τιτλοφορείται «Εξετάσεις συνειδήσεως», όπου χαρακτηρίζονται «θεραπευτικές» οι εισηγήσεις του Ρενάν και τονίζεται ότι θα ήταν ευκαταίε αν ένα πνεύμα παρόμοιο με αυτόν χάρασσε τις κατευθυντήριες γραμμές της νέας ηθικής και πολιτικής αναγέννησης, προσφέροντας έτσι μεγάλες υπηρεσίες στους Γάλλους. Ο Bernus, γενικεύοντας, σημειώνει ότι η πνευματική και ηθική αναμόρφωση αποτελούν προϋπόθεση κάθε εθνικής ανανέωσης.

Για τον Χουρμούζιο ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η συζήτηση που έχει ανοίξει για την ευθύνη της γαλλικής διανοήσης στην απροσδόκητη καταστροφή. Ο Γκυ ντε Πουρταλές, στην *Εφημερίδα της Γενεύης*, μέμφεται τους Γάλλους διανοούμενους ότι τα τελευταία είκοσι χρόνια υπήρξαν κακοί καθοδηγητές της γαλλικής νεολαίας και τους άσκησαν μεγάλη επιρροή, εννοώντας τους ηττοπαθείς συγγραφείς που τα βιβλία τους σκιαγράφησαν τη χώρα τους με τα πιο αποκρουστικά χρώματα, δείχνοντας στους εχθρούς της ότι «ένας τέτοιος σάπιος καρπός θα μπορούσε να τρυγηθεί εύκολα». Αντικρούοντάς τον ο Αντρέ Μπιγύ στον *Φιγκαρό*, δε δέχεται ότι οι διανοούμενοι έστω οι κακοί επέδρασαν τόσο αποφασιστικά στην ήττα, υποστηρίζοντας ότι η πνευματική αναρχία δεν ήταν δημιουργημά τους αλλά υπήρχε από την εποχή του Μπαρές και του Μπουρζέ, ενώ η επιρροή τους περιορίστηκε στην ελίτ και δεν πρέπει να θεωρηθούν υπαίτιοι για την ήττα των Γάλλων στρατιωτών από αντιπάλους που υπερείχαν αριθμητικά ούτε πρέπει να δικαστούν για την ηθική και τη φιλοσοφία τους.

Ο Χουρμούζιος τοποθετείται υπέρ της «θαρραλέας απολογίας» του Μπιγύ και διαφωνεί με την προσπάθεια που γίνεται να δαιμονοποιηθούν οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες, υπογραμμίζοντας ότι πρόκειται για τους ίδιους που πριν από τον πρώτο πόλεμο ύφαναν τη δόξα της Γαλλίας. Έτσι, θεωρεί ένεση αισιοδοξίας και θάρρους για τους νέους Γάλλους διανοούμενους τη δημοσιευμένη στη *Marianne* έκκληση του Emmanuel Mounier να αντιδράσουν στον εκφυλισμό και την αποκτήνωση, προσαρμοζόμενοι στις νέες συνθήκες χωρίς δουλικότητα και να μην εγκαταλείψουν την αποστολή τους και την κριτική τους στάση, διότι η συμβολή τους στην Ευρώπη θα είναι πολύτιμη στο επόμενο διάστημα.

Συγχρόνως, ο προβληματισμός των Γάλλων στοχαστών επεκτείνεται σύμφωνα πάντα με τη μελέτη και σε πρακτικά ζητήματα. Ο Μπιγύ δεν αναμένει άνθηση της διανοήσης και της τέχνης, καθώς δεν έχει αποκρυσταλλωθεί ακόμη το

πλαίσιο αναστήλωσης της Γαλλίας αναφορικά με τις τέχνες και διερωτάται ποια ιδανικά θα εμπνέουν τους συγγραφείς στους δύσκολους καιρούς που θα ακολουθήσουν και ποιος θα είναι ο βαθμός ελευθερίας τους. Φρονεί, λοιπόν, ότι είτε επικρατήσει έλεγχος της πνευματικής δραστηριότητας είτε υπάρξει εποπτευόμενη ή κατευθυνόμενη λογοτεχνία, η έμπνευση των δημιουργών θα υποστεί άμεσα ή έμμεσα την επίδραση της πολιτικής εξουσίας. Επίσης, προβλέπει ότι το αστικό μυθιστόρημα θα επιβιώσει, με την προϋπόθεση ότι θα υφίσταται στο μέλλον αστική τάξη, ενώ ο νέος τύπος μυθιστορήματος που θα προκύψει θα περιλαμβάνει εθνικές αποχρώσεις, λιγότερο πνεύμα, περισσότερη συγκίνηση και ελάχιστο κοσμοπολιτισμό.

Στο τέλος αυτής της εκτενούς έρευνας ο Χουρμούζιος αποφαίνεται ότι δεν επιχειρείται καμία σοβαρή προσπάθεια εμβάθυνσης και ανάλυσης των πραγματικών αιτιών της πνευματικής σύγχυσης μόλις ένα τρίμηνο μετά τον αδιανόητο όλεθρο. Και ενώ αρκετοί είναι εκείνοι που έχουν επιλέξει την αξιοπρέπεια της σιγής, οι πρώτες ενδοσκοπήσεις δε συνάδουν με το αίσθημα ευθύνης για την οικοδόμηση του νέου πνευματικού πολιτισμού της Γαλλίας και μαρτυρούν επικίνδυνη για το μέλλον της γαλλικής διανόησης προχειρότητα.³⁵⁷

5.4 Ανακεφαλαίωση

Συνοψίζοντας, παρά τους κλυδωνισμούς που δέχεται ο κοινοβουλευτισμός διεθνώς, οι συντάκτες του περιοδικού στηρίζουν την κυβέρνηση Βενιζέλου, εκφράζονται εγκωμιαστικά για τη συνομολόγηση του συμφώνου ελληνοτουρκικής φιλίας και επιφυλάσσουν αποθεωτική αναγνώριση στον Υπουργό της, Γεώργιο Παπανδρέου για την τόνωση της παιδείας και του πολιτισμού και την ενίσχυση της λογοτεχνίας, αντικρούοντας τα επιχειρήματα των αντιπάλων του περί ανούσιας σπατάλης χρημάτων στις τέχνες.

Αναφορικά με την υποδοχή των δοκιμίων του Θεοτοκά, αναλαμβάνει ο ίδιος ο Ξενόπουλος να συντάξει κριτική για το *Ελεύθερο Πνεύμα*, γεγονός πολύ τιμητικό για τον άγνωστο εκείνη την εποχή συγγραφέα. Όμως, ενώ αναγνωρίζει αρετές ως προς τη μορφή και το ύφος, κριτικάρει πολύ αυστηρά το περιεχόμενό του, θεωρώντας το άχρηστο και ασήμαντο και τον ίδιο δογματικό, ενώ εμφανίζεται πολύ ενοχλημένος από την απαξίωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας, της οποίας εκπρόσωπος είναι και ο ίδιος ο διευθυντής της *Νέας Εστίας*. Μια εξίσου σημαντική μορφή του περιοδικού, ο

---

³⁵⁷ Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Η Γαλλία αναζητεί τον νέον εαυτό της», π. *Νέα Εστία*, τχ. 331, 1940, σ. 1172-1185.

Πέτρος Χάρης, εκφράζεται θετικά μεν για τις συγγραφικές αρετές του Θεοτοκά στο *Εμπρός στο κοινωνικό μας πρόβλημα*, αλλά τον κατηγορεί για γενικόλογες, μη ξεκάθαρες θέσεις, δογματική προσήλωση στην αστική τάξη και απουσία προτάσεων.

Σχετικά με την προσαρμογή της Ελλάδας στο κλίμα διεθνισμού της εποχής, εντοπίζονται αντικρουόμενες απόψεις αλλά επικροτείται η πορεία της Ευρώπης προς την ενοποίηση. Η οικουμενική συνείδηση συνδέεται με το αίτημα για ειρήνη και αναλύονται οι λόγοι που το καθιστούν δύσκολα εφαρμόσιμο. Επίσης, καλύπτεται εν εκτάσει η ιδεολογική πόλωση στη Γαλλία και η ανταλλαγή μανιφέστων μεταξύ των Γάλλων διανοούμενων με αφορμή τον ιταλοαιθιοπικό πόλεμο, όπως και ο φιλοπόλεμος ενθουσιασμός τους αλλά και ο πλουραλισμός απόψεων που κυριαρχεί στην αγγλική διανόηση για το ίδιο θέμα. Τέλος, αναλύεται διεξοδικά η ιδεολογική ταύτιση αρκετών Γάλλων στοχαστών με τις επιδιώξεις της κατοχικής κυβέρνησης για αναγέννηση της χώρας μετά την απρόσμενη ήττα στον πόλεμο αλλά και η επίρριψη ευθυνών για αυτήν στη γαλλική διανόηση, διαπίστωση, όμως, που δε βρίσκει σύμφωνο το περιοδικό.

Συμπεράσματα

Το λογοτεχνικό περιοδικό *Νέα Εστία* συνέβαλε στη διακίνηση των ιδεών και άφησε το δικό του αποτύπωμα στο πεδίο των ιδεολογικών ζυμώσεων του Μεσοπολέμου. Τα ανθολογημένα από την ξένη βιβλιογραφία και αρθρογραφία κείμενά του που περιλαμβάνονται είτε στη μόνιμη στήλη του «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες» είτε σε αυτόνομες μελέτες σχετίζονται με τις εγκυρότερες αναλύσεις της εποχής, όπως μαρτυρούν ενδεικτικά οι αναφορές στον Ουέλς των Φαβιανών και στον μείζονα σοσιαλδημοκράτη Βαντερβέλντε αλλά και η εμπειριστατωμένη έρευνα για τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις της γαλλικής διανόησης στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930. Όλα αυτά καταδεικνύουν ότι το περιοδικό παρακολουθεί συστηματικά την ξένη πνευματική ζωή.

Δεν είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς, μελετώντας τα μεσοπολεμικά τεύχη του περιοδικού, ότι η περί κομμουνισμού συζήτηση σε αυτό καταλαμβάνει πολύ μεγαλύτερη έκταση σε σύγκριση με αυτή του φασισμού και του φιλελευθερισμού. Αυτή η δυσαναλογία που παρατηρείται ως προς τη θεματολογία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα ποσοτικό δεδομένο, ένδειξη του μεγάλου ενδιαφέροντος ή ενδεχομένως και του φόβου των διανοουμένων της *Νέας Εστίας* για τον κομμουνισμό.

Όσον αφορά τον ιδεολογικό προσανατολισμό του περιοδικού, η έρευνα έδειξε πως επιβεβαιώνεται ο ισχυρισμός του ιδρυτή της ότι συνδύαζε συντηρητικά και νεωτεριστικά στοιχεία.³⁵⁸ Πράγματι, ποικίλα δημοσιεύματα αντιμετωπίζουν τη Σοβιετική Επανάσταση ως φόβητρο, μεταφέρουν εικόνες δυστυχίας από την Ε.Σ.Σ.Δ, κάνουν λόγο για αυταρχισμό, διώξεις και λογοκρισία στη χώρα αυτή και μιλούν για αποτυχία του σοβιετικού μοντέλου, ενώ παράλληλα προσλαμβάνουν τον κομμουνισμό ως μίσημα που θα μολύνει τους Έλληνες και ειδικά τους νέους και τον θεωρούν επικίνδυνο για τα εθνικά θέματα. Ωστόσο, η απεικόνιση δεν είναι μονοδιάστατη, καθώς δεν αποσιωπάται ο αντίλογος. Παράλληλα με τις αρνητικές για τον κομμουνισμό κρίσεις παρατίθενται- όχι ισότιμα είναι η αλήθεια- και αυτές που εξαίρουν την προοδευτική φύση του και τη συμβολή του στην ανοικοδόμηση του πολιτικού συστήματος, την αναμόρφωση της προσωπικότητας και την προαγωγή της

---

³⁵⁸ Βασίλης Μόσχος, (2022), *Η πολιτική δραστηριότητα των λογοτεχνών τη δεκαετία του 30*, (Μεταδιδακτορική Διατριβή), Πάντειον, Αθήνα, σ. 26.

ισότητας μεταξύ των ανθρώπων. Πλάι στα άρθρα που αναφέρονται στην παρακμή της σοβιετικής λογοτεχνίας εντοπίζονται και αυτά που αναδεικνύουν την απουσία φυλετικών διακρίσεων από τη θεματολογία της. Οι Έλληνες κομμουνιστές λογοτέχνες κατηγορούνται για το προπαγανδιστικό περιεχόμενο των βιβλίων τους και την αδιαφορία τους για τη μορφή και το αισθητικό αποτέλεσμα των έργων τους, αλλά δεν αμφισβητείται το ταλέντο τους και η αξία τους. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι υπάρχει ιδεολογική ανοχή και μια σχετική ελευθερία.

Αυτή η ανεκτικότητα αποδεικνύεται και από τις συνεργασίες, όπως αυτή του Αιμίλιου Χουρμούζιου πολύ πριν αλλάξει ιδεολογική πλευση, απαρνηθεί τις τροτσικιστικές του πεποιθήσεις και μεταπηδήσει στον αστικό φιλελευθερισμό, διανοούμενο που ο Ξενόπουλος προασπίζεται για τη μελέτη της σοβιετικής λογοτεχνίας, σπεύδοντας, βέβαια, σε υπενθύμιση του απολιτικού χαρακτήρα του περιοδικού. Δεν είναι η πρώτη φορά που στέλεχος του περιοδικού και προφανώς υπεύθυνος για τη γραμμή που αυτό θα ακολουθήσει, διακηρύσσει την ουδετερότητα του εντύπου. Το ακομμάτιστο προφίλ του περιοδικού επισημαίνεται σε κάθε ευκαιρία· εντοπίζεται στο προγραμματικό σημείωμα του πρώτου τεύχους αλλά και στο τεύχος-αφιέρωμα στον Μεταξά. Επιπλέον στοιχεία που ενισχύουν τις παραπάνω θέσεις είναι η υπεράσπιση από τον Ξενόπουλο θεατρικού έργου της Γαλάτειας Καζαντζάκη, με την οποία έχει ιδεολογικές διαφορές, ενώ το ίδιο έργο κρίνεται αρνητικά από τον Άλκη Θρύλο. Άλλα ευρήματα που τεκμηριώνουν τα παραπάνω είναι η δημοσίευση κειμένου του Ι. Κορδάτου που με άλλες αφορμές είχε επικριθεί σφοδρότατα από το περιοδικό αλλά και η στήλη του κινηματογράφου που επιμελείται ο προοδευτικός Γ. Μακρής, η οποία περιλαμβάνει εγκωμιαστικά σχόλια για τον σοβιετικό κινηματογράφο, η ανάπτυξη του οποίου συνδέεται με την Επανάσταση, αλλά και επικρίσεις για τη λογοκρισία που υφίσταται στην Ελλάδα (επί κυβέρνησης λαϊκού κόμματος).

Ανάλογες είναι οι διαπιστώσεις που προκύπτουν από την πρόσληψη του φασισμού. Πολλοί αρθρογράφοι του περιοδικού παρουσιάζονται γοητευμένοι από την προσωπικότητα του Μουσολίνι και την πολιτιστική του πολιτική, ενώ πολύ λιγότεροι είναι αυτοί που ανησυχούν για την επέλαση του φασισμού. Στην πρόσληψη του Χίτλερ η εικόνα παρουσιάζεται λίγο διαφορετική. Οι συντάκτες της *Νέας Εστίας* δείχνουν να έχουν συλλάβει τα μηνύματα του καιρού τους. Είναι σαφείς ως προς την απόρριψη των διώξεων εναντίον των Εβραίων και των Γερμανών κλασικών συγγραφέων, του φυλετικού ρατσισμού και της υποταγής των τεχνών στον έλεγχο

του κράτους. Ωστόσο, απαντώνται και εδώ απόψεις με θετικό πρόσημο για τη χιτλερική Γερμανία, το νόημα των λέξεων διαστρέφεται και η αυστηρή παρακολούθηση της γερμανικής πνευματικής ζωής βαφτίζεται ενδιαφέρον του κράτους για τις τέχνες.

Σχετικά με τα υπόλοιπα θέματα που κυριαρχούν στο περιοδικό είναι εμφανής η στήριξη της κυβέρνησης Βενιζέλου και της ελληνοτουρκικής φιλίας που αυτή προήγαγε. Παράλληλα, εκθειάζεται ο Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου για τις πρωτοβουλίες του σχετικά με την παιδεία, τη λογοτεχνία και τις τέχνες. Για τον ίδιο λόγο γράφονται διθύραμβοι και για τον Μεταξά, γεγονός που αποδεικνύει ότι για τους διανοούμενους του περιοδικού η προστασία των γραμμάτων και των τεχνών αποτελεί καθοριστικό κριτήριο για την αξιολόγηση ενός πολιτικού. Αυτό επαληθεύεται και στην περίπτωση του Μανόλη Καλομοίρη, ο οποίος εκφράζεται το ίδιο εγκωμιαστικά τόσο για τον Παπανδρέου όσο και για τον Μεταξά. Συγκρίνοντας κανείς τα δύο κείμενά του, ανακαλύπτει πολλές ομοιότητες.

Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι κανένας από τους αρθρογράφους του περιοδικού κατά τη μεταξική περίοδο δεν αντιτίθεται στην αναστολή των δημοκρατικών ελευθεριών από το καθεστώς και τις κατασταλτικές πρακτικές του. Άλλωστε, αρκετοί από αυτούς, όπως ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Πέτρος Χάρης και ο Στράτης Μυριβήλης τοποθετήθηκαν στον κρατικό μεταξικό μηχανισμό σε θέσεις σχετικές με τον πολιτισμό,³⁵⁹ ενώ άλλοι, όπως διαπιστώθηκε, υπήρξαν συνεργάτες του θεωρητικού οργάνου της δικτατορίας, περιοδικού *Το Νέον Κράτος*. Η στήριξη του Δικτάτορα είναι μαζί με την υπεράσπιση της δημοτικής γλώσσας και την καταδίκη του πολέμου τα μοναδικά θέματα στη *Νέα Εστία* που δεν προξενούν διχογνωμίες σε μία εποχή ρευστότητας, όπου κυριαρχούν αντιφάσεις, ταλαντεύσεις και αμφισβήτηση.

---

³⁵⁹ Ελισάβετ Κοτζιά, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις, 2006, σ. 36.

Πηγές-Βιβλιογραφία

Πηγές

Περιοδικό *Νέα Εστία* ψηφιακά διαθέσιμο στο:
http://www.ekebi.gr/frontoffice/popup.asp?cp_age=NODE&cnode=488&act=Search&page=&magazine=%CE%9D%CE%AD%CE%B1+%CE%95%CF%83%CF%84%CE%AF%CE%B1&category=&author=&ord=title&p=40

Άρθρα περιοδικού:

- A., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 217, σ. 76-77.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 218, σ. 155-157.
- A. «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 222, σ. 453-454.
- A., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 223, σ. 524.
- A., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 226, σ. 742-743.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 228, σ. 885-886.
- A. «Αγγέλματα- Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 231, σ. 1101.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 235, σ. 1390.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 236, σ. 1462.
- A., «Αγγέλματα- ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 241, σ. 75.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 242, σ. 157-158.
- A., «Αγγέλματα- ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 243, σ. 236.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 249, σ. 717.
- A. «Αγγέλματα- Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 251, σ. 878.
- A., «Αγγέλματα- ειδήσεις», τχ. 254, σ. 119.
- A., «Αγγέλματα- ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 255, σ. 1198-1199.
- A., «Αγγέλματα και ειδήσεις», τχ. 256, σ. 1278.
- A., «Αγγέλματα- ειδήσεις», τχ. 257, σ. 1359.
- A., «Ξένα περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 258, σ. 1437-1438.
- A., «Οι Γάλλοι διανοούμενοι και ο πόλεμος», τχ. 307, σ. 1357-1358.
- A., «Η αγγλική πνευματική ζωή και ο πόλεμος», τχ. 308, σ. 1413-1414.
- A.B., «Ο Μαξίμ Γκόρκυ και η Νέα Ρωσσία», τχ. 66, σ. 775-776.
- A.Σ.Β., «Ρωσσία: η μεγάλη και πονεμένη εμπνεύστρια», τχ. 134, σ. 775-776.
- A.Σ.Β. «Κινηματογράφος. Οι δρόμοι της ζωής και άλλα έργα», τχ. 139, σ. 1059.
- Αγγέλματα-περιοδικά κι εφημερίδες, τχ. 78, σ. 335.
- Αγγελολομάτης Εμμ. Χρ. , «Αμερική», τχ. 211, σ. 926.

- Αιμίλιος Αχιλλεύς, «Αγγλία», τχ. 171, σ. 137-138.
- Άμαντος Κ., «Μακεδονικά σημειώματα», τχ. 144, σ. 69-70.
- Ανδρεάδης Μ. Ανδρέας, «Φίλιππος Σνώδεν», 78, σ. 306-307.
- Ανδριώτης Νίκος, «Γιάννη Κ. Κορδάτου: ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του», τχ. 108, σ. 666-667.
- Βισάνθης Μ., «Γιουτζίν ο Νειλλ: η ζωή και τα έργα του», τχ. 134, σ. 746-747.
- Βλιζιώτης Α. Θ., «Η λογοτεχνία στα σχολεία και ο Παλαμάς», τχ. 128, σ. 431-432.
- Γ. Κ., «Χρόνη Σαφίδη «Οι καθώς πρέπει», τχ. 112, σ. 891.
- Γ. Τ., «Γερμανία Ludwig Renn- Μετά τον πόλεμο», τχ. 98, σ. 102.
- Γαλάνης Δημήτρης, «Η ποίηση στην Ε.Σ.Σ.Δ», τχ. 157, 1933, σ. 724.
- Γοργίας, «Από την ζωήν και από την τέχνην, θέαμα», τχ. 4, σ. 198-199.
- Γοργίας, «Από την ζωήν και την τέχνη, ιδανικά», τχ. 6, σ. 327.
- Δεντρινού Ειρήνη, «Ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης σα συγγραφέας, σαν άνθρωπος», τχ. 7, σ. 423-425.
- Δετζώρτζης Νάσος, «Έκθεση της Ιταλικής Εβδομάδος Αθηνών», τχ. 107, σ. 580.
- Δημαράς Κ. Θ., «Τεχνίτη έργον, αδρανεί έλεος», τχ. 147, σ. 165-167.
- Δημαράς Κ. Θ., «Αλληλογραφία», τχ. 150, σ. 332-334.
- Δημαράς Θ.Κ., «Ου δυνάμεθα», τχ. 165, σ. 1174-1175.
- Δημαράς Κ. Θ., «Αχ. Αδ. Κύρου: Πιστεύω», τχ. 166, σ. 1293.
- Ζεβγάς Ανδρέας, «Η μεταπολεμική ρωσική λογοτεχνία», τχ. 147, σ. 138-145.
- Ζεβγάς Ανδρέας, «Η μεταπολεμική ρωσική λογοτεχνία», τχ. 149, σ. 259-266.
- Ζεβγάς Ανδρέας, «Η μετεπαναστατική ρωσική λογοτεχνία», τχ. 160, σ. 891-892.
- Ζεβγάς Ανδρέας, «Μάξιμος Γκόρκι», τχ. 229, σ. 941-943.
- Ζώρας Θ. Γεώργιος, «Η επαρχία και οι άσπονδοι φίλοι της», τχ. 242, σ. 136, 139.
- Ζώρας Θ. Γεώργιος, «Επαρχία και πνευματική Αναγέννησις», τχ. 327, σ. 959-960.
- Θ., «Η χρονογραφία-Το θέατρο», τχ. 1, σ. 58.
- Θ. Α., «Η Σκουριά», τχ. 79, σ. 381.
- Θ. Α., «Λάσκαρη Ν. Le theatre Neo-grec», τχ. 94, σ. 1224.
- Θρύλος Άλκης, «Θέατρον-Θίασος Κυβέλης: Τετραγωνισμός του κύκλου», τχ. 133, σ. 719.
- Θρύλος Άλκης, «Θέατρον Εθνικόν, Γαλάτεια Καζαντζάκη: Ενώ το πλοίο ταξιδεύει», τχ. 142, σ. 1224.
- Κ.Κ., «Η χρονογραφία-η λογοτεχνία: Ιταλία, Ματθίλδη Σεράο», τχ. 9, σ. 566.
- Κ.Κ., «Γιάννη Κορδάτου: Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας στα 1821», τχ. 83,

σ. 613.

- Καραντώνης Ανδρέας, «Ένα βιβλίο του Κωστή Παλαμά», τχ. 76, σ. 196.
- Καστανάκης Θράσος, «Παρισινά θεάματα και διαλείμματα: Ο τσάρος Λενίν-οι εκατό μέρες», τχ. 123, σ. 155-158.
- Καστανάκης Θράσος, «Αριστείδης Μπριάν», τχ. 128, σ. 411-414.
- Κορδάτος Κ. Γιάννης, «Ο σοσιαλιστής Χατζόπουλος», τχ. 332, σ. 1283-1284.
- Λαμπρίδη Ι. Έλλη, «Ο Σπέγκλερ και η μορφολογία της ιστορίας», τχ. 87, σ. 807.
- Λαμπρίδη Ι. Έλλη, «Όσβαλντ Σπέγκλερ», τχ. 227, σ. 796.
- Μακρής Ν. Γ., «Το film documentaire», τχ. 150, σ. 337-338.
- Μακρής Ν. Γ., «Η λογοκρισία», τχ. 161, σ. 953.
- Μακρής Ν. Γ., «Ο σοβιετικός κινηματογράφος», τχ. 162, σ. 1009-1010.
- Μακρής Γ., «Ενώ αρχίζει η σεζόν», τχ. 164, σ. 1116-1119.
- Μακρής Γ., «Απολογία», τχ. 180, σ. 566-567.
- Μακρής Γ., «Αρχή της σεζόν», τχ. 190, σ. 1050.
- Μακρής Γ., «Ηρωικό πανηγύρι», τχ. 224, σ. 583.
- Μουζενίδης Τάκης, «Σαρλό, ο συνθετικότερος καλλιτέχνης της εποχής μας», τχ. 300, σ. 832.
- Μυριβήλης Στράτης, «Τα γκρεμισμένα γεφύρια», τχ. 321, σ. 532.
- Μυριβήλης Στράτης, «Καιρός του λαλήσαι», τχ. 322, σ. 597.
- Μυριβήλης Στράτης, «Η γνησιότητα στη ζωή», τχ. 323, σ. 661.
- Ν. Α., «Κρατίνου Αποστολίδη: Ποικίλα», τχ. 130, σ. 550-551.
- Νικολαΐδης Κλεάνθης, «Η συνέντευξίς μου με τον Λέοντα Τολστόι», τχ. 18-42, σ. 854-855.
- Νικολετόπουλος Ν. Β., «Φιλολογικά Χρονολογία», τχ. 328, σ. 1039.
- Νιρβάνας Παύλος, «Η ιστορία και η ζωή», τχ. 117, σ. 1124-1125.
- Νιρβάνας Παύλος, «Εχθροί του βιβλίου», τχ. 156, σ. 628.
- Νιρβάνας Παύλος, «Ιδεολογικές παρεξηγήσεις», τχ. 167, σ. 1244-1245.
- Ξ., «Η χρονογραφία- Πολιτικόν δελτίον», τχ. 1, σ. 52.
- Ξ., «Ο λογοτεχνικός δημοτικισμός», τχ. 2, σ. 177-178.
- Ξ., «Ο επίλογος μιας δίκης» και «Αποφεύγετε τας απομιμήσεις», τχ. 5, σ. 305-306.
- Ξ., «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα: Η τάξις των λογοτεχνών», τχ. 5, σ. 307.
- Ξ. Γρ., «Περί τα γεγονότα και τα ζητήματα Μάριος», τχ. 135, σ. 826.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Προς τους αναγνώστας», τχ. 1, σ. 4.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Ορέστη Διγενή: Ελεύθερο πνεύμα», τχ. 72, σ. 1113-1115.

- Ξενόπουλος), «Ένα πολύ χρήσιμο βιβλίο», τχ. 80, σ. 436.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Γεώργιος Παπανδρέου, ο Υπουργός μας», τχ. 120, σ. 3-7.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Το νεοελληνικό μυθιστόρημα (Εισιτήριο λόγος κατά την δεξιώσιν του εις την Ακαδημίαν)», τχ. 124, σ. 183.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Το πιο μεγάλο πρόβλημα» (Εξ αφορμής ενός βιβλίου), τχ. 130, σ. 515-516.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Η σπατάλη», τχ. 132, σ. 657.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Μια ελληνική επιτυχία», τχ. 142, σ. 1217-1218.
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Δυο λόγια ίσως περιττά», τχ. 147, σ. 164.
- Ξενόπουλος Γ., «Θέατρον-θίασος Μ. Κοτοπούλη: Γνωρίζετε ότι...», τχ. 161, σ. 951.
- Ουράνης Κώστας, «Η συναίσθηση του γελοίου», τχ. 215, σ. 1120.
- Ουράνης Κωνσταντίνος, «Η εκδίκηση του Χάινε», τχ. 222, σ. 431.
- Ουράνης Κωνσταντίνος, «Ένας θρύλος», τχ. 229, σ. 937.
- Π., τχ. 13-37, σ. 623.
- Π., «Κώστα Βάρναλη: Σκλάβοι Πολιορκημένοι», τχ. 16-17, σ. 886-887.
- Π., «Γιάννη Κορδάτου: Η Κομμούνα της Θεσσαλονίκης (1342-1349)», τχ. 54, σ. 235-237.
- Π., «Τεύκρου Ανθία: Η Δευτέρα Παρουσία», τχ. 106, σ. 556.
- Π., «Τεύκρου Ανθία: Το πουργκατόριο, ιλαροτραγικό έπος», τχ. 115, σ. 1060-1061.
- Παλαμάς Κωστής, «Εμείς οι εργάτες», τχ. 78, σ. 324.
- Παλαμάς Κωστής, «Μια παρωδία», τχ. 138, σ. 997.
- Παναγιωτόπουλος Μ. Ι., «Η σύγχρονη τέχνη», τχ. 91, σ. 1023.
- Παναγιωτόπουλος Μ. Ιωάννης, «Η σύγχρονη τέχνη», τχ. 92, σ. 1076.
- Παράσχος Κλέων, «Κώστας Βάρναλης», τχ. 205, σ. 608-612.
- Παράσχος Κλέων, «Κώστας Βάρναλης», τχ. 206, σ. 672, 674.
- Παράσχος Κλέων, «Βαρίκα Βάσσου: Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης», τχ. 223, σ. 516-517.
- Πηλιάτογλου Λάζαρος, «Ο φυλετικός ανταγωνισμός στην παγκόσμια λογοτεχνία», τχ. 299, σ. 763-765.
- Πολίτης Φώτος, «Άσκηση ψυχής», τχ. 193, σ. 19-20.
- Πράτσικας Γ., «Ξένη πνευματική ζωή-περί τα γεγονότα και τα ζητήματα: Ιταλία», τχ. 174, σ. 279-280.
- Πράτσικας Γεώργιος, «Ξένη πνευματική ζωή: Γαλλία», τχ. 189, σ. 1000-1001.
- Ρ., «Νίκου Γιαννιού: Δημοτικισμός και Σοσιαλισμός», τχ. 2, σ. 119.

- P., «Ι. Ι. Κορδάτου: Δημοτικισμός και λογιωτατισμός», τχ. 6, σ. 378-379.
- P., «Οι δύο δρόμοι», τχ. 10, σ. 636-638.
- P., «Γ. Ν. Κοφινά: Περί εμπράκτου (de facto) κυβερνήσεως», τχ. 58, σ. 395.
- Στασινόπουλος Δ. Μιχ., «Η τέχνη ως φαινόμενο ατομικό και κοινωνικό. Η τέχνη και η πάλη των τάξεων», τχ. 21/45, σ. 998-1000.
- T., «Αγγλία: The apple car (Το κάρο με τα μήλα) κωμωδία του George Bernard Shaw», τχ. 78, σ. 329-330.
- Ταρσούλη Γεωργία, «Ξένη πνευματική ζωή-Γερμανία», τχ. 166, σ. 1232-1233.
- Ταρσούλη Γεωργία, «Η ίδρυση Γραφείου παρακολουθήσεως της πνευματικής παραγωγής-Τα έξη βιβλία του μήνα», τχ. 184, σ. 758-759.
- Ταρσούλη Γεωργία, «Το βραβείο Νόμπελ και η Σουηδία», τχ. 190, σ. 1045-1046.
- Φλώρος Παύλος, «Ο θερισμός των γενναίων», τχ. 311, σ. 1598.
- X., «Δημοτικισμός και κομμουνισμός», τχ. 10, σ. 628-629.
- X. Π., «Σίμωνος Δ. Κατακουζηνού: Προλήψεις που σκοτώνουν», τχ. 22/46, σ. 1050-1051.
- X. Π., «Τα βραβεία της Ακαδημίας», τχ. 56, σ. 312.
- X. Π., «Πέτρου Πικρού: Η εταιρά που κυβέρνησε την Ελλάδα», τχ. 102, σ. 329.
- X. Π., «Κώστα Βάρναλη: Η αληθινή απολογία του Σωκράτη», τχ. 124, σ. 214-216.
- X. Π., «Χρύσανθου Γαΐου: Το σκουλήκι», τχ. 132, σ. 664-665.
- Χαλκοκονδύλης Ι. Λ., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 159, σ. 846.
- Χάρης Πέτρος, «Τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά βραβεία του κράτους (έρευνα)», τχ. 115, σ. 1049-1055.
- Χάρης Πέτρος, «Τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά βραβεία του κράτους (έρευνα)», τχ. 116, σ. 1107-1108.
- Χάρης Πέτρος, «Γ. Θεοτοκά: Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», τχ. 130, σ. 553-554.
- Χάρης Πέτρος, «Πέτρου Πικρού: Από τον κόσμο που φεύγει στον κόσμο που έρχεται», τχ. 180, σ. 571-572.
- Χάρης Πέτρος, «Τα 50χρονα του Βάρναλη», τχ. 197, σ. 244-245.
- Χάρης Πέτρος, «Παναΐτ Ιστράτι», τχ. 201, σ. 442.
- Χάρης Πέτρος, «Μια μεγάλη νίκη της δημοτικής», τχ. 235, σ. 1373.
- Χάρης Πέτρος, «Ένας απολογισμός», τχ. 280, σ. 1133.
- Χάρης Πέτρος, «Η έρευνα-Απαντούν οι: Μαλακάσης Μιλτιάδης, Μυριβήλης Στράτης», τχ. 295, σ. 491, 494.

- Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Η Γαλλία αναζητεί τον νέον εαυτό της», τχ. 331, σ. 1172-1185.
- Χουρμούζιος Αιμ., «Η συμβολή της *Τέχνης*», τχ. 332, σ. 1291-1292.
- Ψ., «Η λογοτεχνία-κριτική-Ιταλία: η ίδρυσις της Ακαδημίας», τχ. 58, σ. 388.
- Ω., «Αγγέλματα-περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 78, σ. 334.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 103, σ. 387.
- Ω., «Αγγέλματα και ειδήσεις», τχ. 115, σ. 1063.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 130, σ. 555-556.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 137, σ. 950.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 160, σ. 902.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 162, σ. 1015.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 185, σ. 814.
- Ω., «Εφημερίδες και περιοδικά», τχ. 187, σ. 909.
- Ω., «Αγγέλματα- Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 215, σ. 1127.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 241, σ. 73.
- Ω., «Περιοδικά και εφημερίδες», τχ. 258, σ. 1436.
- «Ένας τόπος που δε στέργει τη γλώσσα του», τχ. 23/47, σ. 1081.
- «Ειδήσεις», τχ. 292, σ. 295.
- Τεύχος αφιερωμένο στον Ιωάννη Μεταξά, τχ. 341, σ. 120-173.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γκράμσι Αντόνιο, *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, 1972.
- Κοτζιά Ελισάβετ, *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις, 2006
- Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα, 1993.
- Μιχάλης Αθανάσιος. (2013). Σύγχρονες τάσεις της διδασκαλίας της μητρικής γλώσσας. Στο Ε. Φρυδάκη, Θ. Κάββουρα, Ε.-Ε. Μηλίγκου, & Μ.-Ζ. Φουντοπούλου (επιμ.), *Εκπαίδευση εκπαιδευτικών, διδακτική και διδακτική άσκηση στο τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής & Ψυχολογίας* (σ. 171-186). Αθήνα: ΠΜΣ "Θεωρία, Πράξη και Αξιολόγηση του Εκπαιδευτικού Έργου".
- Μόσχος Βασίλης, (2022), *Η πολιτική δραστηριότητα των λογοτεχνών τη δεκαετία του*

- 30, (Μεταδιδακτορική Διατριβή), Πάντειον, Αθήνα.
- Μπαλτά Νάση - Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου, Οδυσσέας*, 1993
- Μπαλτά Νάση, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα (επιμ.), τ. Γ', ΕΙΕ, Αθήνα 2008.
- Μπογιατζής Β., «Από τη συντηρητική Επανάσταση στο Νέον Κράτος: Ξένοι συντηρητικοί και φασίστες διανοούμενοι στο περιοδικό της μεταξικής δικτατορίας», *Τα Ιστορικά* 31 (Ιούνιος 2014).
- Μπογιατζής Α. Βασίλης, *Μετέωρος Μοντερνισμός Τεχνολογία, Ιδεολογία της Επιστήμης και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, 2012.
- Ντουνιά Χριστίνα, «Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο», Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 1996.
- Παπαδημητρίου Ι. Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκρόνων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', μετάφραση: Θόδωρος Παρασκευόπουλος, επιστημονική επιμέλεια: Αγαθοκλής Αζέλης, Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αθήνα, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004.
- Mazower Mark, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2009.

Ξενόγλωσση

- Bogiatzis A.Vassilios, «The Great Idea is Dead, Long Live the Great Ideas», *East Central Europe* 48 (2021),
- Bogiatzis A. Vassilios, «From the ‘Nobleman’s Sword’ to the ‘Flag of the Fascist Ideals’ The Formation and Development of Ioannis Metaxas’s Intellectual Weltanschauung (1897–1941)», *Fascism* 11, 2022.
- Clift Ben and Tomlinson Jim, “Tawney and the third way”, *Journal of Political Ideologies* (2002).
- Coser A Lewis., *Men of ideas*, Boring from within.
- Drake David, *Intellectuals and Politics from the Dreyfus affair to the occupation*, (2002).

- Figes Orlando, *Revolutionary Russia, 1891-1991*, A pelican introduction, Penguin books
- Griffin Roger, *Modernism and Fascism The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*, Palgrave Macmillan, 2007.
- Griffin Roger, «Modernity, modernism and fascism. A mazeway resynthesis», *Modernism/modernity*, Volume 15, Number 1, January 2008.
- Gunnemann Karin στο *Weimar Thought*, Peter Gordon and John Mc Cormick, Princeton and Oxford.
- Hawkins Mike, «Corporatism and third way discourses in inter-war France», *Journal of Political Ideologies* (2002).
- Kallis Aristotle, «Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936-1941) and the Dynamics of Fascistisation in 1930s Europe», *East Central Europe* 37 (2010).
- Kallis Aristotle - Souvlis George, «Editorial Introduction Re-assessing the Metaxas Dictatorship (1936–1941)—Greek Fascism or Old-Style Authoritarianism?», *Fascism* 11, 2022.
- Kallis Aristotle, «International Fascism and the Allure of the ‘Third Way’ in Interwar Greece», *Fascism* 11, 2022.
- Khan Jamil, Johansson Bengt & Hildingsson Roger, «Strategies for greening the economy in three Nordic countries», *Wiley*, 2021.
- Kotkin Stephen, *Modern Times: The Soviet Union and the Interwar Conjuncture*, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Volume 2, Number 1, Winter 2001 (New Series).
- Martin James, «Italian liberal socialism: anti-fascism and the third way», *Journal of Political Ideologies* (2002).
- Papari Aikaterini (Kate), «Ideological Forerunners of Metaxas's Regime Conservative Intellectuals on Parliamentarianism's Ruptures in the Second Hellenic Republic», *Fascism* 11, 2022.
- Pels Dick, «Socialism between fact and value: from Tony Blair to Hendrik de Man and back», *Journal of Political Ideologies* (2002).
- Pelt Mogens, *The Establishment and Development of the Metaxas Dictatorship in the Context of Fascism and Nazism, 1936-41*, 2010.
- Stamos Yannis, «What's in a Name? The Third Hellenic Civilisation», *Fascism* 11,

2022.

Ιστοσελίδες

Πληροφορίες για τη ρωσική μυστική υπηρεσία Οχράνα, στο:

<https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CF%87%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B1>

Πληροφορίες για τον σοσιαλδημοκράτη Βαντερβέλντε στο:

https://en.wikipedia.org/wiki/Emile_Vandervelde

Πληροφορίες για τον Πέτρο Ωρολογά στο:

<https://frear.gr/?p=31832>